

PSYCHOLOGICZNE ZESZYTY NAUKOWE
NR 1/2019

PSYCHOLOGICZNE ZESZYTY NAUKOWE
PÓŁROCZNIK INSTYTUTU PSYCHOLOGII UNIWERSYTETU ZIELONOGÓRSKIEGO
NR 1/2019

Człowiek w całości kształcie życia: rodzina – edukacja – praca

POD REDAKCJĄ
Tatiany Rongińskiej

Zielona Góra 2019

RADA WYDAWNICZA

Andrzej Pieczyński (*przewodniczący*), Katarzyna Baldy-Chudzik, Van Cao Long,
Rafał Ciesielski, Eugene Feldshtein, Roman Gielera, Bohdan Halczak, Małgorzata Konopnicka,
Krzysztof Kula, Marian Nowak, Janina Stankiewicz, Zdzisław Wołk, Agnieszka Ziółkowska,
Franciszek Runiec (*sekretarz*)

RADA NAUKOWA

Lucyna Bakiera (UAM), Lidia Cierpiałkowska (UAM), Maria Czerwińska-Jasiewicz (UKSW),
Larysa G. Dikaya (Instytut Psychologii Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa, Rosja), Iwona Grzegorzewska (UZ),
Zbigniew Izdebski (UW, UZ), Zdzisława Janiszewska-Nieścioruk (UZ), Alicja Kuczyńska (UZ), Hanna Liberska
(UKW), German S. Nikiforow (Sankt-Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja), Beata Pastwa-Wojciechowska
(UG), Zofia Ratajczak (GWSH), Tatiana Rongińska (UZ), Uwe Schaarschmidt (Universität Potsdam, COPING-Institut
der angewandten Psychologie, Wien), Dorota Turska (UMCS), Natalia E. Vodopyanova (Sankt-Petersburski
Uniwersytet Państwowy, Rosja), Czesław Walesa (WSEI), Ludwika Wojciechowska (UZ), Tatiana Senko (UJK
w Kielcach), Yuri Karandashev (UJK w Kielcach)

LISTA RECENZENTÓW

Lista recenzentów jest aktualizowana raz do roku; będzie udostępniana na stronie internetowej
po ukazaniu się drugiego numeru „Psychologicznych Zeszytów Naukowych”.

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Redaktor naczelny: Tatiana Rongińska
Sekretarz redakcji: Anna Góralewska-Słońska
Redaktor statystyczny: Łukasz Wojciechowski
Redaktor techniczny: Konrad Opaliński
Redaktor językowy: Ewa Popiłka

REDAKCJA TECHNICZNA

Jolanta Karska

PROJEKT OKŁADKI

Marta Surudo

ADRES REDAKCJI

Uniwersytet Zielonogórski
Wydział Pedagogiki, Psychologii i Socjologii
Instytut Psychologii
Al. Wojska Polskiego 69
65-001 Zielona Góra
Adres internetowy czasopisma: www.pzn.wpps.uz.zgora.pl

© Copyright by Uniwersytet Zielonogórski
Zielona Góra 2019

ISSN 2451-1420

Ofcyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego
65-246 Zielona Góra, ul. Podgórna 50, tel. (68) 328 78 64
www.ow.uz.zgora.pl, sekretariat@ow.uz.zgora.pl

SPIS TREŚCI

OD REDAKCJI	7
-------------------	---

I. KONTEKST RODZINY

TATIANA SENKO , Социально-психологический аспект понятия феномен поколений.....	11
LUDWIKA WOJCIECHOWSKA, URSZULA BOGDAŃSKA , Uznawane wartości społeczne i zdolności twórcze a kompetencje społeczne dzieci	23
НАТАЛИЯ ШЕВЧЕНКО (NATALIA SZEWCZENKO), АНФИСА СЛИЧЕНКО (ANFISA SLICZENKO) , Специфика супружеских взаимоотношений в межнациональных семьях	41

II. KONTEKST EDUKACJI

EWA WOŹNA , Poczucie własnej skuteczności a doświadczenie wypalenia zawodowego wśród nauczycieli szkoły podstawowej.....	53
DANUTA CHMIELEWSKA-BANASZAK, MACIEJ BANASZYŃSKI , Reguły wpływu społecznego a kompetencje dowódcze oficerów Wojska Polskiego.....	65
ЯНА Е. ВИНГРАДОВА (IANA Y. VINOGRADOVA) , Социальные представления о феномене предательства у молодых специалистов	87

III. KONTEKST PRACY

BERNADETTA IZYDORCZYK , Zaburzenia psychiczne po jednorazowej i wielokrotnej utracie pracy: analiza porównawcza mężczyzn i kobiet na przykładzie południowej Polski.	97
СЕРГЕЙ Л. БОГОМАЗ (SERGEY L. BOGOMAZ), МАРИЯ М. МОРОЖАНОВА (MARIA M. MOROZHANOVA) , Потенциал феноменологического подхода в исследовании эмоциональных проявлений профессиональной деятельности в условиях неопределенности	117

ВАЛЕНТИНА М. БЫЗОВА (VALENTINA M. BYSOVA), ТАТЬЯНА РОНГИНСКА (TATIANA RONGINSKA), ЕЛИЗАВЕТА А. СЕРГЕЕВА (ELIZAVETA A. SERGEEVA),	
Представление о смерти в психологической литературе	129
НАТАЛЬЯ ТОКАРЕВА (NATALJA TOKAREVA), Генерализация лидерского потенциала личности в подростково-юношеском возрасте	139

IV. DONIESIENIA Z BADAŃ STUDENCKICH

URSZULA ŁABA, Retrospektywna percepcja postaw rodzicielskich a indywidualne style radzenia sobie ze stresem u czynnych zawodowo osób w okresie wczesnej dorosłości.	155
MONIKA MARIA BENDYK, Orientacja temporalna osób doświadczających różnych objawów psychopatologii	169

V. SPRAWOZDANIA

TATIANA RONGIŃSKA, Sprawozdanie z pierwszej Letniej Szkoły Psychologii Pracy, Organizacji i Zarządzania	189
NOTY BIOGRAFICZNE	193

OD REDAKCJI

Przedstawiamy Państwu pierwszy numer 2019 roku półrocznika „Psychologiczne Zeszyty Naukowe”.

Zgodnie z przyjętą koncepcją czasopisma artykuły zamieszczone w tym numerze skupiają się wokół trzech tematów od początku obecnych na naszych łamach: funkcjonowaniem człowieka w głównych obszarach życiowych: Rodziny, Edukacji i Pracy.

Wśród autorów tego numeru są przedstawiciele akademickich ośrodków psychologicznych zarówno polskich, jak i zagranicznych. W tym numerze kontynuujemy rubrykę Doniesienia z badań studenckich, gdzie zamieszczamy opracowania naukowe studentów kierunku psychologia Uniwersytetu Zielonogórskiego. Publikacje studentów są wyrazem ciągłości kształcenia i rozwoju zawodowego młodych naukowców na drodze stawania się profesjonalistami w dziedzinie psychologii. Zgodnie z założeniami Konstytucji Dla Nauki publikowanie tekstów studentów podczas studiów jest przykładem rozwiązań projakościowych.

Kontynuujemy rubrykę Sprawozdania z konferencji i przedstawiamy w tym numerze sprawozdanie z pierwszej Letniej Szkoły Psychologii Pracy, Organizacji i Zarządzania organizowanej we współpracy Instytutu Psychologii UAM i Instytutu Psychologii UZ.

Opracowania zaprezentowane w tym numerze mają charakter teoretyczny, przeglądowy, a także empiryczny. Tematyka artykułów obejmuje zakresy związane z problemami relacji rodzinnych, poszczególnych etapów edukacyjnych, analizą potencjału zaradczego człowieka w obliczu zagrożeń egzystencjalnych, występujących w życiu osobistym oraz w sferze zawodowej.

Czasopismo zachęca czytelników do udziału w dyskusjach naukowych na łamach naszego półrocznika. Zapraszając Czytelników do lektury kolejnego numeru „Psychologicznych Zeszytów Naukowych”, pragnę podziękować wszystkim Autorom

i Recenzentom za rzetelną pracę i trud włożony w powstanie prezentowanego numeru czasopisma.

Serdecznie zapraszamy wszystkich zainteresowanych problematyką badań psychologicznych do współpracy w przygotowaniu i współredagowaniu czasopisma.

Tatiana Rongińska

KONTEKST RODZINY

TATIANA SENKO

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПОНЯТИЯ ФЕНОМЕН ПОКОЛЕНИЙ

ВВЕДЕНИЕ

Рассматривая проблему межпоколенного взаимодействия в семье, важно понять, что представляют собой такие основные понятия, как:

- феномен поколений,
- межпоколенная трансмиссия культуры,
- смена поколений.

Немецкий социолог К. Маннгейм отмечал, что «феномен поколений» – один из главных факторов, способствующий зарождению динамики исторического развития в области культуры. В классической диалектике есть понятие «переход в свое другое» (Гегель), в котором фиксируется закономерность перемен, которые происходят в характере общественной жизни на каждом новом витке ее развития, а смена поколений – это диалектическое единство и борьба разных возрастных слоев общества. По отношению к семейному взаимодействию, смена поколений рассматривается как переход от одного поколения в семье к каждому последующему поколению и передача знаний, умений и накопленного опыта от одного возрастного слоя семьи к другому – от детей к родителям и т.д. Согласно данной точке зрения, межпоколенная трансмиссия культуры должна включать и включает в себя информационный поток не только от старшего поколения к младшему, но и обратно: молодежная интерпретация современной ситуации

и культурного наследия несомненно оказывает влияние на старшее поколение – родителей и прародителей.

ПОНЯТИЕ СМЕНЫ ПОКОЛЕНИЙ

Под поколением в семье понимается социально-возрастная совокупность людей, одинаково удаленных в родственном отношении от общих предков (родители, дети, внуки), образующих по отношению к ним одинаковую степень родства по прямой линии. Поколением называют также потомство супружеской пары (или совокупности супружеских пар) по степени родства (Куликов, Петрова, 2017; Сапоровская, 2013; 2013а; Сенько, 2013).

Смена поколений – это прежде всего процесс обеспечения преемственности развития человеческого рода в период его качественного обновления, становления нового типа деятельности людей в области производства и культуры. В качестве содержания этого процесса можно выделить:

- совместно-разделенную деятельность взрослых и детей по изменению условий жизни, а так же
- совместно-разделенную деятельность взрослых и детей по изменению семейных отношений между поколениями.

Понятие совместно-разделенной деятельности может быть рассмотрена как деятельность членов семьи, направленная на формирование межличностных отношений между разными поколениями членов семьи, проживающими или вместе, под одной крышей, или раздельно.

В этой связи важно подчеркнуть, что независимо от места проживания, отношения «взрослые-дети» и «дети-взрослые» в *семейном взаимодействии* есть отношение взаимное – ровно настолько, насколько родители, бабушки и дедушки вкладывают душу в ребенка, настолько и он одухотворяет их. Характеризуя семейные отношения в рамках смены поколений важно акцентировать внимание на психологической сущности семьи, о которой можно говорить только тогда, когда отношения в семье являются личностно значимыми и влияют на чувства всех ее членов, а также на их мышление и поведение. Поэтому, рассматривая проблему поколений в семье, необходимо анализировать всю совокупность отношений членов семьи и разных поколений в ней, а также их значимость для каждого члена семьи и для каждого поколения в определенные периоды жизни.

ДИНАМИКА ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПОКОЛЕНИЯМИ

Рассматривая проблему связи поколений в обществе и семье, важно проследить динамику отношений между поколениями и остановиться, прежде всего, на рассмотрении основных направлений изучения данного процесса:

- «коллективного бессознательного»;
- «родового бессознательного»;
- «родительского программирования»;
- «семейных концепций» и
- патологизирующего семейного наследования.

Именно такой подход дает возможность понять как связи поколений влияют на формирование личности и межпоколенное семейного взаимодействия.

1. «КОЛЛЕКТИВНОЕ БЕССОЗНАТЕЛЬНОЕ»

Одним из первых обратился к идее понимания бессознательной сферы психики человека, как жизненно необходимого источника мудрости, норм, ценностей и правил, К. Г. Юнг. «Коллективное бессознательное» рассматривалось автором в качестве одной из важных составляющих структуры человеческой личности, представляющей собой хранилище следов памяти наших исторических предков, причем, может быть, не только людей, но и еще более древних эволюционных предшественников (Юнг, 1986). «Коллективное бессознательное», по мнению К. Юнга, наследственно предопределено и одинаково для всего человечества, оно содержит *архетипы* – первичные модели восприятия и поведения. Существование подобных структур подтверждается оразительным сходством символов в живописных и литературных произведениях разных времен и народов, сказках, мифах, легендах. Образы «коллективного бессознательного» побуждают людей реагировать на отдельные события сходным образом, они зачастую отражаются в сновидениях.

Хотя идеи о существовании «коллективного бессознательного» и составляющих его архетипах не поддаются пока эмпирической проверке, интерес к ним со стороны современных психологов, философов, теологов не ослабевает и сегодня.

2. «РОДОВОЕ БЕССОЗНАТЕЛЬНОЕ»

«Родовое бессознательное» как форму психической наследственности изучал швейцарский психолог А. Зонди. Человек, подчеркивал автор, стремится реализовать в своей жизни притязания предков. Особенно ярко их влияние обнаруживается в важные моменты жизни, имеющие судьбоносный характер: когда человек совершает свой профессиональный выбор, ищет место работы или спутника жизни. Решая важнейшие вопросы самоопределения, он не является совершенно «свободным». В своем лице каждый человек представляет свой род, своих прародителей, делегировавших ему «поручения» (Силяева, 2002; Хьелл, Зиглер, 1997). Однако это не означает, что судьба человека жестко запрограммирована и остается лишь следовать неким инстинктивным побуждениям. Человек может преодолеть навязанные тенденции, опереться на собственные внутренние резервы и построить свою судьбу осознанно.

3. «РОДИТЕЛЬСКОЕ ПРОГРАММИРОВАНИЕ»

Идеи о роли «родительского программирования» в судьбе человека развиты далее в работах американского психотерапевта Э.Берн. Описывая различные варианты воздействия семьи и отдельных ее членов на личность ребенка, он использует понятие-метафору «сценарий». «Сценарий – это *постепенно развертывающийся жизненный план*, который формируется [...] еще в раннем детстве в основном под влиянием родителей. Этот *психический импульс* с большой силой толкает человека вперед, навстречу его судьбе, и очень часто независимо от его сопротивления или свободного выбора» (Берн, 1992, с. 175-176). Такое бессознательное принятие ребенком предписывающего «образа» своей будущей взрослой жизни – судьбы «победителя» или «побежденного», «неудачника». Истоки многих жизненных сценариев лежат даже не в родительской семье, а в более ранних поколениях. Важно, что именно знает человек о своих прародителях и прапра-родителях, какие испытывает чувства по отношению к ним. Уже незамысловатая реплика или рассказ о предках могут свидетельствовать о характере «сценарных предписаний», которым следует человек. «Мои предки были ирландскими королями» – эта фраза может быть произнесена торжественно и церемонно, а может с иронией («Я такой же пьяница, как один из них»); и за каждым суждением при анализе вскрывается некое истолкование значимого прошлого.

Чувства по отношению к предкам варьируют:

- *гордость* за выдающихся предков без какой-либо надежды на то, чтобы превзойти их достижения;

- *идеализация* – романтическая или парадоксальная, ориентирующаяся на одну, своеобразно выхваченную, черту – «бодрая старушка»;
- *соперничество* – «я добьюсь больших успехов, чем они, и докажу всем, что я лучший!».

Отмечается, что в целом к прародителям люди испытывают более интенсивные чувства, чем к родителям: «к прародителям относятся с благоговением или ужасом, тогда как родители вызывают восхищение или страх» (Берн, 1992, с. 157).

Итак, механизм раннего программирования жизненного сценария в семейном воспитании заключается в необходимости учитывать не только непосредственные воздействия на ребенка, но и более общие представления его самого о своих близких и родных.

4. «семейные концепции»

В позитивной психотерапии особое внимание уделяется важности психологического «наследия» человека и безразличности происхождения как фактора идентичности (Пезешкиан, 1993). «Семейные концепции» определяют правила отношений к людям и вещам: от одного поколения к другому передаются не столько материальные блага, сколько стратегии переработки конфликтов и формирования симптомов, структуры мировоззрения и структуры отношения, которые переходят от родителей к детям. Концепции берут начало в критических переживаниях одного из членов семьи, в религиозных и философских идеях, укореняются, усваиваются детьми и передаются следующему поколению детей. Примеры семейных концепций, описанных Н. Пезешкианом, это: «Что скажут, люди», или «Аккуратность – половина жизни», «Ничего не дается легко», «Достижения, честность, бережливость» и т. п. Частично они осознаются и формулируются старшими членами семьи в сжатой форме в виде любимых поговорок, наказов детям, комментариев к ситуациям: «Будь верным и честным, но покажи, на что ты способен» или «У нас все должно быть, как в лучших домах». Большей же частью они остаются неосознанными и воздействуют на человека не явно (Пезешкиан, 1993).

Исследование истории семейных концепций соотносится с такими понятиями, как:

- «историческое сознание»,
- «укорененность»,
- «отсутствие корней»,
- «коллективное прошлое».

Желания, требования, обиды, поступки, которые выглядят сегодня немотивированными, обретают смысл в контексте простирающихся в прошлое семейных концепций. Когда социальная и семейная ситуация в корне изменяется, старая программа перестает отвечать актуальным потребностям. У членов семьи накапливаются проблемы, задачи, страхи, навязчивые ритуалы и зависимости, до тех пор пока один из них не разрывает порочный круг активным вмешательством. Поэтому один из важнейших принципов *позитивной семейной психотерапии* Н.Пезешкиана – принцип *установления связи между семейной традицией, идентичностью и проблемами человека*. Построение «*концептуального семейного древа*» рассматривается как эффективное средство выявления значимых тем и постановки задач в терапии, в которую вовлекаются несколько поколений (родители, бабушки, дедушки, а иногда и прабабушки, и прадедушки).

5. ПАТОЛОГИЗИРУЮЩЕЕ СЕМЕЙНОЕ НАСЛЕДОВАНИЕ

Во многих современных психологических исследованиях большое внимание уделяется изучению различного рода *патологизирующего семейного наследования*, характерного для дисфункциональных семей и проявляющегося в формировании, фиксации и передаче эмоционально-поведенческого реагирования от прародителей к родителям, от родителей к детям, внукам и т.д. (Куликов, Петрова, 2017; Эйдемиллер, Юстицкис, 1999). Ригидные, иррациональные, жестко связанные между собой убеждения, заимствованные у представителей старшего поколения, формируют личность, малоспособную к адаптации, страдающую пограничными нервно-психическими расстройствами.

Рассмотрим основные выводы этих исследований.

1. В ряде работ выявлена связь между поколениями пагубных стилей воспитания, грубого и отвергающего поведения, плохого обращения с детьми. Доказана, например, связь враждебного стиля личности матери, воспитанной в жестких условиях, с ее депрессией и жесткой дисциплиной по отношению к собственным детям. Промежуточными звеньями этого процесса выступают переменные семейных отношений и личности членов семьи разных поколений, такие как:
 - супружеский конфликт,
 - враждебный стиль межличностного взаимодействия,
 - депрессивные аффекты и
 - личностная нестабильность (Куликов, Петрова, 2017; Burgess, Youngblade, 1988; Caspi, Elder, 1988; Farnicka, 2016).

2. Более глубокое лонгитюдное изучение данной проблемы показало, что личностная дифференциация связана с низким уровнем материнской включенности в воспитание детей, тогда как личностная нестабильность приводит к неоптимальному воспитанию в двух поколениях. Это значит, что личностные психологические ресурсы родителей являются наиболее влиятельными детерминантами воспитания в семье (Belsky, 1984).
3. Существуют также исследования, в которых доказано, что взрослые дети эмоциональных и поддерживающих матерей проявляют такие же поведенческие формы, как и их родители по отношению к собственным детям (Simons, Whitbeck, Conger, Chyi-In, 1991).
4. Результаты ретроспективных исследований взрослых женщин и мужчин, направленные на изучение связи между неоптимальным воспитанием в семье и негативными личностными характеристиками ребенка, показали, что менее позитивное воспитательное воздействие взрослых разных поколений в семье связано с депрессией или негативными личностными характеристиками детей (Belsky, 1991).
5. Похожие выводы были получены и при лонгитюдном изучении детерминант воспитания, передающихся от поколения к поколению. Авторы подчеркивают, что качество супружеских отношений является личностной функцией родителей. В связи с этим общее психологическое благополучие родителей в семье и их личностные качества могут быть косвенно связаны с воспитанием, и прямо – с удовлетворенностью браком, а положительные характеристики личности родителей связаны с качеством брака (Russel, 1997). Вместе с тем, личностные проблемы, такие как тревожность и депрессия, связаны с болезненными супружескими отношениями.
6. Супружеский конфликт, как показывает изучение трех поколений родителей, провоцирует:
 - личностную нестабильность,
 - неоптимальные способы воспитания и формы взаимодействия в семейном социуме (Belsky, 1984),
7. Некоторые супруги могут обеспечить инструментальную и эмоциональную поддержку друг друга. В таких семьях процесс воспитания является более положительным и родители хорошо справляются с воспитательными ситуациями, требующими эмоциональной включенности. С другой стороны, менее поддерживающие положительно-эмоциональные отношения, характеризующиеся супружеской дисгармонией, приводят к менее чем оптимальным воспитательным воздействиям по отношению к детям. Следовательно, удовлетворенность супружескими отношениями предполагает положительные ре-

зультаты воспитания, тогда как плохая супружеская адаптация и конфликты приводят к проблемам в воспитании детей в семье.

8. В некоторых теоретических работах можно найти предположение о том, что образцы поведения в супружеских отношениях, могут быть обобщены и потенциально служить моделью тому, как нужно строить семейные отношения следующим поколениям в семье. Например, дети в семьях могут наблюдать, как родители взаимодействуют между собой и с детьми. Это дает им возможность обобщить наблюдаемые образцы поведения и применять их в своем будущем взаимодействии с супругом или со своими детьми, когда они создадут собственную семью. Более того, супружеские отношения родителей могут быть косвенно связаны со стилем их воспитания, со стилем воспитания их детей или супружескими отношениями детей и служить промежуточными переменными (Stevenson-Hinde, 1988).

Основываясь на допущении, что взаимодействие образцов, наблюдаемых в одних отношениях, может распространяться и на другие, можно предположить, что супружеские отношения и воспитание могут быть связаны между поколениями. При этом, на наш взгляд, следует особо подчеркнуть, что рассмотренные выше данные в определенной степени ограничены в связи с тем, что:

- только в некоторых из работ изучались процессы вовлечения положительных аспектов воспитания в связь между поколениями;
- некоторые исследователи оказывали чрезмерное доверие одному члену семьи, который описывал воспитание в двух поколениях;
- в исследованиях наблюдается недостаток эмоционально здоровых семей.

Внимание специалистов в большей мере привлекают явления искажающего влияния неосознаваемых детерминант на поведение молодого человека, а так же явления «негативного» психологического наследования. Анализ подходов к рассмотрению проблемы взаимоотношений разных поколений в семье показывает, что она скорее поставлена, сформулирована, чем исследована и решена. Связь между поколениями, преемственность опыта имеют важнейшее значение, хотя и не всегда осознаются самими членами семьи, детьми и внуками.

Рассмотренные результаты современных социально-психологических исследований помогают лучше понять динамику отношений между поколениями, показывают, что воспитание, передаваемое от поколения к поколению, бывает менее, чем оптимальным, и довольно часто не способствует полноценному развитию личности и социализации детей, а так же психологическому комфорту взрослых и стареющих членов семьи. Однако, и в этих исследованиях авторы приводят ряд эмпирических материалов, описывающих и характеризующих проблемы, существующие в межпоколенном семейном взаимодействии, но не объясняют психологические механизмы, лежащие в основе данного процесса.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Рассматривая межпоколенное взаимодействие, как важную проблему современного общества, необходимо подчеркнуть, что в ходе исторического развития произошли значительные изменения в отношениях между разными поколениями людей.

1. До половины XX столетия перемены происходили медленно и постепенно, а образ пожилых людей был неизменно связан с их богатым жизненным опытом, его накоплением и неизменной передачей порастающему поколению.
2. В развивающемся стремительными темпами современном обществе с совершенно изменившимися условиями жизни людей, обстоятельствами и законами, ситуация коренным образом изменилась.
3. Изменилось отношение людей старшего поколения к себе, а также отношение молодежи к людям старшего поколения. Неприятие молодежью старшего поколения и существующие сегодня стереотипы и установки молодых людей по отношению к старости и старению не позволяют решать задачи полноценного развития личности подрастающего поколения, с одной стороны, и создания комфорта в межпоколенном межличностном взаимодействии, с другой.
4. Необратимо изменилось отношение человека к природе и к человеку вообще, что привело к разрыву преемственности жизни, а также к многочисленным внутриличностным, межличностным, социально-психологическим и социальным конфликтам между поколениями.
5. Создавшаяся сегодня новая ситуация социального развития общества и отношений, существующих между людьми разных поколений, требует:
 - во-первых, не только глубокого анализа самого феномена поколений, но и понимания психологических механизмов межпоколенного семейного взаимодействия в целом и,
 - во-вторых, глубокого осмысления проблемы смены поколений и отношений, существующих внутри и между поколениями, не только учеными – философами, психологами, педагогами, социологами, но и каждым человеком, так как каждый из нас неизменно включен в ситуацию межпоколенного семейного взаимодействия и в течении всей своей жизни переходит с одной его ступени на другую.
6. Проблема формирования позитивного межпоколенного взаимодействия в семьях и в обществе, может быть положительно решена:
 - если в сознании людей младших поколений будут сформированы позитивные стереотипы, связанные со старением и старостью и,

- если люди старшего поколения не будут испытывать дискомфорта в отношениях с окружающими людьми, будут до самого последнего дня своей жизни ощущать свою нужность и значимость в жизни близких людей.

Важно также еще раз обратить внимание на то, что только встречное движение старшего и младших поколений друг к другу может оптимизировать семейное взаимодействие, наладить содержательный диалог поколений, взаимопонимание в межпоколенном взаимодействии и избежать проблем и конфликтов.

ЛИТЕРАТУРА

- Берн Э. (1992). *Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры*, Санкт-Петербург, «Братство».
- Бондарская Г.А., Крюков М.В. (1985). *Поколение*, Демографический энциклопедический словарь, Москва.
- Куликов Л.В., Петрова Д.К. (2017). Социальные отношения в диаде «свекровь-невестка», *Psychologiczne Zeszyty Naukowe*, 2, s. 23-37.
- Пезешкиан Н. (1993). *Позитивная семейная психотерапия: Семья как терапевт*, Москва, Смысл.
- Сапоровская М.В. (2013). *Психология межпоколенных отношений в семье*, Дисс... доктор. наук психол., спец. 10.00.05, Кострома, 613 с.
- Сапоровская М.В. (2013а). *Совладание в межпоколенном срезе*, Вестник Костромского государственного университета им. Н.А.Некрасова, 19, 5, с. 198-201.
- Сенько Т.В. (2013). Психология взаимодействия: Часть седьмая: Межпоколенное семейное взаимодействие. Бельско-Бяла: Addendum.
- Силяева Е.Г. (2002). *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования*, Москва, «Академия».
- Хьелл Л., Зиглер Д. (1997). *Теории личности*, Санкт-Петербург, Питер Пресс.
- Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. (1999). *Психология и психотерапия семьи*, Санкт-Петербург, Питер.
- Юнг К. (1986). *Аналитическая психология*, [В:] *История зарубежной психологии. Тексты*, Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан, Москва, МГУ.
- Belsky J. (1991). *Psychological maltreatment: definitional limitations and unstated Assumption*, *Developmental and Psychopathology*, 3, p. 31-36.
- Belsky J. (1984). *The determinants of parenting*, *Child Development*, 55, 83-96 pp.
- Burgess R.L., Youngblade L.M. (1988). *Social incompetence and the intergenerational transmission of abusive parental practices*, eds. G.T. Hotaling, D. Finkelhor, J.T. Kirkpatrick, M.A. Straus, [In:] *Familial abuse and its consequences: New directions In research*, Beverly Hills, CA, Sage, 38-60 pp.
- Caspi A., Elder G.H.J. (1988). *Emergent family patterns: The intergenerational construction of problem behaviour and relationships*, eds. R. Hinde, J. Stevenson-Hinde, [In:] *Relationships within families*, Oxford, UK, Oxford University Press, 218-240 pp.
- Farnicka M. (2016). *W poszukiwaniu uwarunkowań transmisji międzypokoleniowej – znaczenie pełnionej roli rodzinnej w kontynuowaniu wzorców rodzicielstwa*, *Psychologiczne Zeszyty Naukowe*, 1, s. 11-34.

- Russel A. (1997). *Individual and family factors contributing to mothers and fathers positive parenting*, International Journal of Behavioral Development, 21, p. 111-132.
- Simons R.L., Whitbeck L.B., Conger R.D., Chyi-In W. (1991). *Intergenerational transmission of harsh parenting*, Developmental Psychology, 27, p. 159-171.
- Stevenson-Hinde J. (1988). *Individuals in relationships*, eds. R. Hinde, J. Stevenson-Hinde, [In:] *Relationships within families*, Oxford, UK, Oxford University Press, 68-80 pp.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПОНЯТИЯ ФЕНОМЕН ПОКОЛЕНИЙ

АННОТАЦИЯ: В статье автор анализирует понятие феномен поколений в рамках социально-психологического подхода. Особое внимание уделяется понятию поколения как социально-возрастной совокупности людей, одинаково удаленных в родственном отношении от общих предков (родители, дети, внуки), образующих по отношению к ним одинаковую степень родства по прямой линии, а также потомство супружеской пары (или супружеских пар) по степени родства. Под сменой поколений понимается процесс обеспечения преемственности развития человеческого рода в период его качественного обновления, становления нового типа деятельности людей в области производства и культуры. Важно, что в статье прослеживается динамика отношений между поколениями и определяются основные направления изучения данного процесса.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: феномен поколений, предки, родители, дети, внуки, смена поколений, динамика отношений между поколениями.

SPOŁECZNO-PSYCHOLOGICZNY ASPEKT KATEGORII FENOMEN POKOLEŃ

STRESZCZENIE: W artykule autor analizuje pojęcie *fenomen pokoleń* w ramach podejścia społeczno-psychologicznego. Szczególną uwagę zwraca na koncepcję pokolenia jako populacji osób równie odległych od wspólnych przodków (rodziców, dzieci, wnuków), którzy tworzą ten sam stopień pokrewieństwa w linii prostej, a także potomstwa par małżeńskich według stopnia pokrewieństwa. Przez *zmianę pokoleniową* rozumie się proces zapewniania ciągłości rozwoju gatunku ludzkiego w okresie jego jakościowej odnowy, tworzenia nowego rodzaju działalności człowieka w dziedzinie produkcji i kultury. Ważne jest, że artykuł śledzi *dynamikę relacji między pokoleniami* i określa główne kierunki badania tego procesu.

SŁOWA KLUCZOWE: fenomen pokoleń, przodki, rodzice, dzieci, wnuki, zmiana pokoleń, dynamika relacji między pokoleniami.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT CONCEPTS THE PHENOMENON OF GENERATIONS

SUMMARY: In the article, the author analyzes the concept of the phenomenon of generations in the framework of the socio-psychological approach. Particular attention is paid to the concept of generation

as a socio-age aggregate of people who are equally distantly related from common ancestors (parents, children, grandchildren), forming the same degree of kinship in a straight line with respect to them, as well as the offspring of a married couple (or married couples) by degree of kinship. Generational change is understood as the process of ensuring the continuity of the development of the human race during the period of its qualitative renewal, the formation of a new type of human activity in the field of production and culture. It is important that the article traces the dynamics of relations between generations and determines the main directions for studying this process.

KEYWORDS: generational phenomenon, ancestors, parents, children, grandchildren, generational change, dynamics of relations between generations.

LUDWIKA WOJCIECHOWSKA
Uniwersytet Zielonogórski

URSZULA BOGDAŃSKA
Uniwersytet Warszawski

UZNAWANE WARTOŚCI SPOŁECZNE I ZDOLNOŚCI TWÓRCZE A KOMPETENCJE SPOŁECZNE DZIECI

WPROWADZENIE

Dostępne źródła teoretyczne i empiryczne dostarczają danych świadczących o docenianiu oraz pielęgnowaniu w praktyce psychologicznej i pedagogicznej potencjału dzieci przejawiających zdolności twórcze, a wyniki badań nad uwarunkowaniami dziecięcej kreatywności są wykorzystywane do tworzenia programów stymulujących rozwój tych zdolności. U podstaw troski o dyspozycje twórcze dzieci leży założenie, że ich potencjał może w przyszłości dobrze służyć społeczeństwu i tworzeniu bardziej komfortowych warunków życia jego członkom. Jednym z warunków pełnego rozwoju sylwetki twórczej dziecka jest doświadczanie pozytywnych relacji społecznych w środowisku szkolnym. Aby warunek ten został spełniony, pożądane jest przejawianie przez zdolne twórczo dziecko motywacji do rozumienia oraz stosowania zasad obowiązujących w szkole, a także utrzymywania dobrych relacji z grupą rówieśniczą i nauczycielem (Dobrołowicz, 1988, 2002; Turska, 2006). Oznacza to, że dziecko zdolne twórczo, uznające wartości społeczne akceptowane w danym środowisku i wykazujące się wysokim poziomem kompetencji społecznych (Matczak, 2001), może z większym prawdopodobieństwem zyskać akceptację w grupie (Pilkiewicz, 1973) niż dziecko zdolne twórczo, ale niepodzielające uznawanych wartości i/lub prezentujące niski poziom tych kompetencji. Warto podkreślić, że prezentowane badania są częścią dużego projektu badawczego, który jest w trakcie realizacji. Planowane ukończenie całego projektu to przełom 2019/2020 roku.

ZDOLNOŚCI TWÓRCZE

Rozważania nad zdolnościami twórczymi wymagają na wstępie odniesienia się do rozumienia twórczości. Badacze zwracają uwagę na trudność w sformułowaniu jednoznacznej definicji tego pojęcia (Nęcka, 2000). W zależności od podejścia – elitarnego lub egalitarnego mówią bądź o aktywności występującej u nielicznych, wyjątkowych jednostek tworzących wybitne, znaczące dla ludzkości dzieła, bądź o wielorakich działaniach, obecnych niemal u każdego człowieka, które potencjalnie mogą prowadzić do stworzenia oryginalnego wytworu, a także nowej myśli, idei, dokonania wglądu, przekształcenia problemu, wykazania się inwencją itp. (Nęcka, 2000; Yates, Twigg, 2017). W licznych publikacjach dyskutowane są takie aspekty twórczości, jak oryginalność i wartość społeczna powstałe w efekcie aktywności twórczej, przy czym wielu badaczy kładzie większy nacisk na cechę oryginalności niż użyteczności (Vernon, 1989 za Yates, Twigg, 2017). Dlatego najczęściej przyjmowanym określeniem twórczości jest taka aktywność umysłowa, która prowadzi do pojawienia się niezwykłego i oryginalnego wytworu (Chruszczewski, 2006; Dobrołowicz, 1995; Kmieciak, 1983; Nęcka, 1996, 2002; Pietrasiński, 1969). Z tego można wnosić, że w wyodrębnieniu twórczości spośród innych aktywności znaczącą rolę przypisuje się właściwościom powstałego w efekcie dzieła (Strzałecki, 1989). Warto dodać, że istnieją bardziej złożone definicje twórczości, uwzględniające łącznie nie tylko cechy wytworu, ale również atrybuty procesu twórczego, czy psychicznej reakcji odbiorcy (Nęcka, 1994; Strzałecki, 1989).

Aktywność twórcza jest przejawiana przez jednostkę dysponującą pewnym specyficznym potencjałem, zwanym zdolnościami twórczymi. Zdolności twórcze, niejednokrotnie określane kreatywnością (Nęcka, 2000), to cechy/właściwości umysłu (Chruszczewski, 2007; Guilford, 1978), bądź procesy umysłowe (Nęcka, 1996; 2002), które odpowiadają za aktywność twórczą. Dokładniej zaś formułując, to zdolności do generowania nowych i oryginalnych pomysłów (Nęcka, 2000; Pietrasiński, 1969).

Zgodnie z egalitarnym podejściem do twórczości, którego pionierem jest Joy P. Guilford (1978), możliwe jest prowadzenie szerokich badań nad zdolnościami twórczymi tak wśród ludzi dorosłych, jak i dzieci. Szczególną rolę przypisuje się badaniom nad twórczością i zdolnościami twórczymi dzieci (May, 2009 za Yates, Twigg, 2017), argumentując, że wczesna diagnoza i podjęcie stymulacji w okresie dzieciństwa może zapewnić społeczeństwu dalekosiężne profity w postaci obdarzonych wyobraźnią uczonych, odkrywców, czy biznesmenów. Pobudzanie do twórczych działań małych dzieci nie jest jednak ograniczane do aktywizowania ich przez osoby dorosłe – rodziców i nauczycieli, ale odnosi się również do własnej aktywności i uczenia się, zwłaszcza w relacjach z rówieśnikami. W kontaktach z innymi dziećmi ważne znaczenie przypisuje się wzajemnej komunikacji w procesie rozwiązywania problemów oraz

generowania nowych pomysłów (Edwards, Gandini, Forman, 1998 za Yates, Twigg, 2017; Pietrasiński, 1969).

Przyjmując, że środowisko rówieśnicze stanowi tło i pole do ujawniania się i rozwijania zdolności twórczych, nieobojętna wydaje się dyspozycja dziecka do uczestnictwa w życiu społecznym grupy, która bywa określana mianem kompetencji społecznych.

KOMPETENCJE SPOŁECZNE

W literaturze przedmiotu obecne są różne definicje kompetencji. Najogólniej można powiedzieć, że jest to złożona dyspozycja, która stanowi wypadkową wiedzy, postaw, umiejętności, wartościowania oraz motywacji (Dylak, 1995). W tym kontekście są wymieniane różnego typu kompetencje takie jak poznawcze, językowe, czy interpersonalne, które są niezbędne do prawidłowego funkcjonowania społecznego (Argyle, 1998; Sroczynski, 2002). W niniejszym opracowaniu skoncentrujemy się na kompetencjach społecznych dzieci, dzięki którym możliwe staje się ich sprawne i efektywne uczestnictwo w życiu klasy szkolnej, nawiązywanie i utrzymywanie relacji zarówno z rówieśnikami, jak i nauczycielami (Goleman, 1999; Matczak, 2001; Tucholska, 2005). Badacze kompetencji społecznych, mimo że wyrażają liczne wątpliwości co do budowy tego konstruktu, proponują ich rozumienie jako złożonych umiejętności adaptacyjnych pozwalających na efektywną regulację relacji społecznych i radzenie sobie w sytuacjach trudnych (Matczak, 2001; Nęcka, 2003). Wymieniane przez badaczy listy aspektów kompetencji społecznych bywają obszerne i zróżnicowane, a wśród nich obecne są i kategorie społeczne i emocjonalne. Można spotkać także zamienne używanie pojęcia kompetencji społecznych i emocjonalnych (Sommer, Fink, Neubauer, 2008). Warto tu przytoczyć jedną z koncepcji kompetencji społecznych znajdującą odzwierciedlenie w narzędziu badawczym służącym do ich pomiaru (Schreiber, 2005 za Sommer, Fink, Neubauer, 2008), uwzględniającym pięć następujących komponentów: regulacja własnych emocji, regulacja emocji innych, świadomość własnych emocji, empatia oraz adekwatność zachowania w emocjonalnych interakcjach społecznych.

W warunkach polskich powstała wieloaspektowa koncepcja kompetencji społecznych dzieci (Knopp, 2009; 2013). Wysoce interesujące z punktu widzenia badawczego są te wymiary kompetencji społecznych, które dają się zoperacjonalizować oraz te, które przejawiają się w zachowaniu i są dostępne obserwacji nauczyciela i rówieśników. A oto cztery aspekty kompetencji społecznych, wybrane z modelu Knopp (2013):

- 1) dostrzeganie i reagowanie na potrzeby i cechy innych uczniów – umiejętność odczytywania emocji innych uczniów, chęć niesienia pomocy innym uczniom;
- 2) umiejętność rozwiązywania problemów interpersonalnych – radzenie sobie w sytuacjach konfliktowych, aktywność zmierzająca do załagodzenia sytuacji konflikto-

wych, zapobieganie sytuacjom konfliktowym, przyjmowanie postawy asertywnej – nie uległej ani agresywnej;

- 3) stosowanie się do norm i zasad obowiązujących w środowisku szkolnym;
- 4) zaangażowanie w proces uczenia się.

Wymienione wymiary kompetencji społecznych stały się teoretyczną podstawą konstrukcji narzędzia, użytego w opisywanych w niniejszym tekście badaniach własnych, a szczegółowo opisanego we wcześniejszej publikacji (Wojciechowska, Bogdańska, 2016).

U podstaw przeprowadzonych badań leżało założenie, że dzieci kompetentne społecznie mają większe szanse na harmonijne relacje z rówieśnikami i satysfakcjonujące funkcjonowanie w roli ucznia. W pełni uzasadniona wydaje się więc troska pedagogów o podnoszenie poziomu tych kompetencji, wspierających integrację uczniów w klasie, wiążących się z osiąganiem wyższych rezultatów dydaktycznych, a także sprzyjających rozwojowi zdolności twórczych dzieci (Morais, Rocha, 2000). Powstaje jednak pytanie, czy dzieci o wyższym poziomie zdolności twórczych, a więc cechujące się większą pomysłowością i oryginalnością, dobrze radzą sobie w sytuacjach interpersonalnych oraz z wymaganiami stawianymi przez instytucję szkolną. Można sądzić, że wielu z nich bez większych trudności potrafi odnaleźć się w środowisku szkolnym (Sommer, Fink, Neubauer, 2008), bywa jednak i tak, że wyższy poziom zdolności twórczych nie idzie w parze ze społecznymi walorami dziecka. Uwarunkowań takiego stanu rzeczy spróbujemy poszukać w strukturze cenionych i uznawanych przez dzieci wartości, choć odnoszących się jedynie do społecznego funkcjonowania w obrębie systemu szkolnego. Wydaje się, że dzieci zdolne twórczo mogą nie cenić lub nisko oceniać podtrzymywanie bliskich relacji społecznych z uczniami w klasie, a także ignorować przystosowanie do sztywnych norm organizacji szkolnej emitowanych przez nauczycieli i wychowawców. Skoro dla jednostki kreatywnej ważny jest cel i motywacja do bycia twórczą (Barron 1997, Helson, 1990 za: Dollinger, Burke, Gump 2007), również można tę zasadę odnieść do zrozumienia właściwości uspołecznienia dziecka zdolnego. Czyli, jeżeli dziecko zdolne dostrzega sens w aktywności społecznej w klasie szkolnej, a inaczej mówiąc ceni dobre relacje społeczne, lub jeszcze inaczej – uznaje kompetencje społeczne za wartość, to podejmuje działania zapewniające osiągnięcie celu, jakim jest optymalne funkcjonowanie społeczne (Hansen i in., 2009).

WARTOŚCI

Problematyka wartości stanowiła przedmiot zainteresowania wielu badaczy, co zaowocowało licznymi teoriami i nagromadzeniem bogatych wyników badań. Mimo różnic w psychologicznym ujęciu wartości, można w ich definicjach dopatrzeć się wspólnych

cech, pozwalających na stwierdzenie, że wartości stanowią cel dążeń jednostki oraz element jej systemu przekonań bądź preferencji (Cieciuch, 2013; Misztal, 1980; Schwartz, 2003 za: Cieciuch, 2013). Obiektami badań nad wartościami bywały głównie osoby dorosłe i młodzież, natomiast dzieciom poświęcano znacząco mniej uwagi, ze względu na pojawiające się wątpliwości co do sensu prowadzenia takich badań (Cieciuch, 2013). Przyjęto jednak, że uwzględniając dyspozycje rozwojowe dzieci, badanie wartości jest możliwe, choć nie tyle abstrakcyjnych celów i motywów, ile konkretnych, kierujących konkretnym działaniem. Ustalono, że już w 4 r. ż. pojawia się u dzieci aktywność kierowana przez cel, której wyrazem jest intencjonalna zabawa, prezentowanie opowiadań, nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów społecznych (Kubicka, 2007). Należy przy okazji dodać, że wśród badaczy nie ma pewności i przywoływane są ku temu liczne argumenty, czy można oczekiwać przełożenia cenionych wartości na zgodne z nimi zachowanie (Cieciuch, 2013). Wypada więc przywołać tu znaczące teorie dotyczące rozwoju moralnego (Kohlberg, 1976 za: Schaffer, 2006; Piaget, 1967), w których przyjmuje się istnienie takiego związku.

Studia nad wartościami odwoływały się zwykle do struktury wartości i ich hierarchii, ale też były prowadzone badania nad wybranymi wartościami (np. nad motywacją społeczną – Schwartz, Struch, Bilsky, 1990 za Cieciuch, 2013). W badaniach opisywanych w niniejszym tekście koncentrujemy się na jednej wybranej, aczkolwiek złożonej kategorii wartości, czyli na uznawaniu przez dziecko ważności jego funkcjonowania społecznego odzwierciedlanego na wymiarach kompetencji społecznych. Uzasadnienie wyboru tej jednej wartości można dokonać poprzez odwołanie się do koncepcji rozwoju psychospołecznego E. Eriksona (2002), zgodnie z którą w okresie preadolescencyjnym, istotną wartością/cnotą kształtującą się wówczas, są kompetencje, w tym kompetencje społeczne. Kompetencje te nie tylko się w tym czasie formują, ale stanowią także stimulator aktywności i dalszego rozwoju dziecka.

W badaniach ustalono, że wraz z upływem czasu, wartości uznawane przez dzieci ulegają zmianie, a pod koniec średniego dzieciństwa coraz lepiej rozumiany jest sens wpajanych im reguł i znaczenie ich przestrzegania (Piaget, 1932 za: Turner, Helms, 1999). Okazało się również, że wśród starszych dzieci występuje coraz mniejsza akceptacja dla antyspołecznych zachowań rówieśników, przy czym same dzieci stają się mniej samolubne i apodyktyczne (Guilford, 1978). Stopniowo, wraz z wiekiem i zdobywanym doświadczeniem następuje także przyswojenie standardów i wzorców zachowań właściwych dla szerszego społeczeństwa i kultury, co może ułatwić nawiązywanie i utrzymywanie relacji społecznych (Dahlsgaard, Peterson, Seligman, 2005; Hansen i in., 2009).

Jak już wspomniano, kompetencje społeczne są konstruktem złożonym, składają się nań: dostrzeganie i reagowanie na potrzeby i cechy innych uczniów; radzenie sobie w sytuacjach konfliktowych, m.in. poprzez przyjmowanie postawy asertywnej; stosowanie się do norm i zasad obowiązujących w środowisku szkolnym; oraz zaangażowanie

w proces uczenia się. Wymienione elementy kompetencji społecznych przyjmujemy jako listę szczegółowych wartości, czyli celów, które mogą być postawione przez dziecko do realizacji. Formułujemy więc pytanie, które z tych aspektów kompetencji społecznych stanowią dla dziecka twórczo zdolnego wartość; a może jest tak, że wszystkie są cenione i uznane za ważne. Pytamy dalej, czy uznawane przez dzieci zdolne twórczo wymiary kompetencji społecznych wiążą się z podejmowaniem działań zgodnych z ich treścią w ramach środowiska szkolnego.

PROBLEM I HIPOTEZY

- Czy istnieje związek pomiędzy zdolnościami twórczymi, wartościami społecznymi i kompetencjami społecznymi w grupie dzieci we wczesnym okresie szkolnym (w wieku 10-13 lat)?

Odwołując się do teorii J. Piageta i L. Kohlberga przewidujemy, że istnieje dodatni związek pomiędzy wartościami społecznymi a kompetencjami społecznymi dzieci. Jednocześnie zakładamy, że grupy dzieci o wyższym poziomie zdolności twórczych mogą uznawać mierzone wartości społeczne i je realizować w większym stopniu niż dzieci o niższym poziomie zdolności twórczych.

- Czy istnieją różnice międzypłciowe w zakresie zdolności twórczych, uznawania wartości społecznych i kompetencji społecznych w grupie dzieci we wczesnym okresie szkolnym?

Biorąc pod uwagę wyniki badań nad agresją dziewcząt i chłopców we wczesnym okresie szkolnym (Offord, Boyle, Racine, 1991 za: Bee, 2004), można sformułować przypuszczenie, że chłopcy będą wykazywać niższy poziom uznania dla badanych wartości społecznych niż dziewczęta oraz będą w mniejszym stopniu realizować je w środowisku szkolnym w porównaniu z dziewczętami. To oczekiwanie może być jednak zmodyfikowane przez poziom zdolności twórczych dzieci.

Mierzone zmienne to: wartości społeczne oraz zdolności twórcze jako zmienne niezależne oraz kompetencje społeczne – jako zmienna zależna.

NARZĘDZIA POMIAROWE

- *Narzędzie do pomiaru wartości społecznych*

Opierając się na uwzględnionych w niniejszym opracowaniu aspektach kompetencji społecznych, skonstruowano samoopisowy kwestionariusz do mierzenia czterech następujących wartości szczegółowych: 1) dostrzeganie oraz reagowanie na potrzeby i cechy innych uczniów; 2) asertywność; 3) stosowanie się do zasad obowiązujących

w szkole; 4) poszerzanie swojej wiedzy. W efekcie przeprowadzenia badań pilotażowych została wprowadzona dodatkowa kategoria wartości, określona jako 5) twórczość, oryginalność. Zadaniem badanego dziecka w pierwszym etapie jest zapoznanie się ze stwierdzeniami opisującymi cechy, umiejętności i zachowania rówieśników oraz określenie, czy opisują one badane dziecko. Do wyboru są dwie odpowiedzi – „tak” lub „nie” zaznaczane w sposób graficzny uśmiechniętą buźką lub buźką smutną. W drugim etapie dziecko ma za zadanie ustosunkować się do tego, jak duże znaczenie ma dla niego to, że taki jest lub nie jest, korzystając z czterostopniowej skali ocen: zdecydowanie ważne, raczej ważne, raczej nieważne i zdecydowanie nieważne. Kwestionariusz składa się z 20 stwierdzeń, które mierzą wyżej wymienione wartości szczegółowe. Przykładowe stwierdzenia: Potrafię samodzielnie zdobywać wiedzę i umiejętności; Potrafię rozmawiać z nauczycielem w imieniu całej klasy.

– *Narzędzie do pomiaru kompetencji społecznych*

Opracowano kwestionariusz do pomiaru kompetencji społecznych ucznia w trzech wersjach – dla ucznia, rówieśników i nauczyciela-wychowawcy. Przyjęto założenie, że ocena kompetencji społecznych będzie bardziej pełna, jeśli będzie zawierała samoocenę badanego dziecka oraz ocenę z dwóch innych źródeł, czyli z punktu widzenia rówieśników i nauczyciela, tzn. różnych uczestników relacji społecznej. Na tym etapie opracowywania narzędzia przeprowadzono jedynie badanie kompetencji społecznych perspektywy własnej dziecka. Wynika to z niedostatecznego dopracowania pozostałych części narzędzia, nad którymi prace wciąż są prowadzone we współpracy z sędziami kompetentnymi. Jak już wspomniano, uwzględniono 4 skale: dostrzeganie i reagowanie na potrzeby i cechy innych uczniów; asertywność; stosowanie się do zasad obowiązujących w szkole; oraz poszerzanie swojej wiedzy. Ponieważ badania pilotażowe wykazały, że w poszukiwaniach znaczących wartości pojawia się piąta kategoria „twórczość, oryginalność”, wprowadzono również jako piąty ten aspekt do listy wymiarów kompetencji społecznych. Jest to o tyle cenne, że otrzymujemy informację, na ile ważny dla dziecka jest jego twórczy i oryginalny stosunek do siebie i otoczenia, a także na ile wyraża tę wartość w swoim działaniu na terenie szkoły. Jest to więc możliwość nowego spojrzenia na dziecko zdolne twórczo. Opis narzędzia we wcześniejszej wersji prezentowany jest w publikacji Wojciechowskiej i Bogdańskiej (2016).

– *Narzędzie do pomiaru zdolności twórczych*

W celu zmierzenia poziomu zdolności twórczych zastosowano powszechnie znany i akceptowany przez badaczy twórczości Rysunkowy Test Twórczego Myślenia TCT-DP Urbana i Jellena wersja A (Matczak, Jaworowska, Stańczak, 2000). Zadaniem dziecka jest wykonanie rysunku, który jest oceniany za pomocą wielu kryteriów, np. kontynuacje, nowe elementy, uzupełnienia, perspektywa, humor i emocje, abstrakcyj-

ność, niestereotypowość, aby w efekcie określić poziom oryginalności rysunku i na tej podstawie wnioskować o zdolnościach twórczych badanego.

OSOBY BADANE

Osobami badanymi są uczniowie IV-VI klasy szkoły podstawowej, czyli dzieci w wieku 10-13 lat. Z przebadanej grupy wyselekcjonowano 3 podgrupy na podstawie wyników Rysunkowego Testu Twórczego Myślenia. Grupę tę można określić jako reprezentantów późnego dzieciństwa i wczesnej adolescencji lub okresu wyróżnionego przez E. Eriksona, w którym rozwiązywany jest podstawowy kryzys pomiędzy pracowitością a poczuciem niższości, w efekcie czego kształtuje się cnota/wartość kompetencji. Wybrano ten okres, ponieważ mało jest badań nad zdolnościami twórczymi dzieci w tym wieku, a jest to czas, w którym można podjąć stymulację tak zdolności twórczych, jak i kompetencji społecznych.

Zbadano 87 dzieci w wieku 10-13 lat ($M = 11,77$; $SD = 0,74$), w tym 43 dziewczęta w wieku 11-13 lat ($M = 11,70$; $SD = 2,47$) oraz 44 chłopców w wieku 10-13 lat ($M = 11,84$; $SD = 0,81$). Badania przeprowadzono w państwowej szkole podstawowej w Warszawie.

WYNIKI BADAŃ

Statystyki opisowe. W tabeli 1 przedstawiono statystyki opisowe dla analizowanych zmiennych, czyli wartości średnie, odchylenia standardowe oraz wyniki minimalne i maksymalne. Zestawienie uzupełniono wartościami testu Shapiro-Wilka weryfikującego założenie o normalności rozkładu analizowanych zmiennych.

Jak wynika z tabeli 1, odnotowano istotne statystycznie odchylenia od rozkładu normalnego dla wszystkich analizowanych zmiennych. Dlatego w analizie wyników użyte zostaną testy nieparametryczne.

– Porównania międzygrupowe

Dokonano porównania średnich wyników uzyskanych dla badanych zmiennych w grupie dziewcząt i chłopców. Zestawienie uzupełniono wartościami nieparametrycznego testu U Manna-Whitneya. Rezultaty przedstawia tabela 2. Okazało się, że istnieje tylko jedna istotna statystycznie różnica pomiędzy grupami dotycząca wartości mówiącej o stosowaniu zasad obowiązujących w szkole. Wartość ta była ceniona jako ważniejsza w grupie dziewcząt niż chłopców.

Tabela 1. Statystyki opisowe dla analizowanych zmiennych

Zmienna		M	SD	Min	Max	S-W	df	P
KOMPETENCJE SPOŁECZNE	ZDOLNOŚCI TWÓRCZE	17,07	7,07	9	37	0,90	87	0,001
	dostrzeganie i reagowanie na potrzeby i cechy innych uczniów	2,46	1,07	0	4	0,85	87	0,001
	skala asertywności	2,92	0,88	1	4	0,72	87	0,001
	stosowanie się do zasad obowiązujących w szkole	3,49	0,63	2	4	0,79	87	0,001
	zaangażowanie vs osiągnięcia	3,23	0,71	2	4	0,82	87	0,001
	oryginalność, twórczość	3,13	0,89	1	4	0,94	87	0,001
WARTOŚCI	dostrzeganie i reagowanie na potrzeby i cechy innych uczniów	7,91	1,45	5	12	0,95	87	0,004
	skala asertywności	9,56	1,63	5	14	0,93	87	0,001
	stosowanie się do zasad obowiązujących w szkole	8,61	1,37	5	11	0,95	87	0,004
	zaangażowanie vs osiągnięcia	10,71	1,59	7	14	0,90	87	0,001
	oryginalność, twórczość	9,16	1,11	6	11	0,90	87	0,001

M – wartość średnia; *SD* – odchylenie standardowe; *Min* – wartość minimalna; *Max* – wartość maksymalna; *S-W* – wartość testu Shapiro-Wilka;

p – istotność statystyczna

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Średnie wartości analizowanych zmiennych w grupie dziewcząt i chłopców

Zmienne		Dziewczynki		Chłopcy		U	P
		M	SD	M	SD		
KOMPETENCJE SPOŁECZNE	dostrzeganie i reagowanie na potrzeby i cechy innych uczniów	2,47	1,08	2,45	1,07	945,00	0,993
	skala asertywności	2,98	0,94	2,86	0,82	867,50	0,479
	stosowanie się do zasad obowiązujących w szkole	3,42	0,66	3,57	0,59	836,50	0,290
	zaangażowanie vs osiągnięcia	3,26	0,69	3,20	0,73	914,50	0,771
	oryginalność, twórczość	3,14	0,86	3,11	0,92	942,50	0,975
WARTOŚCI	dostrzeganie i reagowanie na potrzeby	7,77	1,44	8,05	1,46	847,50	0,389
	skala asertywności	9,63	1,53	9,50	1,73	888,50	0,616
	stosowanie się do zasad obowiązujących w szkole	8,88	1,37	8,34	1,33	692,50	0,027
	zaangażowanie vs osiągnięcia	10,58	1,47	10,84	1,71	853,00	0,419
ZDOLNOŚCI TWÓRCZE	oryginalność, twórczość	9,23	1,13	9,09	1,10	891,00	0,625
		16,81	5,99	17,32	8,04	896,00	0,670

M – wartość średnia; SD – odchylenie standardowe; U – wartość testu U Manna-Whitneya; P – Dwustronna istotność statystyczna; S-W – wartość testu Shapiro-Wilka; p – istotność statystyczna.

Źródło: opracowanie własne

– Kompetencje społeczne a wartości i zdolności twórcze

W tabeli przedstawiono współczynniki korelacji ρ Spearmana pomiędzy kompetencjami społecznymi a wartościami i zdolnościami twórczymi. Zastosowano dwustronny test istotności statystycznej.

Tabela 3. Współczynniki korelacji pomiędzy kompetencjami społecznymi a wartościami i zdolnościami twórczymi

WARTOŚCI/ ZDOLNOŚCI TWÓRCZE	KOMPETENCJE SPOŁECZNE				
	reagowanie na potrzeby i cechy uczniów	skala asertywno- ści	stosowanie się do zasad	zaangażo- wanie vs osiągnię- cia	orygi- nalność, twórczość
Dostrzeganie i reagowanie na po- trzeby i cechy innych uczniów	0,170	-0,097	0,038	0,257*	-0,208
Skala asertywności	0,043	0,089	0,100	0,098	0,160
Stosowanie się do zasad obowiązują- cych w szkole	0,093	0,080	-0,152	0,130	-0,083
Zaangażowanie vs osiągnięcia	-0,024	-0,166	-0,229*	0,244*	-0,155
Oryginalność, twórczość	0,124	-0,106	0,102	0,071	-0,104
ZDOLNOŚCI TWÓRCZE	0,070	0,083	0,163	-0,087	0,049

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Źródło: opracowanie własne.

Jak pokazuje tabela 3, otrzymano istotną statystycznie dodatnią korelację pomiędzy poziomem kompetencji w zakresie zaangażowania w naukę szkolną a ważnością przypisywaną tej kompetencji. Poziom kompetencji w zakresie zaangażowania w naukę szkolną również korelował dodatnio z ważnością przypisywaną dostrzeganiu i reagowaniu na potrzeby innych uczniów. Uzyskano także istotną statystycznie ujemną korelację pomiędzy ważnością przyznawaną zaangażowaniu w naukę szkolną a poziomem stosowania się do zasad obowiązujących w szkole.

W tabeli 4 przedstawiono współczynniki korelacji ρ Spearmana pomiędzy kompetencjami społecznymi a wartościami i poziomem zdolności twórczych obliczone odrębnie dla grupy dziewcząt i chłopców. Zastosowano dwustronny test istotności statystycznej.

Tabela 4. Współczynniki korelacji pomiędzy kompetencjami społecznymi a wartościami i zdolnościami twórczymi obliczone odrębnie w grupie chłopców i w grupie dziewcząt

KOMPETENCJE SPOŁECZNE							
WARTOŚCI/ ZDOLNOŚCI TWÓRCZE	reagowanie na potrzeby i ce- chy uczniów	skala asertywności	stosowanie się do zasad	zaangażowanie vs osiągnięcia	oryginalność, twórczość	reagowanie na potrzeby i ce- chy uczniów	skala asertywności
Płeć dziecka	D	C	D	C	D	C	D
Dostrzeganie i reagowanie na potrzeby i cechy innych uczniów	,325*	,082	-,183	-,047	,049	-,130	,176
Skala asertywności	,068	,042	,225	,089	,102	,046	,191
Stosowanie się do zasad obowiązujących w szkole	,079	,175	-,057	,226	-,073	-,198	,195
Zaangażowanie vs osią- gnięcia	-,134	,089	-,312*	-,022	-,422**	-,070	,466**
Oryginalność, twórczość	,154	,143	-,161	-,125	,084	,119	,091
ZDOLNOŚCI TWÓRCZE	,076	,099	-,053	-,192	-,002	,351*	-,088

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; D – dziewczęta, C – chłopcy

Źródło: opracowanie własne.

Okazało się, że ważność przypisywana dostrzeganiu i reagowaniu na potrzeby innych wyłącznie u dziewcząt korelowała dodatnio z poziomem tej kompetencji, natomiast wyłącznie w grupie chłopców korelowała dodatnio z poziomem kompetencji odnoszącej się do zaangażowania w naukę szkolną, a ujemnie – z poziomem kompetencji odnoszącej się do oryginalności i twórczości. Ponadto wyłącznie w grupie dziewcząt ważność przypisywana zaangażowaniu w naukę szkolną korelowała dodatnio z poziomem tej kompetencji oraz ujemnie z wynikami na skali asertywności oraz stosowania się do zasad obowiązujących w szkole. Z kolei wyłącznie w grupie chłopców stosowanie się do zasad obowiązujących w szkole korelowało dodatnio z ważnością przypisywaną zdolnościom twórczymi.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Celem przeprowadzonych badań było znalezienie odpowiedzi na pytania odnoszące się do uwarunkowań społecznego funkcjonowania dzieci, przejawianego w postaci kompetencji społecznych. Zastanawiano się, czy wartości rozumiane jako ważne i cenione cele mogą wiązać się z podejmowaniem spełniających te wartości działań. Jednocześnie rozważano, czy poziom zdolności twórczych i uznawane przez dzieci wartości łączą się z nasileniem ich kompetentnych społecznie zachowań w środowisku szkolnym.

Uzyskane wyniki pokazały, że istnieją pewne specyficzne powiązania pomiędzy interesującymi nas zmiennymi, choć może rozczarowywać ich zakres. Przede wszystkim ograniczona jest oczekiwana zasada, że treść wartości będzie wprost przekładać się na podobne treściowo zachowania.

Pośród wyłonionych wartości (tab. 3) waga przykładana do dostrzegania potrzeb innych rówieśników w klasie korelowała dodatnio z wymiarem kompetencji przejawiającym się w działaniach na rzecz zaangażowania w naukę szkolną. Wynik ten może oznaczać, że ci uczniowie, którzy są wrażliwi na potrzeby i cechy rówieśników, mogą definiować je jako ich trudności w nauce i czują się wówczas zmotywowani do zaangażowania w nabycie wiedzy, by móc udzielić wsparcia nieradzącym sobie z osiągnięciami szkolnymi kolegom. Z kolei, jeżeli cenione były przez dziecko osiągnięcia szkolne i intensywna aktywność związana z uczeniem się, to wiązała się z przejawianiem takiej aktywności w ramach aspektu kompetencji, która zmierzała do nabywania wiedzy i trosce o własny rozwój. Ten wynik jest zgodny z przyjętymi założeniami badawczymi. Jednocześnie okazało się, że ta sama wartość (zaangażowanie/osiągnięcia) koreluje ujemnie z kompetencją polegającą na stosowaniu się do zasad i wymagań obowiązujących w systemie szkolnym. Aby wytłumaczyć ten związek, można wyobrazić sobie, że uczeń zaangażowany w naukę, zdobywanie wiedzy i mający osiągnięcia uznaje, że ma „mocną” pozycję w klasie, a także jest ceniony przez nauczycieli, dlatego może

więc pozwolić sobie na bunt przeciw sztywnemu regulaminowi i płynącym z niego ograniczeniom. Takiego protestu przeciw temu, co stereotypowe, spodziewaliśmy się w odniesieniu do dzieci zdolnych twórczo, ale wynik ten sugeruje, że dobry uczeń, zapewne mający dobre stopnie, może pozwolić sobie na większą swobodę, krytycyzm czy zaprzeczenie niż uczeń zdolny twórczo. Ta refleksja wymaga dalszego sprawdzenia w kolejnych badaniach.

Z powyższą sugestią konweniuje wynik dotyczący związku pomiędzy zdolnościami twórczymi a kompetencjami społecznymi (tab. 4). Okazało się, że w grupie chłopców (nie dotyczy to grupy dziewcząt) reprezentujących wyższy poziom zdolności twórczych pojawia się większa skłonność do zachowań świadczących o przestrzeganiu norm szkolnych i przystosowaniu się do wymagań nauczyciela. To dopasowanie się do oczekiwań nauczycieli może być świadectwem zwiększonej świadomości dziecka o wyższym poziomie zdolności twórczych dotyczącej własnej osobowości, a także specyfiki życia w określonej organizacji i dokonania wyboru zapewniającego swoistą adaptację, lub potocznie to nazywając – „święty spokój”.

Inne wyniki przedstawione w tabeli 4 pokazują odmiennność dziewcząt i chłopców w zakresie kategorii wartości oraz kompetencji. Ciekawe jest to, że tylko w grupie dziewcząt wystąpił związek pomiędzy wartością zwaną dostrzeganiem potrzeb innych a wymiarem kompetencji społecznej, jakim jest reagowanie na potrzeby i cechy innych. Nie jest to wynik zaskakujący, albowiem wzorce socjalizacji dziewcząt przyswajane od najmłodszych lat, przygotowują dziewczynki do wrażliwości na potrzeby otoczenia i udzielanie innym wsparcia (Schaffer, 2006). Ustalono także, że w grupie chłopców uznawanie wartości dostrzegania potrzeb innych wiąże się z kompetencją zaangażowania w osiągnięcia szkolne. Oznacza to, że taki sam wynik, omówiony w tabeli 3, bez rozróżnienia na płeć, odnosił się właśnie do grupy chłopców. Kolejny rezultat, związany z tą samą wartością, także odnosi się do grupy chłopców i mówi o tym, że im wyższy wynik w uznawaniu tej wartości, tym niższy wynik na skali kompetencji określonej jako „oryginalność, twórczość”, czyli tym mniej twórczy i oryginalni są w swych działaniach chłopcy. Jest to wynik trudny do wytłumaczenia, ale można podjąć próbę wyjaśnienia. Jeżeli cenione jest dostrzeganie potrzeb innych rówieśników, to może nastawienie na przejawianie oryginalności przez daną jednostkę mogłoby być odczytane przez nich jako nieliczenie się z innymi kolegami. To przypuszczenie także wymaga dalszego badania.

Ostatnia wartość, która okazała się znacząca (tab. 4), to zaangażowanie w osiąganie dobrych wyników w szkole. W tym przypadku tylko w grupie dziewczynek uznawanie tej wartości wiązało się istotnie zarówno z asertywnym działaniem, stosowaniem się do norm szkolnych, jak i z nastawieniem na zdobywanie dobrych wyników w nauce. Biorąc pod uwagę rezultat zawarty w tabeli 2, gdzie dziewczęta znacznie wyżej niż chłopcy cenią stosowanie się do zasad obowiązujących w szkole oraz przypisywanie

ważności osiąganiu dobrych wyników w nauce, można sądzić, że realizacja tych wartości poprzez wymienione trzy aspekty kompetencji może sprzyjać dziewczynkom, bardziej niż chłopcom, rozwojowi, dobremu samopoczuciu i pomyślnej adaptacji zarówno do instytucji szkolnej, jak i rówieśników w klasie.

Powyżej opisane wyniki wydają się interesujące, jednak za cel badań postawiliśmy bliższe poznanie i zrozumienie funkcjonowania ucznia zdolnego twórczo. Dziecko twórcze na tle uzyskanych wyników jest prawie nieobecne i należy się zastanowić, jaka jest tego przyczyna. Zapewne dopracowania bądź zmiany wymagają narzędzia pomiarowe. Poza tym niezbędne jest dobranie grupy dzieci o wysokich wynikach w dziedzinie zdolności twórczych i zdiagnozowanie u nich nie tyle pojedynczych wartości, ile poznanie systemu i ich hierarchii, a także zbadanie kompetencji społecznych nie tylko za pośrednictwem kwestionariuszy, ale poprzez indywidualną rozmowę lub studium przypadku.

WNIOSKI

1. Istnieje związek pomiędzy niektórymi wartościami społecznymi a wybranymi kompetencjami społecznymi w grupie dzieci w okresie preadolescencyjnym;
2. Zdolności twórcze w przeprowadzonych badaniach wiązały się wyłącznie z kompetencją oznaczającą przystosowanie się do norm i zasad obowiązujących w szkole i tylko w grupie chłopców;
3. Dziewczeta i chłopcy różnią się w odniesieniu do ważności wartości oraz do ich realizowania; wybór wartości i sposoby ich realizacji przemawiają na rzecz bardziej optymalnej adaptacji dziewcząt niż chłopców do środowiska szkolnego.

LITERATURA

- Argyle M. (1998). *Psychologia stosunków międzyludzkich*, Warszawa: WSiP.
- Bee H. (2004). *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań: Zysk i S-Ka Wydawnictwo.
- Blair B.I., Perry N.B., O'Brien M., Calkins S.D., Keane S.P., Shanahan L. (2015). *Identifying developmental cascades among differentiated dimensions of social competence and emotional regulation*, „Developmental Psychology”, 51, 8, 1062-1073.
- Chruszczewski M.H. (2006). *Profile aktywności twórczej. Intelktualne i osobowościowe składniki uzdolnień plastycznych i muzycznych*, „Ruch Pedagogiczny”, 87,3-4, 27-39.
- Chruszczewski M.H. (2007). *Rodzajowa specyficzność uzdolnień*, „Ruch Pedagogiczny”, 73,3-4, 5-15.
- Cieciuch J. (2013). *Kształtowanie się systemu wartości od dzieciństwa do wczesnej dorosłości*, Warszawa: Wydawnictwo Liberi Libri.
- Dahlsgaard K., Peterson C., Seligman M.E.P. (2005). *Shared virtue: The convergence of valued human strengths across culture and history*, „Review of General Psychology”, 9, 3, 203-213.

- Dobrołowicz J. (2002). *Kreatywność uczniów a ich osiągnięcia szkolne*, Kielce: Wyd. Akademii Świętokrzyskiej.
- Dobrołowicz W. (1988). *O badaniu zdolności i postaw twórczych uczniów*, [w:] *Aktywność twórcza dzieci i młodzieży*, red. S. Popek, Warszawa: WSIP, s. 184-210.
- Dobrołowicz J. (1995). *Psychodidaktyka kreatywności*, Warszawa: WSPS im M. Grzegorzewskiej.
- Dollinger S.J., Burke P.A., Gump N.W. (2007). *Creativity and values*, „Developmental Psychology”, 19, 2-3, 91-103.
- Dylak S. (1995). *Wizualizacja w kształceniu nauczycieli*, Poznań: Wyd. Naukowe UAM.
- Erikson E.H. (2002). *Dopełniony cykl życia*, Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Goleman D. (1999). *Inteligencja emocjonalna w praktyce*, Poznań: Wyd. Media Rodzina.
- Guilford J.P. (1978). *Natura inteligencji człowieka*, Warszawa: PWN.
- Hansen D.T., Burdick-Shepherd S., Cammarano C., Obelleiro G. (2009). *Education, values, and valuing in cosmopolitan perspective*, „Creativity Research Journal”, 39, 5, 587-612.
- Kmiecik K. (1993). *Informacje oceniające, samoocena i poczucie kontroli a myślenie twórcze*, Wrocław: Ossolineum.
- Knopp K. (2009). *Temperament, emotional intelligence and social training as predictors of social competencies*, [w:] *Determinants of social and emotional competencies*, red. A. Matczak, Warszawa: Wydawnictwo UKSW, s. 37-66.
- Knopp K.A. (2013). *Kompetencje społeczne – pomiar i aplikacja praktyczna*, Warszawa: Uniwersytet Kardynała S. Wyszyńskiego.
- Kubicka D. (2007). *Telewizja a twórcza wyobraźnia dziecka*, [w:] D. Kubicka, A. Kołodziejczyk, *Psychologia wpływu mediów. Wybrane teorie, metody, badania*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, s. 163-184.
- Matczak A. (2001). *Temperament a kompetencje społeczne*, [w:] *Różnice indywidualne: wybrane badania inspirowane Regulacyjną Teorią Temperamentu Profesora Jana Strelaua*, red. W. Ciarkowska, A. Matczak, Warszawa: Wydawnictwo UW, s. 53-70.
- Matczak A., Jaworowska A., Stańczak J. (2000). *Rysunkowy Test Twórczego Myślenia K.K. Urbana i H.G. Jellena*, Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Misztal M. (1980). *Problematyka wartości w socjologii*, Warszawa: PWN.
- Morais A.M., Rocha C. (2000). *Development of Social Competences in the Primary School-study of Specific Pedagogic Practices*, „Creativity Research Journal”, 26, 1, 91-119.
- Nęcka E. (1994). *Inteligencja i procesy poznawcze*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Nęcka E. (1996). *Atrakcyjność wzajemna*, Kraków: Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu.
- Nęcka E. (2000). *Twórczość*, [w:] *Psychologia: Podręcznik akademicki. Psychologia ogólna*, t. 2, red. J. Strelau, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 783-807.
- Nęcka E. (2002). *Psychologia twórczości*, Gdańsk: GWP.
- Nęcka E. (2003). *Inteligencja. Geneza, struktura, funkcje*, Gdańsk: GWP.
- Piaget J. (1967). *Rozwój ocen moralnych dziecka*, Warszawa: PWN.
- Pietrasieński Z. (1969). *Myślenie twórcze*, Warszawa: PZWS.
- Pilkiewicz M. (1973). *Socjometryczna skala akceptacji jako technika badania pozycji jednostki w nieformalnej strukturze grupy*, [w:] *Materiały do nauczania psychologii*, S. 3, t. 2, red. L. Wołoszynowa, Warszawa: PWN, s. 253-276.
- Schaffer H.R. (2006). *Rozwój społeczny: dzieciństwo i młodość*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sommer U., Fink A., Neubauer A.C. (2008). *Detection of high ability children by teachers and parents: Psychometric quality of new rating checklists for the assessment of intellectual, creative and social ability*, „Psychology Science Quarterly”, 50, 2, 189-205.

- Sroczyński W. (2002). *Pedagogika społeczna a kompetencje społeczne*, „Pedagogika Społeczna”, 4, 6, 23-35.
- Strzalecki A. (1989). *Twórczość a style rozwiązywania problemów praktycznych. Ujęcie prakseologiczne*, Wrocław: Ossolineum.
- Tucholska K. (2005). *Zagadnienia kompetencji w psychologii*, „Roczniki Psychologiczne”, 2, 11-36.
- Turner J.S., Helms D.B. (1999). *Rozwój człowieka*, Warszawa: WSiP.
- Turska D. (2006). *Skuteczność ucznia. Od czego zależy udana realizacja wymogów edukacji?*, Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wojciechowska L., Bogdańska U. (2016). *Kompetencje społeczne jako wartość u dzieci w początkowym okresie nauki szkolnej (Konstrukcja narzędzia do pomiaru kompetencji społecznych)*, [w:] *Znaczenie wartości w badaniach psychologicznych i życiu społecznym*, red. M.Z. Stepulak, J. Łukasiewicz, Lublin: Wydawnictwo Naukowe WSEiL, s. 55-68.
- Yates E., Twigg E. (2017). *Developing creativity in early childhood studies students*, „Thinking Skills and Creativity”, 23, 42-57.

UZNAWANE WARTOŚCI SPOŁECZNE I ZDOLNOŚCI TWÓRCZE A KOMPETENCJE SPOŁECZNE DZIECI

STRESZCZENIE: Przeprowadzono badania, których celem jest prześledzenie zależności pomiędzy poziomem zdolności twórczych a kompetencjami społecznymi i uznawanymi wartościami. Postawiono hipotezę, że dzieci o wyższym poziomie zdolności twórczych charakteryzują się wyższym poziomem kompetencji społecznych w porównaniu z dziećmi mniej zdolnymi twórczo. Zbadano 87 dzieci w późnym dzieciństwie za pomocą narzędzi: 1) narzędzia do pomiaru zdolności twórczych TCT-DP – Rysunkowy Test Twórczego Myślenia; 2) narzędzia opracowanego na użytek badań do pomiaru uznawanych przez dziecko wartości społecznych; 3) opracowanego na użytek badań narzędzia do pomiaru kompetencji społecznych. Analiza danych wykazała istotny statystycznie związek pomiędzy wybranymi wartościami a niektórymi kompetencjami społecznymi. Z kolei z wyższym poziomem zdolności twórczych wiązał się istotnie jedynie wyższy poziom kompetencji określonych jako stosowanie się do norm wyznaczanych przez szkołę, przy czym związek ten wystąpił jedynie w grupie chłopców.

SŁOWA KLUCZOWE: zdolności twórcze, wartości społeczne, kompetencje społeczne.

RECOGNIZED SOCIAL VALUES AND CREATIVE ABILITIES AND SOCIAL COMPETENCES OF CHILDREN

SUMMARY: Research has been carried out to investigate the relationship between the level of creative abilities and social competences and recognized values. It has been hypothesized that children with a higher level of creative abilities are characterized by a higher level of social competences in comparison with less creative children. 87 children in late childhood were examined with the help of tools: 1) tools for measuring creative abilities TCT-DP – Drawing Test of Creative Thinking; 2) a tool developed for the purposes of research to measure social values recognized by the child; 3) a tool for measuring social competences developed for the purposes of research. Data analysis showed a statistically significant relationship between selected values and some social competences. On the other hand, the higher level of creative abilities was associated only with the higher level of competences defined as adherence to the norms set by the school, but this relationship occurred only in the group of boys.

KEYWORDS: creative abilities, social values, social competences.

НАТАЛИЯ ШЕВЧЕНКО (NATALIA SZEWCZENKO)

Запорожский Национальный Университет

АНФИСА СЛИЧЕНКО (ANFISA SLICZENKO)

Запорожский Национальный Университет

СПЕЦИФИКА СУПРУЖЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В МЕЖЭТНИЧЕСКИХ СЕМЬЯХ

ВВЕДЕНИЕ

Происходящие социально-экономические трансформации существенным образом влияют на все стороны жизни общества, включая институт семьи, в частности, на устойчивость и стабильность семьи, отношения между супругами. Процессы, происходящие в обществе, не всегда отражаются на семейной жизни прямо и непосредственно, а преломляются сквозь призму индивидуальных психологических особенностей членов семьи и специфику их взаимоотношений. При этом, именно психологические факторы становятся определяющими среди прочих, влияющих на удовлетворенность семейными отношениями и устойчивость брака.

В полиэтническом и поликонфессиональном обществе разноэтнические браки являются довольно распространенным явлением. Эти семьи, кроме общих характеристик, определяющих развитие и функционирование любой семейной системы, имеют свои специфические черты. Знать и правильно осмысливать психологические особенности людей разных национальностей в разноэтнических семьях – важная задача современной психологии, поскольку именно в национально-смешанных семьях отражены процессы этносоциального и этнодемографического развития. Их изучение позволяет лучше понять эти процессы, глубже раскрыть их закономерности и последствия.

За прошедшие десятилетия изменились взгляды и установки на брак, семейные ценности и ролевое поведение в семье. Кроме того, национальная ситуация, сложившаяся на сегодняшний день (рост этнического самосознания, этнокультурные условия) неоднозначно сказывается на проблеме нормального функционирования полиэтнической семьи. В то же время, семья выступает носителем обычаев и духовной национальной культуры, передающейся из поколения в поколение. Именно в семье закладываются основы отношений личности к представителям других этнических сообществ, и от того, какими будут эти отношения, зависит жизнь человека и общества в целом. В связи с этим изучение особенностей супружеских взаимоотношений в полиэтнических семьях имеет большое значение как в теоретическом, так и в практическом аспектах.

Под полиэтнической семьей («разнонациональная семья», «межнациональная семья», «разноэтническая семья», «национально-смешанная семья», «межэтническая семья») в научной литературе понимается семья, члены которой имеют разную национальность или этническую принадлежность. В межнациональных семьях супруги строят взаимоотношения с учетом не только личностных и социально-психологических, но и этнопсихологических особенностей друг друга. При этом характер супружеских отношений в этих семьях будет отличаться, поскольку их нормы, правила, роли будут формироваться под влиянием норм, правил, ролевых особенностей супружеских взаимоотношений, принятых в их этнических культурах, особенно на определенном этапе жизни общества и изменением социально-экономических условий жизни. Анализ социально-психологических характеристик и особенностей супружеских отношений позволяет выделить следующие психологические условия гармонизации взаимоотношений в семьях этнических меньшинств: общность семейных ценностей, согласованность модели воспитания детей, духовный уровень совместимости супругов.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Несмотря на представленность достаточно широкого спектра исследований различных аспектов супружеских взаимоотношений, в научных исследованиях уделено мало внимания специфике взаимоотношений в полиэтнических семьях. Кроме того, анализ литературы показал, что психологические условия гармонизации взаимоотношений в межэтнических семьях – практически отсутствуют, этот феномен рассматривался косвенно, в контексте социально-психологических особенностей супружеских отношений. В то же время, исследование этого вопроса создаст теоретические основания для разработки практических средств налаживания супружеских взаимоотношений в межэтнических семьях.

Цель статьи – представить результаты эмпирического исследования специфики взаимоотношений и психологических условий их гармонизации в межнациональных семьях.

В основу эмпирического исследования было положено предположение о том, что супружеские взаимоотношения в межнациональных семьях характеризуются определенной спецификой – их гармоничность определяется комплексом взаимосвязанных психологических условий (общность семейных ценностей, согласованность модели воспитания детей, духовный уровень совместимости супругов).

Методы и методики исследования. Для решения поставленных задач были использованы такие психодиагностические методики: «Тест-опросник удовлетворенности браком» (авт. В.П. Столин, Т.Л. Романова, Г.П. Бутенко) «Роль ожидания и притязания в браке» (авт. А.Н. Волкова), «Характер взаимодействия супругов в конфликтных ситуациях» (авт. Ю.Е. Алешина, Л.Я. Гозман), «Диагностика энергопсихологической совместимости с брачным партнером» (авт. В.В. Бойко), математико-статистические методы обработки данных на базе пакета статистических программ IBM SPSS-20 (описательная статистика, коэффициент ранговой корреляции Спирмена).

Исследовательскую выборку составили 40 разнонациональных супружеских пар из представителей украинского, ромского, татарского, армянского этносов, проживающих на территории центральных регионов Украины. Состав межнациональных супружеских пар был следующим: украинско-ромские семьи (14 семей), украинско-татарские семьи (13 семей), украинско-армянские семьи (13 семей).

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Рассмотрим результаты изучения удовлетворенности браком как интегрального показателя его успешности. Удовлетворенность браком в супружеской жизни связана со многими факторами, влияющими на его функционирование, среди которых: стаж семейной жизни, основной мотив заключения брака, количество и возраст детей, личностные особенности брачных партнеров. Стоит отметить, что чувство удовлетворенности/неудовлетворенности браком формирует оценки и отношение к большинству сфер семейной жизни. Так, при неудовлетворенности собственным браком, позитивные аспекты семейной жизни могут восприниматься как эмоционально негативные, и наоборот. Нормальные семейные отношения формируются при взаимной удовлетворенности супругов, их соответствии друг другу в различных видах взаимодействия внутри семьи (Корнюх, 2012).

В межэтнических семьях значительное количество мужчин продемонстрировали удовлетворенность браком. Так, 40% мужчин считают свой брак благополучным и скорее благополучным (27,5%). Удовлетворенность браком среди женщин значительно отличается от удовлетворенности браком мужчин. Лишь 10% женщин оценивают свой брак как благополучный и скорее благополучный (12,5%).

У значительного количества респондентов зафиксированы усредненные оценки собственного брака: 20% мужчин и 42,5% женщин считают взаимоотношения переходными. Оценок в диапазоне крайних пределов (абсолютно неблагополучные и абсолютно благополучные) обнаружено не было.

В целом, рассматривая процентное соотношение удовлетворенности браком, можно отметить общую тенденцию снижения частоты благополучных семей (для женщин).

Следует заметить, что в нашем исследовании принимали участие пары с супружеским стажем от 8 и более 10 лет. Удовлетворенность браком зависит от стажа семейной жизни: кривая этой зависимости имеет U-образную форму – в начале, в течение первых двух десятилетий существования семьи, удовлетворенность браком постепенно снижается, достигая своего минимального значения в парах со стажем семейной жизни от 12 до 18 лет, а затем вновь возрастает, но уже более резко (Алешина, 2004). Существует целый ряд альтернативных объяснений изменения кривой удовлетворенности браком и параметров супружеских отношений. Такими факторами влияния могут быть жизненные циклы личности, характер течения возрастных кризисов, факт влияния общества на супругов и тому подобное (Sorokowski, Randall, Groyecka et al., 2017).

Повышению степени удовлетворенности межэтническим супружеством могут способствовать: более старший возраст мужчины и высокий уровень образования; эгалитарный уклад супружеских взаимоотношений (равноправие супругов в решении семейных проблем, рациональное распределение семейных обязанностей, оказание помощи, поддержки друг другу, совместное проведение досуга); благоприятная история добрачных отношений; в частности, для полиэтнических пар важно наличие сильной взаимной аттракции, наличие общих интересов, готовность будущей жены принять брачное предложение (Ташёва, Гриднева, Стефаненко, Тихомандрицкая, 2016).

Перейдем к результатам исследования психологических условий гармонизации взаимоотношений в межэтнических семьях и рассмотрим степень согласованности семейных ценностей супругов. Семейные ценности тот или иной степени проявляются во всех жизненных сферах. И каждая из них в силу своей объективной обусловленности в разной степени способствует реализации тот или иной потребности. Поэтому ценности, способствующие этой реализации

в большей степени, приобретают для личности большую значимость. Таким образом, первым диагностическим конструктом опросника выступает значимость для личности той или иной семейной ценности как источника реализации той или иной потребности. Поскольку при удовлетворении потребности возникает чувство удовлетворенности, можно сказать, что чем больше удовлетворяются потребности личности в отдельных видах семейных отношений, тем выше ее удовлетворенность браком в целом.

Согласно полученным данным, наиболее весомыми для мужчин оказались такие ценности: интимно-сексуальная (7,27 баллов, 1 ранг), хозяйственно-бытовая (6,2 баллов, 2 ранг) социальная активность (6,03 баллов, 3 ранг). На последнем месте в рейтинге находится эмоционально-психотерапевтическая ценность семьи (4,47 баллов, 7 ранг).

Для женщин, наоборот, эмоционально-психотерапевтическая ценность оказалась наиболее весомой (6,17 баллов, ранг 1). На втором месте – интимно-сексуальная ценность (6,13 баллов, 2 ранг), на третьем – социальная активность (6 баллов, 3 ранг) и хозяйственно-бытовая ценность (6 баллов, 3 ранг). На последнем месте в рейтинге оказалась ценность внешней привлекательности партнера (4,77 баллов, 7 ранг).

Итак, для мужчин характерна значимость сексуальной гармонии в супружеских отношениях. Женщины, в свою очередь, выражают установку на значимость эмоционально-психотерапевтической функции брака, необходимость взаимной моральной и эмоциональной поддержки. В то же время, и для женщин, и для мужчин важными оказываются реализация хозяйственно-бытовой функции семьи, а также внешняя социальная активность (профессиональная, общественная) для стабильности брачно-семейных отношений.

Важной задачей эмпирического исследования стало установление корреляционных взаимосвязей психологических условий гармонизации взаимоотношений в межнациональных семьях с оценкой удовлетворенности браком (как интегральным показателем успешности брака). Установление имеющихся корреляционных связей дает возможность разработать систему средств гармонизации взаимоотношений, используя целенаправленное воздействие на выявленные психологические условия.

Анализ числовых данных показал, что показатели удовлетворенности браком имеют корреляционные связи с показателями эмоционально-психотерапевтической ценности ($r_s = 0,827$, при $p \leq 0,01$) и ценности личностной идентификации с супругом / супругой ($r_s = 0,796$, при $p \leq 0,01$). Итак, взаимная моральная и эмоциональная поддержка партнера, личностная идентификация с брачным партнером (общность интересов, потребностей, способов времяпрепровождения) способствуют гармонизации взаимоотношений в межнациональных семьях.

Несогласованность этих ценностей брачных партнеров является конфликтно-генным фактором, дестабилизирующим межличностные отношения в семье.

Уровень неудовлетворенности и конфликтности супругов, принадлежащих к разным этносам, зависит от этнопсихологических особенностей супругов. Снижению степени неудовлетворенности супружескими отношениями способствуют: положительные этнические гетеростереотипы этноса брачного партнера; восприятие представителей других этносов как имеющих незначительные различия в личностных качествах; интеграция традиций и обычаев этнических культур обоих супругов; межэтнические дружеские контакты обоих супругов; совпадение религиозного поведения супругов. Межэтническая супружеская пара с целью снижения недовольства супружескими взаимоотношениями должна строить их на основе паритета супругов, который будет проявляться в их этнической и религиозной толерантности к этносу брачного партнера (Галяпина, 2002; Мухамеджанова, 2006).

Итак, статистически доказано, что общность семейных ценностей (эмоционально-психотерапевтическая, личностная идентификация с партнером) является условием гармонизации взаимоотношений в межэтнических семьях.

Рассмотрим особенности взаимодействия межэтнического супружества в конфликтных ситуациях и конфликтногенные сферы супружеских отношений. В полиэтнических семьях супруги согласуются друг с другом в сфере проявления стремления к автономии (индекс 0,08). Другие сферы взаимодействия характеризуются той или иной степенью конфликтности. Причем, общий индекс конфликтности в полиэтнических семьях говорит о незначительной степени выраженности конфликтности между супругами (индекс -0,03).

Основными стимуляторами конфликтности в полиэтнических семьях выступают разногласия супругов в вопросах воспитания детей, не оправданные поло-ролевые ожидания и различия в отношении к деньгам (индексы -0,37; -0,18 и -0,12 соответственно).

Однако, несмотря на негативную реакцию респондентов в конфликтных ситуациях, числовые показатели свидетельствуют о пассивном характере поведения при семейных недоразумениях.

Семейные конфликты могут камуфлировать глубинные, неосознаваемые, негативные отношения к представителям другого этноса. Социализация этнофора (индивидуальный носитель определенной этнической культуры и национальной психики) внутри своей культуры накладывает отпечаток на всю жизнь. Оказавшись в инокультурной среде, а тем более в брачных отношениях с представителем другой культуры, этнофор вынужден адаптировать свои ранние представления к своему брачному партнеру. Возникает внутренний для личности

этнокультурный конфликт старых и новых культурных норм, и ориентации на уровне индивидуального сознания (Кулявина, Малышева, 2010).

Анализ числовых данных показал, что показатели удовлетворенности браком имеют корреляционные связи с показателями конфликтности в сфере воспитания детей ($r_s = 0,635$, при $p \leq 0,01$). Итак, статистически подтверждено, что согласованность модели воспитания детей способствует гармонизации взаимоотношений в межнациональных семьях.

Рассмотрим результаты изучения уровня совместимости супругов. Следует заметить, что в рамках данного исследования нас интересовала психологическая совместимость супругов, в частности, духовный ее уровень. Духовная совместимость обеспечивается соотношением нравственных потребностей, уровнем воспитанности, кругом культурных интересов, досугом. Указанные параметры представлены шкалами «желаемое содержание и формы проведения досуга» и «черты характера, проявляющиеся в семье» методики В.В. Бойко (Бойко, 1996).

Досуг личности отражает ее потребности, интересы и желания, связан с субъективной реальностью индивида. Отсюда возникают столкновения супругов в отношении досуга – каждый защищает свое Я. Свободный выбор досуга для мужчины или женщины нередко становится средством самоутверждения и не единственной возможностью осознать свое независимое положение не только в семье, но и в обществе. Согласованность представлений супругов о содержании и формах семейного досуга выливается в чувство удовлетворения друг другом и общей жизнью (72,5% мужчин; 32,5% женщин). В то же время, различия в позициях выливаются в различные формы эмоционального напряжения – от недовольства до конфликтов, от скандалов до разводов (0% респондентов). У 27,5% мужчин и 67,5% женщин оценки по этому критерию совместимости – в нейтральном диапазоне оценок.

Еще одно проявление совместимости – черты характера, проявляющиеся в семье. Генетическое разнообразие характеров людей обуславливается разнообразием матриц пола, конституции, темперамента, выживания, эмоционального поведения, вариациями здоровья – соматического и психического. Каждая генетическая матрица на уровне психики представлена соответствующими биологически навязанными чертами характера, которые невольно проявляются во всех видах жизнедеятельности индивида (Бойко, 1996). Человек от рождения наследует определенные характерологические качества, которые не всегда совместимы у супругов (7,5% мужчин; 12,5% женщин). Вероятность совместимости будет выше, если партнеры являются «векторной парой» (то есть, один из партнеров доминирует, а другой дополняет его, способен к сотрудничеству, подчинению). В этом случае различия сочетаются по принципу дополнительности или взаимного усиления. 20% исследованных мужчин и 17,5% женщин свойственна

совместимость с супругом по чертам характера. Оценки 72,5% мужчин и 70% женщин – в зоне неопределенности.

По интегральному показателю совместимости получены следующие результаты. У 5% мужчин и 7,5% женщин зафиксирована энергопсихологическая несовместимость, неудовлетворенность браком, желание расстаться. В то же время, показатели 40% мужчин и 35% женщин свидетельствуют о энергопсихологической совместимости своих брачных партнеров. Показатели 55% мужчин и 57,5% женщин – в зоне неопределенности, в которую попадают респонденты, недовольные браком, но которые не намерены расставаться.

Анализ числовых данных показал, что показатели удовлетворенности браком имеют корреляционные связи с переменными желаемое содержание и формы проведения досуга ($r_s = 0,775$, при $p \leq 0,01$) и черты характера, проявляющиеся в семье ($r_s = 0,687$, при $p \leq 0,01$). Именно эти показатели определяют духовный уровень совместимости супругов. Таким образом, статистически подтверждено, что духовный уровень совместимости способствует гармонизации взаимоотношений в межэтнических семьях.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Полученные результаты подтвердили гипотезу о том, что супружеские взаимоотношения в межэтнических семьях характеризуются определенной спецификой; гармоничность взаимоотношений определяется комплексом взаимосвязанных психологических условий (общность семейных ценностей, согласованность модели воспитания детей, духовный уровень совместимости супругов).

Изучение удовлетворенности браком как интегрального показателя его успешности позволило установить тенденцию снижения частоты благополучных семей – для женщин, и значительную степень удовлетворенности браком у мужчин. Определение согласованности семейных ценностей супружеских пар позволило установить, что наиболее весомыми для мужчин оказались такие ценности: интимно-сексуальная; хозяйственно-бытовая; социальная активность, а для женщин – эмоционально-психотерапевтическая ценность; интимно-сексуальная; социальная активность и хозяйственно-бытовая ценности. Исследование особенностей взаимодействия супругов в конфликтных ситуациях показало, что основными стимуляторами конфликтности в межэтнических семьях выступают разногласия супругов в вопросах воспитания детей, неоправданные половые ожидания и различия в отношении к деньгам; согласованность супругов проявляется в сфере стремление к автономии. Диагностика совместимости с брачным партнером, в частности, ее духовным уровнем, позволила выявить, что

значительное количество респондентов признали психологическую совместимость со своим брачным партнером. В то же время, большинство респондентов выразили неудовлетворенность браком, но без намерения расставаться.

Перспективным направлением развития научной проблематики представляется разработка программы гармонизации взаимоотношений в межэтнических семьях.

ЛИТЕРАТУРА

- Алешина Ю.Е. (2004). *Индивидуальное и семейное психологическое консультирование*, Москва, Класс, 284.
- Бойко В.В. (1996). *Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других*, Москва, Филинь, 472.
- Галяпина В.Н. (2002). *Влияние принадлежности супругов к разным этносам на неудовлетворенность супружескими взаимоотношениями*, дис. ... канд. психол. наук. М., 230.
- Корнюх А.О. (2012). *Міжнаціональні шлюби у контексті сучасних глобалізаційних процесів*, [в:] *Актуальні проблеми психології*, Житомир, 28, 142-150.
- Кутявина Е.Е., Малышева С.К. (2010). *Разноэтническая семья как среда формирования этнической идентичности личности*, [в:] *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*, 2 (18), 47-52.
- Мухамеджанова В.Ф. (2006). *Социально-психологические особенности супружеских взаимоотношений в моно- и полиэтнических семьях, проживающих в сельской местности*: дисс. ... канд. психол. Наук, Самара, 268.
- Ташёва А.И., Грднева С.В., Стефаненко Т.Г., Тихомандрицкая О.А. (2016). *Этнически смешанные браки сквозь призму феномена удовлетворённости супружеством*, [в:] *Российский психологический журнал*, Т. 13, 3, 39-52.
- Sorokowski P., Randall A.K., Groyeck A. et al. (2017). *Marital Satisfaction, Sex, Age, Marriage Duration, Religion, Number of Children, Economic Status, Education, and Collectivistic Values, Data from 33 Countries*, *Front Psychol.*, 8, 1199.

СПЕЦИФИКА СУПРУЖЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В МЕЖЭТНИЧЕСКИХ СЕМЬЯХ

АННОТАЦИЯ: В статье представлены результаты эмпирического исследования специфики взаимоотношений и психологических условий их гармонизации в межэтнических семьях. Изучение удовлетворенности браком позволило установить тенденцию снижения частоты благополучных семей – для женщин, и значительную степень удовлетворенности браком у мужчин. Наиболее весомыми для мужчин оказались такие семейные ценности: интимно-сексуальная; хозяйственно-бытовая; социальная активность, а для женщин – эмоционально-психотерапевтическая; интимно-сексуальная; социальная активность и хозяйственно-бытовая ценности. Основными стимуляторами конфликтности в межэтнических семьях выступают разногласия супругов в вопросах воспитания детей, неоправданные полоролевые ожидания, различия в отношении к деньгам. Большинство респондентов выразили неудовлетворенность браком без намерения расставаться. Полученные результаты подтвердили гипотезу о том,

что супружеские взаимоотношения в межнациональных семьях характеризуются определенной спецификой; гармоничность взаимоотношений определяется комплексом взаимосвязанных психологических условий.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: гармонизация отношений, межнациональные семьи, удовлетворенность браком, семейные ценности, конфликтность, духовный уровень совместимости.

CHARAKTER STOSUNKÓW MAŁŻEŃSKICH W RODZINACH MIĘDZYETNICZNYCH

STRESZCZENIE: W artykule przedstawiono wyniki badań empirycznych dotyczących specyfiki relacji i psychologicznych warunków ich harmonizacji w rodzinach międzyetnicznych. Badanie satysfakcji małżeńskiej wykazało tendencję do obniżenia poczucia zamożności rodziny w opinii kobiet i wysokiego stopnia zadowolenia z życia małżeńskiego w grupie mężczyzn. Najistotniejsze dla mężczyzn okazały się następujące wartości rodzinne: życie seksualne; gospodarstwo domowe; aktywność społeczna, a dla kobiet – wartości emocjonalno-psychoterapeutyczne; życie seksualne, aktywność społeczna i wartości gospodarstwa domowego. Głównymi przyczynami konfliktów w rodzinach międzyetnicznych są nieporozumienia małżonków w kwestii wychowywania dzieci, nieuzasadnione oczekiwania dotyczące roli płci w rodzinie, różnice w podejściu do pieniędzy. Większość respondentów charakteryzowało niezadowolenie z małżeństwa, jednak bez zamiaru rozstania się z współmałżonkiem. Wyniki badań potwierdziły hipotezę, że stosunki małżeńskie w rodzinach międzyetnicznych charakteryzuje pewną specyfiką – harmonia relacji w małżeństwie jest uwarunkowana przez wzajemne oczekiwania i przyjęte wartości rodzinne.

SŁOWA KLUCZOWE: harmonizacja relacji, rodziny międzyetniczne, zadowolenie z małżeństwa, wartości rodzinne, konflikt, duchowy poziom zgodności.

THE SPECIFICITY OF MARITAL RELATIONSHIPS IN INTERETHNIC FAMILIES

SUMMARY: The article presents results of an empirical study of the relationships specifics and psychological conditions for their harmonization in interethnic families. The study of the marriage satisfaction has allowed to establish a downward trend in the frequency of prosperous families – for women, and a significant degree of satisfaction with marriage in men. The most significant for men are the following family values: intimate and sexual; household; social activity, and for women – emotional-psychotherapeutic; intimate and sexual; social activity and household values. The main conflict stimulants in multi-ethnic families are disagreements of spouses in issues of children raising, unjustified gender-role expectations, differences in attitude to money. Most respondents expressed dissatisfaction with marriage without the intention of leaving or divorcing. The obtained results confirmed the hypothesis that marital relations in interethnic families are characterized by certain specifics; harmony of relationships is determined by a set of interrelated psychological conditions.

KEYWORDS: harmonization of relations, interethnic families, satisfaction with marriage, family values, conflictness, spiritual level of compatibility.

II

KONTEKST EDUKACJI

EWA WOŹNA

Szkoła Podstawowa nr 3 im. Arkadego Fiedlera w Polkowicach

POCZUCIE WŁASNEJ SKUTECZNOŚCI A DOŚWIADCZENIE WYPALENIA ZAWODOWEGO WŚRÓD NAUCZYCIELI SZKOŁY PODSTAWOWEJ

WPROWADZENIE

Dowodzono, że ze względu na specyficzny charakter wykonywanej pracy nauczyciele należą do grupy osób szczególnie zagrożonych wypaleniem zawodowym. Do licznych czynników mających wpływ na taki stan rzeczy należy przede wszystkim zaliczyć wykonywanie obowiązków ściśle związanych z interakcją z innymi ludźmi (uczniami, rodzicami, współpracownikami), co często wiąże się z ponoszeniem kosztów zarówno w sferze psychologicznej, jak i emocjonalnej. Skutki wypalenia zawodowego dotyczą wymiaru zdrowotnego oraz psychospołecznego. Ponadto zbiór negatywnych konsekwencji wpływa na jednostkę funkcjonującą w wielu środowiskach, nie tylko tych związanych z pracą zawodową (tu m.in. obniżenie jakości wykonywanych obowiązków, zwiększenie absencji czy zaniedbania), ale również determinuje sposób zachowania osoby wypalanej, jej relacje interpersonalne z bliskimi, postawy, a nawet funkcjonowanie w czasie wolnym (Mańkowska, 2016; Hreciński, 2016).

Do grupy czynników związanych z pracą nauczyciela zaliczyć można wiele zmiennej demograficznych, jak i tych z zakresu właściwości osobowościowych pedagogów. W literaturze przedmiotu zostały przedstawione różnorodne czynniki, zyskujące stosunkowo dużą popularność, jak np. wiek, płeć, stan cywilny, staż zawodowy, wykształcenie, strategie radzenia sobie ze stresem, cechy osobowości, poziom koherencji, poziom samooceny, inteligencja emocjonalna, czy poczucie sprawstwa, inaczej określanego jako poczucie samoskuteczności (Brown, 2012). Owo poczucie sprawstwa w pracy

nauczyciela przekłada się na liczne aspekty związane z codziennym funkcjonowaniem samego pedagoga oraz klasy, w szczególności organizacji pracy, dyscypliny na lekcjach, angażowania wszystkich uczniów w toku zajęć, czy współpracy z innymi opiekunami (Hreciński, 2016).

W artykule zostały przedstawione kluczowe definicje wypalenia zawodowego oraz poczucia własnej skuteczności, a także po krótko badanie autorskie, którego celem było ustalenie zależności między wypaleniem zawodowym a poczuciem własnej skuteczności w wykonywanym zawodzie.

UJĘCIE DEFINICYJNE POJĘĆ

Zjawisko wypalenia zawodowego to fenomen, którym psychologia zajmuje się od ponad trzydziestu lat. Badacze zjawiska podkreślają, że znaczący wpływ na powstanie syndromu wypalenia ma permanentne funkcjonowanie w stresie podczas pełnienia roli zawodowej (Bartkowiak, 2010, s. 102). Podobnie znamienitą rolę odgrywa tutaj przeciążenie zawodowe, które jak podaje Maslach (Maslach, Leiter 2011) traktowane jest jako jeden ze wskaźników zaburzenia równowagi pomiędzy człowiekiem a jego pracą. Często pracownik posiada zbyt mało zasobów do dyspozycji, niemniej jednak musi wykonać wiele zadań niejednokrotnie w krótkim czasie. Ze względu na brak pełnego poczucia kontroli nad tym, co robimy oraz brak odczuwania satysfakcji z wykonywanych obowiązków przy innych niesprzyjających czynnikach, jak niesprawiedliwe traktowanie, nieadekwatne zarobki, czy negatywne uwarunkowania związane z kulturą organizacyjną miejsca pracy, jednostka jest narażona na odczuwanie stresu, a w dłuższej perspektywie nawet na zapadnięcie na syndrom wypalenia (Maslach, Leiter, 2011).

Wielowymiarowość wypalenia zawodowego widzimy w ujęciu samego twórcy pojęcia Huberta Freudenbergera (1974), który definiuje wypalenie jako „jako stan zmęczenia, czy frustracji wynikający z poświęcenia się jakiejś sprawie, sposobowi życia lub związkowi, co jednak nie przynosi oczekiwanej nagrody (Freudenberger, 1974). Odwołując się do pionierskich badań Christiny Maslach nad wypaleniem zawodowym, dowiadujemy się, że na syndrom wypalenia składają się trzy komponenty odgrywające kluczową rolę w jego rozwoju, a więc: wyczerpanie emocjonalne (związane m.in. z psychicznym i fizycznym przemęczeniem, lękiem czy napięciem); depersonalizacja (ujawniająca się w zbyt przedmiotowym traktowaniu innych; obojętnej czy nawet bezdusznej reakcji na potrzeby innych); oraz obniżone poczucie dokonań osobistych, dotyczące obniżonej samooceny i skuteczności swoich działań, poczucia bezradności, niedoskonałości czy odczuwania braku sukcesu i osiągnięć w pracy (Maslach, Leiter, 2010). Według Maslach trzeci komponent jest bliski poczuciu własnej nieskuteczności, często związany z brakiem kompetencji, niezbędnych w codziennej realizacji zadań zawodowych, czy umiejętnym radzeniem sobie z trudnymi zadaniami w pracy (Cherniss, 1993).

Poczucie własnej skuteczności (*self-efficacy*), szczegółowo przedstawione i opisane przez psychologa Alberta Bandurę, odnosi się do teorii społeczno-poznawczej, w której ludzkimi zachowaniami kierują oczekiwania (Bandura, 1977). Zatem, pojęcie poczucia własnej skuteczności dotyczy przede wszystkim sądów, jakie są formułowane przez ludzi na temat własnych umiejętności działania w konkretnej sytuacji lub zadaniu. Jak podkreśla A. Bandura jest to swoistego rodzaju przekonanie na temat osiągnięcia ustalonego celu (wyniku) bądź przeprowadzenia określonej czynności. Kluczowe jest spostrzeganie własnej skuteczności, które wpływa na zachowanie, a tym samym na efektywność podejmowanych przez jednostkę działań (Zakrzewski, 1987; Bandura, 1986, s. 2001). W tej materii należy wskazać kilka następujących zależności, mianowicie: im silniejsze przekonanie dotyczące poczucia własnej skuteczności, tym większa motywacja oraz zaangażowanie do działania, to z kolei pośrednio determinuje lepsze osiągnięcia pracownika (Bandura, 1977). Natomiast niskie poczucie własnej skuteczności wiąże się z depresją, lękiem i bezradnością. Co więcej, poziom poczucia własnej skuteczności jest uwarunkowany zarówno doświadczeniami osobistymi, jak i kompetencjami czy zdolnościami wykorzystywanymi przez jednostkę do radzenia sobie z sytuacjami trudnymi, a także tymi które są generowane w codziennym życiu zawodowym i osobistym. Wśród czynników wpływających na poziom poczucia kompetencji w zawodzie Bandura (2007, s. 87) wymienia m.in. osiągnięte sukcesy w wykonywaniu zadań, doświadczenia zewnętrzne, pobudzenie emocjonalne czy perswazję słowną.

Poczucie kompetencji w zawodzie nauczyciela, który wysoko ocenia swoje umiejętności i zasoby wspomaga osiąganie lepszych rezultatów w swojej pracy. Wspominanych pedagogów cechuje lepsza organizacja pracy, stosowanie nowoczesnych metod nauczania, wytrwałość przy napotkanych trudnościach, wyrozumiałość w stosunku do uczniów, większy entuzjizm podczas sprawowaniu obowiązków oraz dbanie o pozytywną atmosferę w klasie (Tschannen-Moran, Hoy, 2001). Co ważne, osobiste przekonania na temat własnej skuteczności mogą rzutować na ocenę swoich zasobów w sytuacjach stresowych i trudnych, gdzie, jak pokazują badania: im silniejsze przekonanie dotyczące własnej skuteczności, tym wyższe cele osoba stawia przed sobą oraz tym silniejsze jest jej zaangażowanie nawet w obliczu napotkanej trudności. Przeciwnie, osoby cechujące się brakiem poczucia skuteczności wykazują działania podjęte w sposób nieefektywny nawet w sytuacji pozbawianej stresu, a w obliczu problemu zwykle rezygnują z podjętego celu (Juczyński, 1998).

Badania przeprowadzone w tym aspekcie ujawniają negatywną korelację pomiędzy poziomem poczucia skuteczności nauczycielskiej a wypaleniem zawodowym. Poczucie sprawstwa ujęte jako jeden z zasobów, jakim dysponuje w swojej pracy zawodowej nauczyciel, staje się strukturą wyczerpywalną przez stres oraz zbytne obciążenie, a to w konsekwencji przyczynia się do większej podatności na wypalenie zawodowe (Brown, 2012). Dodatkowo przedłużające się niekorzystne wyniki dokonań osobistych uderzają

w poczucie własnej wartości czy samoocenę, również przyczyniając się do możliwości powstania syndromu wypalenia zawodowego (Friedman, 2003; Sekułowicz, 2005). Inne doniesienia z badań wskazują, że wśród grupy zawodowej nauczycieli wykazano następującą zależność: wysokie poczucie własnej skuteczności chroni przed wypaleniem, jednocześnie obniżając poziom stresu w pracy (Schaufeli, Leiter, Maslach, 2009).

Przedstawiony przegląd badań prowadzi do następującej hipotezy badawczej:

H1. Istnieje związek pomiędzy poziomem poczucia własnej skuteczności a doświadczeniem syndromu wypalenia: im wyższy poziom poczucia własnej skuteczności, tym niższe natężenia wypalenia zawodowego.

METODA, ORGANIZACJA I PRZEBIEG BADAŃ

Badania zostały przeprowadzone w szkole podstawowej w Polkowicach w październiku 2018 roku, na grupie 35 nauczycielek należących do grona pedagogicznego placówki. Podstawa doboru próby miała charakter pełny i celowy. Każda z badanych osób otrzymała zestaw ankiet do wypełnienia, w skład którego wchodził: kwestionariusz dotyczący wypalenia zawodowego AVEM oraz arkusz testu GSES – badający skalę uogólnionej własnej skuteczności. Badania wypełniane były indywidualnie przez respondentki, odbiór arkuszy nastąpił następnego dnia.

W tabeli 1 przedstawiono ogólną charakterystykę badanej grupy.

Tabela 1. Charakterystyka badanych osób

Zmienna		Liczba badanych	% ogółu
Płeć	kobiety	35	100
Wiek	20-30 lat	5	14
	31-40 lat	9	26
	41-50 lat	15	43
	powyżej 50 lat	6	17
Staż pracy	1-5 lat	3	9
	6-10 lat	8	23
	11-20 lat	8	23
	21-30 lat	12	34
	powyżej 30 lat	4	11
Nauczany przedmiot	blok matematyczny	15	43
	blok humanistyczny	20	57

Źródło: opracowanie własne.

NARZĘDZIA

W badaniu zostały wykorzystane standaryzowane testy psychologiczne. Pierwszym z nich była Skala Uogólnionej Własnej Skuteczności – GSES skonstruowana przez Schwarzera i Jerusalema (1992) z Freie, która została stworzona w odniesieniu do koncepcji Bandury (1977) dotyczącej oczekiwań i pojęcia własnej skuteczności. Skala charakteryzuje się jednolitą strukturą, uzyskaną w wyniku analizy czynnikowej. Kwestionariusz składa się z 10 stwierdzeń, umieszczonych na czterostopniowej skali, wchodzących w skład jednego czynnika. Suma uzyskanych punktów (od 10 do 40) obrazuje ogólny wskaźnik poczucia własnej skuteczności. Im wyższy wynik, tym wyższe poczucie własnej skuteczności. Wyniki w granicach 1-4 stena są wynikami niskimi, 5-6 stena traktuje się jako przeciętne, natomiast 7-10 stena jako wysokie.

Drugim narzędziem badawczym był kwestionariusz AVEM – Wzorzec zachowań i przeżyć związanych z pracą skonstruowany w 1996 roku przez Uwe. Schaarschmidta i Alexandra Fischera. Adaptacji kwestionariusza do warunków polskich dokonali Tatiana Rongińska i Werner A. Gaida. Celem narzędzia jest przede wszystkim określenie indywidualnych zasobów jednostki, jakie stanowią niezbędne źródło w radzeniu sobie z wymaganiami sytuacji zawodowych. Zastosowanie tego narzędzia pozwala m.in. na określenie wzorców zachowań (Typ G – zdrowy, Typ S – oszczędnościowy, Typ A – pracoholik, Typ B – wypalany) sprzyjających zdrowiu psychicznemu, a także wskazuje na potencjalne przyczyny jego zagrożeń. Konstrukcja uwzględnia trzy podstawowe sfery osobowości, w ramach 11 skal. Do każdej skali przyporządkowane są odpowiednie pytania, z maksymalną liczbą punktów do zdobycia – 30 pkt. Kwestionariusz składa się łącznie z 66 twierdzeń. Osoba badana odpowiada na pięciostopniowej skali, podając trafność każdego twierdzenia co do własnych, subiektywnych odczuć, doświadczeń czy przeżyć (Rongińska, Gaida, 2012).

WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Średnie dla poszczególnych skal kwestionariusza AVEM wahają się w przedziale od $M = 3,08$ do $M = 5,74$, co wskazuje na rozkład wyników mieszczący się w przedziale niskim, oraz umiarkowanym.

Analiza wartości poszczególnych skal kwestionariusza AVEM wskazuje, że wyraźną cechą przyczyniającą się do wystąpienia ryzyka wypalenia zawodowego w grupie nauczycielek jest stosunkowo niskie zaangażowanie zawodowe, przejawiające się zwłaszcza w niskiej świadomości sensowności swojej pracy, ($BA = 4,31$; $BE = 4,28$) oraz niskiemu poziomowi dążenia do perfekcji ($PS = 3,08$). Wyniki wskazują na niekorzystne podejście

Tabela 2. Średnie i odchylenia standardowe skal AVEM dla grupy badanych (N = 35)

Skala	M	SD
BA – Subiektywne znaczenie pracy	4,31	1,98
BE – Ambicje zawodowe	4,28	1,88
VB – Gotowość do angażowania się	4,80	1,85
PS – Dążenie do perfekcji	3,08	1,65
DF – Zdolność do dystansowania się	4,54	1,68
RT – Tendencja do rezygnacji	5,02	1,91
OP v Ofensywna strategia rozwiązywania problemów	4,74	1,55
IR – Wewnętrzny spokój i równowaga	4,22	1,45
EB – Poczucie sukcesu w zawodzie	5,08	1,73
LZ – Zadowolenie z życia	5,08	1,42
SU – Poczucie wsparcia społecznego	5,74	1,83

M – średnia, SD – odchylenie standardowe; oceny w przedziale 1-3 stanowią wyniki niskie; oceny w przedziale 4-6 stanowią wyniki umiarkowane; oceny w przedziale 7-9 stanowią wyniki wysokie
 Źródło: opracowanie własne.

emocjonalne w stosunku do wykonywanej pracy oraz znaczny stopień zrezygnowania w stosunku do pełnionych obowiązków.

W grupie nauczycieli wystąpiły wszystkie cztery typy zachowań i przeżyć związanych z pracą mierzonych kwestionariuszem AVEM. Niepokojący jest uzyskany rozkład typów, w którym największy udział zajmuje typ B (40%) określony jako wypalony, a w ślad za nim typ podwyższonego ryzyka A (23%). Jedynie najmniej liczna grupa (11%) zaliczona została do optymalnego wzorca radzenia sobie z obciążeniami psychicznymi w pracy, reprezentując tym samym styl zdrowy: typ G. Uzyskany rozkład typów zachowań i przeżyć związanych z pracą wskazuje na to, że przebadana grupa zawodowa wydaje się szczególnie narażona na rozwój syndromu wypalenia zawodowego

Średnie poczucie własnej skuteczności w badanej grupie jest stosunkowo wysokie – wynosi 29,6 pkt (wyniki niskie stanowią od 10-24 pkt, przeciętne od 25-29 pkt, a wysokie od 30-40 pkt.). Prawie tyle samo osób osiągnęło wyniki przeciętne (48,6%) co wysokie (51,4 %), natomiast nikt nie osiągnął wyników niskich. Może to wskazywać na wytrwałość w dążeniu do celu, również podczas napotkania przeszkód, oraz zwiększony wysiłek wkładany w wykonanie działań i osiągnięcie zamierzonego celu.

W badaniach sprawdzono zależność między poszczególnymi typami AVEM a poczuciem własnej skuteczności. Jak wynika z analizy danych, poczucie własnej

skuteczności nie różnicuje nasilenia poszczególnych skal AVEM. Dzięki wynikom badań możliwa była weryfikacja postawionej hipotezy badawczej: „Istnieje związek pomiędzy poziomem poczucia własnej skuteczności a doświadczeniem syndromu wypalenia: im wyższy poziom poczucia własnej skuteczności, tym niższe natężenia wypalenia zawodowego”, w której nie stwierdzono statystycznie istotnej zależności pomiędzy korelowanymi zmiennymi ($p > 0,05$). W tabeli 3 przedstawiono współczynniki korelacji r Pearsona pomiędzy wymiarami wypalenia zawodowego w poczuciu skuteczności w badanej grupie.

Tabela 3. Współczynniki korelacji pomiędzy wymiarami wypalenia zawodowego a poczuciem własnej skuteczności w badanej grupie

SKALE AVEM	Współczynnik r Pearsona	p
Subiektywne znaczenie pracy	-0,232	0,181
Ambicje zawodowe	0,053	0,761
Gotowość do angażowania się	-0,167	0,339
Dążenie do perfekcji	-0,133	0,447
Zdolność do dystansowania się	-0,032	0,854
Tendencja do rezygnacji w sytuacji porażki	-0,040	0,820
Ofensywna strategia rozwiązywania problemów	0,009	0,959
Wewnętrzny spokój i zrównoważenie	-0,213	0,220
Poczucie sukcesu w zawodzie	0,169	0,332
Zadowolenie z życia	0,030	0,865
Poczucie wsparcia społecznego	0,079	0,652

r Pearsona – współczynnik korelacji, p – dwustronna istotność statystyczna

Źródło: opracowanie własne.

Jak wynika z uzyskanej analizy, nie otrzymano korelacji istotnych statystycznie ($p > 0,05$) w zakresie wypalenia zawodowego a poczucia własnej skuteczności w grupie nauczycielek. W tabeli 4 przedstawiono wartości średnie znormalizowanych wartości wyników otrzymanych na skalach wypalenia zawodowego w grupie osób charakteryzujących się przeciętnym poczuciem własnej skuteczności i w grupie osób charakteryzujących się wysokim poczuciem własnej skuteczności. Zestawienie uzupełniono wartościami testu t Studenta dla prób niezależnych.

Tabela 4. Średnie wartości wyników na skalach znormalizowanych otrzymane w grupie osób charakteryzujących się przeciętnym vs wysokim poczuciem własnej skuteczności

Zmienne	Poczucie własnej skuteczności przeciętne		Poczucie własnej skuteczności wysokie		Wartości testu t Studenta		
	M	SD	M	SD	t	df	p
Subiektywne znaczenie pracy	4,59	1,87	4,06	2,10	0,79	33	0,435
Ambicje zawodowe	4,35	1,62	4,22	2,16	0,20	33	0,841
Gotowość do angażowania się	5,00	2,24	4,61	1,46	0,61	33	0,544
Dążenie do perfekcji	3,18	1,88	3,00	1,46	0,31	33	0,757
Zdolność do dystansowania się	4,82	1,88	4,28	1,49	0,96	33	0,346
Tendencja do rezygnacji	5,06	2,01	5,00	1,88	0,09	33	0,929
Ofensywna strategia rozwiązywania problemów	4,71	1,53	4,78	1,63	-0,13	33	0,894
Wewnętrzny spokój i równowaga	4,41	1,73	4,06	1,16	0,71	27,746	0,484
Poczucie sukcesu w zawodzie	5,06	1,43	5,11	2,03	-0,09	33	0,931
Zadowolenie z życia	5,12	1,11	5,06	1,70	0,13	33	0,900
Poczucie wsparcia społecznego	5,88	1,58	5,61	2,09	0,43	33	0,669

M – wartość średnia, SD – odchylenie standardowe, t – wartość testu t Studenta dla prób niezależnych, df – liczba stopni swobody, p – dwustronna istotność statystyczna

Źródło: opracowanie własne.

W tym badaniu również nie otrzymano żadnych istotnych statystycznie różnic międzygrupowych ($p > 0,05$).

WNIOSKI I DYSKUSJA

Podsumowując osiągnięte wyniki w tym zakresie badań, poczucie własnej skuteczności nie koreluje w żaden sposób z natężeniem wypalenia zawodowego. Być może taki stan jest spowodowany bardzo indywidualnym podejściem do samoskuteczności, które jest związane z wieloma innymi czynnikami współdeterminującymi, jak motywacja jednostki, jej założone cele i zadania do osiągnięcia, umiejętności adaptacyjne i wiele innych. Niemniej jednak badana grupa plasuje się w grupie nauczycieli charakteryzujących się wyraźnymi tendencjami w kierunku wzrostu zagrożenia wypaleniem zawodowym, co ściśle łączy się z obniżeniem motywacji do pracy, przeciążeniem emocjonalnym pracą oraz z deficytem radzenia sobie z trudnościami organizacyjnymi.

Jak wynika z przedstawionych danych, uzyskanych w toku badań, wśród nauczycieli konieczne jest podjęcie działań o charakterze profilaktyki, a w niektórych przypadkach również podjęcie działań terapeutycznych, mających na celu zarówno ograniczenie ryzyka wystąpienia samego syndromu, jak i zminimalizowanie negatywnych kosztów personalnych wśród nauczycieli już wypalonych. Do działań profilaktycznych, jakie powinny być zastosowane, uwzględniając analizę problemu, zaleca się przede wszystkim:

1. Udzielenie wsparcia emocjonalnego, głównie w zakresie uświadomienia i nauczania technik radzenia sobie ze stresem, który stanowi jedno z podstawowych zagrożeń, przyczyniających się bezpośrednio do wypalenia zawodowego.
2. Udostępnienie pomocy psychologów oraz innych specjalistów, dzięki którym możliwa będzie superwizja, czy wgląd w siebie.
3. Zmianę sposobu motywowania i wynagradzania pracowników, poprzez zastosowanie dodatkowych źródeł nagradzania, uwzględniając nie tylko dostępne możliwości finansowe, ale i odnosząc się do czynników pozafinansowych, jak chwalenie, wyróżnienia i inne.
4. Promowanie rozwoju osobistego poprzez rozwijanie swoich zainteresowań oraz aktywności własnych poza pracą.
5. Uświadomienie pracownikom, że każdy ma prawo do popełniania błędów i ponoszenia porażek, pod warunkiem, że umie zachować zdrowy dystans i nie wpływa to negatywnie na jego zdrowie psychiczne.
6. Podkreślenie zdobytych sukcesów w pracy zawodowej, koncentrując swoją uwagę zwłaszcza na pozytywnych osiągnięciach.

LITERATURA

- Bandura A. (1977). *Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change*. *Psychological Review*, „Psychological Review”, 84(2), s. 191-215.
- Bandura A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*, Englewood Cliffs, New York: Prentice Hall.
- Bandura A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bartkowiak G. (2010). *Psychologia w zarządzaniu*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Brown C.G. (2012). *A systematic review of the relationship between self-efficacy and burnout in teachers*, „Educational and Child Psychology”, 29 (4), s. 47-63.
- Cherniss C. (1993). *Role of professional self-efficacy in the etiology and amelioration of burnout*, [w:] *Professional burnout. Recent developments in theory and research*, red. W.B. Schaufeli, C. Maslach, T. Marek, Washibgton D.C: Taylor & Francis, s. 135-149.
- Freudenberger H.J. (1974). *Staff burnout*, „Journal of Social Issues”, 30 (1), s. 159-165.
- Friedman I.A. (2003). *Self-efficacy and burnout in teaching: the importance of interpersonal-relations efficacy*, „Social Psychology of Education”, 6.
- Hreciński P. (2016). *Wypalenie zawodowe nauczycieli*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Jerusalem, M., Schwarzer, R. (1992). *Self-efficacy as a resource factor in stress appraisal processes*, [w:] *Self-efficacy. Thought control of action*, red. R. Schwarzer, Washington: Hemisphere Publishing Corp., s. 195-213.
- Jurczyński Z. (1998). *Poczucie własnej skuteczności jako wyznacznik zachowań zdrowotnych*, „Promocja Zdrowia. Nauki Społeczne i Medycyna”, s. 14, 54-63.
- Mańkowska B. (2016). *Wypalenie zawodowe. Źródła mechanizmy zapobieganie*, Gdańska: Wydawnictwo Harmonia Universalis.
- Maslach C., Leiter M.P (2011). *Prawda o wypaleniu zawodowym*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rongińska T., Gaida W.A. (2012). *Strategie radzenia sobie z obciążeniem psychicznym w pracy zawodowej*, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza.
- Schaufeli, W.B., Leiter M.P., Maslach C. (2009). *Burnut: 35 years of research and practice*, „Career Development International”, 14 (3), s. 204-220.
- Sekułowicz M. (2005). *Nauczyciele szkolnictwa specjalnego wobec zagrożenia wypaleniem zawodowym. Analiza przypadków*, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe DSWE TWP.
- Tschannen-Moran M., Hoy A. (2001). *Teacher efficacy. Capturing an elusive construct*, „Teaching and Teacher Education”, 17 (7), s. 783-805.
- Zakrzewski J. (1987). *Poczucie skuteczności a samoregulacja zachowania*, „Przegląd Psychologiczny”, 30,3, 661-677.

**POCZUCIE WŁASNEJ SKUTECZNOŚCI A DOŚWIADCZENIE WYPALENIA ZAWODOWEGO
WŚRÓD NAUCZYCIELI SZKOŁY PODSTAWOWEJ**

STRESZCZENIE: Wypalenie zawodowe, czyli stan wyczerpania emocjonalnego, depersonalizacji oraz obniżonego poczucia własnych dokonań występuje na skutek przeciążenia pracą, w którym jednostka wypalona zawodowo odczuwa brak zadowolenia z wykonywanej pracy, zmęczenie, niezadowolenie, chroniczne obciążenie emocjonalne i inne trudności psychologiczne. Celem badań było przedsta-

wienie związków między wypaleniem zawodowym a poczuciem własnej skuteczności zawodowej. Analiza wyników udzielonych przez 35 respondentek w jednej ze szkół podstawowych wskazuje na wysokie zagrożenie zapadnięcia na syndrom wypalenia, przy stosunkowo wysokim poziomie własnej skuteczności zawodowej.

SŁOWA KLUCZOWE: poczucie własnej skuteczności, syndrom wypalenia zawodowego, subiektywne znaczenie pracy, zaangażowanie zawodowe.

THE SENSE OF SELF-EFFICACY AND PROFESSIONAL BURNOUT SYNDROME AMONG PRIMARY SCHOOL TEACHERS

SUMMARY: Professional burnout is defined as a state of emotional exhaustion, depersonalization, and reduced sense of own achievement. The syndrome occurs due to work overload, where the burned-out person experiences a lack of job satisfaction, weariness, dissatisfaction, chronic emotional burden and other psychological difficulties. The aim of the study was to present the relationship between burnout and self-efficacy. Analysis of the results provided by 35 respondents from one of the primary schools indicates a high risk of developing burnout syndrome, with a relatively high level of self-efficacy.

KEYWORDS: self-efficacy, professional burnout, subjective significance of activities, work involvement.

DANUTA CHMIELEWSKA-BANASZAK

Uniwersytet Zielonogórski

MACIEJ BANASZYŃSKI

Łużycka Szkoła Wyższa w Żarach

REGUŁY WPŁYWU SPOŁECZNEGO A KOMPETENCJE DOWÓDCZE OFICERÓW WOJSKA POLSKIEGO*

WSTĘP

Artykuł prezentuje badania własne dotyczące wiedzy o regułach wpływu oraz jej wykorzystania w praktyce dowódczej przeprowadzone w grupie oficerów z różnym stażem pracy (5, 10 i 15 lat) z 34 Brygady Kawalerii Pancernej im. Hetmana Wielkiego Koronnego Jana Zamoyskiego w Żaganiu. Badania te wydają się ważne i interesujące z przynajmniej dwóch powodów. Pierwszy z nich jest związany z rozważaniami teoretycznymi i badaniami dotyczącymi reguł wpływu społecznego. Stosunkowo rzadko zdarza się w tym obszarze szczegółowe omawianie/badanie tychże w kontekście innym niż techniki manipulacyjne czy techniki sprzedaży.

Drugi powód wiąże się z faktem zmian, które następują w Siłach Zbrojnych RP związanych zarówno z wejściem Polski do NATO, jak i z profesjonalizacją armii oraz przemianami społeczno-gospodarczymi, zachodzącymi w ostatniej dekadzie minionego wieku w otoczeniu zewnętrznym. Przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne zachodzące w otoczeniu zewnętrznym w istotny sposób wpłynęły na zadania realizowane przez armię w sytuacjach reagowania kryzysowego w kraju oraz w operacjach poza jego granicami. Nowy kształt organizacji wojskowej powoduje, że zasadne jest przyrównywanie jej do nowoczesnej firmy/organizacji. Działania militarne często nie

* Artykuł jest zmienioną wersją pracy magisterskiej Macieja Banaszyńskiego, zatytułowanej Reguły wpływu społecznego w świadomości wychowawczej oficerów 34 Brygady Kawalerii Pancernej w Żaganiu, napisanej pod kierunkiem dra hab. Zbigniewa Bujkiewicza, pracownika ŁSW i obronionej w 2018 roku.

mają już charakteru regularnych operacji wojskowych prowadzonych w celu zajęcia i utrzymania określonego obszaru. Są w dużej mierze misjami zadaniowymi i podczas ich realizowania zachodzą analogie z funkcjonowaniem współczesnej firmy, która nie dąży do opanowania rynku, ale do przejęcia nad nim kontroli „tworząc w tym celu organizacje zadaniowe, zawiązując konsorcja i spółki do produkcji wyspecyfikowanych towarów i usług” (Wrzosek 2010, s. 109).

Zmiany, o których mowa, obejmują również relacje dowódca-podwładny, które ze względu na ich „nowy” wymiar można opisywać w kategoriach zarządzania zasobami ludzkimi. W nowoczesnej armii oficer powinien być nie tylko dowódcą (na poziomie taktycznym i operacyjnym), ale również przywódcą w bezpośredniej relacji z podwładnym. Jego zachowania w tej relacji powinny być zgodne z rozumieniem przywództwa w armii (*army leadership*) jako „sztuki bezpośredniego i pośredniego wpływu oraz umiejętność tworzenia warunków dla trwałego sukcesu organizacji w celu osiągnięcia pożądanego rezultatu” (za: Kacała, Michaluk 2016, s. 65). Z ewolucji oczekiwań wobec dowódcy/oficera w armii wynika, że dowodzenie w organizacji zhierarchizowanej, jaką jest armia nie może opierać się wyłącznie na „rozkazodawstwie”. Ten sposób dowodzenia musi być stosowany racjonalnie, to znaczy w niezbędnym czasie i w niezbędnym zakresie. Poza sytuacjami wymagającymi dowodzenia podwładnymi powinno się zarządzać (Ciborowski 2010).

REGUŁY WPŁYWU SPOŁECZNEGO

Terminem „wpływ społeczny” określa się działania zmieniające zachowanie, postawy lub emocje. Wpływ społeczny jest procesem interpersonalnym, obejmującym przynajmniej dwie osoby występujące w odmiennych rolach. Robert Cialdini, dokonując wielu analiz związanych z obszarem wpływu społecznego i perswazji, doszedł do wniosku, że o zgodzie na spełnienie prośby, sugestii, czy polecenia innych, decyduje jedna z następujących reguł: wzajemności (*reciprocity*), zaangażowania i konsekwencji (*commitment and consistency*), społecznego dowodu słuszności (*social proof*), lubienia (*liking*), niedostępności (*scarcity*) oraz autorytetu (*authority*) (Doliński 2002; Cialdini 2000).

Jednym z najsilniejszych narzędzi wpływu społecznego jest reguła wzajemności. Jej sedno można zawrzeć w zdaniu: „Gdy ktoś ofiaruje ci coś o dostatecznej wartości, natychmiast reagujesz pragnieniem, by mu się odwzajemnić” (Hogan 1999, s. 54). Na mocy tej reguły ludzie czują się zobowiązani do odwzajemniania przysług, prezentów, zaproszeń, jakie sami otrzymali. Reguła wzajemności, jako mechanizm wpływu społecznego, funkcjonuje w trzech postaciach: zobowiązanie do dawania, zobowiązanie do przyjmowania, zobowiązanie do oddawania (Cialdini 2000, s. 37). Zaciąganie długu w momencie otrzymywania jakiegoś dobra jest przy tym na tyle typowe dla wielu

społeczeństw i zbiorowości, że w różnych językach wyrażenie „byłbym zobowiązany” stało się synonimem słowa „z góry dziękuję” (Cialdini 2000, s. 33).

W zgodnej opinii psychologów i socjologów reguła wzajemności jest znana wszystkim społeczeństwom ludzkim i w każdym z nich dotyczy wymiany wszelkich rodzajów dóbr; wypływający z funkcjonowania tej reguły rozwinięty system wzajemnych zobowiązań stanowi specyficzną cechę dowolnej kultury (Cialdini 2000, s. 34).

Skuteczność omawianego mechanizmu wpływu społecznego jest funkcją jego siły, która sprawia, że w określonych sytuacjach aktywuje się skłonność do spełnienia prośby, która nigdy nie byłaby spełniona, gdyby nie poczucie zobowiązania. Poczucie zobowiązania obliguje zatem do poddania się wpływowi. Zależność ta jest jeszcze silniejsza w relacji z osobami, które lubimy (Nęcki 1996, c. 48). Rewanż w stosunku do takich osób sprawia pewną przyjemność i w swoisty sposób wzmacnia motywację. Jednak niechęć nie jest wystarczającym powodem, aby nie rewanżować się za okazaną przysługę. Innymi słowy, nie tyle sympatia/lubienie decyduje o poczuciu zobowiązania, ile sama siła tej reguły. Reguła wzajemności jest na tyle silna, że jej wzbudzenie może całkowicie znieść wpływ wywierany przez inny czynnik, jakim w tym przypadku jest lubienie osoby proszącej przez proszoną (Cialdini 2000, s. 37). Dzięki tej regule dochodzi się do budowania więzi społecznych, zaufania i lojalności oraz zawiązywania trwałych koalicji (Doliński 2002).

W wielu eksperymentach wykazano, że dobrowolne podjęcie przez człowieka jakiegoś działania, a nawet samo przygotowywanie się do tego działania, inicjuje szereg procesów sprawiających, że jednostka czynność tę wykonuje i kontynuuje, nawet w sytuacji, gdy konsekwencja skutkuje poważnymi kosztami (Doliński 2002).

Reguła konsekwencji dostarcza wygodnej drogi na skróty; trwanie przy raz podjętej decyzji pozwala na luksus zaprzestania dalszego myślenia o danej sprawie. Sprawia, że podmiot nie odczuwa potrzeby/przymusu rozważania wszystkich „za” i „przeciw” w dokonywaniu dalszych wyborów (Cialdini 2000, s. 67). Związek pomiędzy jednym i drugim jest wykorzystywany przez praktyków wpływu społecznego. Potrafią oni nakłonić ludzi do podjęcia jakiegoś działania, czy wypowiedzenia czegoś, co uwięzi ich w pułapce dążenia do konsekwencji. Wywołanie początkowego zaangażowania osoby poddawanej wpływowi jest kluczem do sukcesu. Po wzbudzeniu zaangażowania ludzie są bardziej skłonni do ulegania dalszym prośbom – zgodnym z kierunkiem tego zaangażowania. Nie wszystkie rodzaje zaangażowania w jednakowy sposób wymuszają na ludziach poddanie się wpływowi. Najbardziej skuteczne są te, które mają aktywny charakter, wymagają wysiłku, a osoby będące przedmiotem wpływu przekonane są o tym, że sami podejmują decyzje.

Dodatkową cechą reguły konsekwencji i zaangażowania jest to, że takie decyzje, które łączą się z zaangażowaniem, nawet wtedy, kiedy są błędne wykazują tendencję do samowzmacniania. Oznacza to, że ludzie, kiedy już raz podejmą decyzję i zaangażują

żują się, poszukują nowych dowodów na potwierdzenie i usprawiedliwienie własnych działań. W konsekwencji jest tak, że jakkolwiek zmieniały się warunki, które wywołały zaangażowanie, to trwa ono nadal (Hogan 1999, s. 55).

Badania psychologiczne pokazują, że człowiek chętniej angażuje się w działania, które są także podejmowane przez innych ludzi. W badaniach Reingena (za: Doliński 2002) wśród osób indagowanych o datek na rzecz stowarzyszenia zwalczającego choroby serca, datek wręczają częściej osoby, którym pokazano listę z nazwiskami dotychczasowych ofiarodawców. Reakcje innych są dla jednostki wskazówką, jakie zachowania są stosowne (Doliński 2002). Stąd nazwa kolejnej reguły wpływu społecznego – społeczny dowód słuszności (zachowań, opinii, wyborów)

Reguła ta działa z większą siłą wtedy, gdy obserwujemy zachowanie ludzi podobnych do nas samych. Owe zachowanie dostarcza przekonujących wskazówek o poprawności zachowania. Tę prawidłowość wykorzystują zręczni przywódcy mający świadomość, że nie są w stanie przekonać każdego z członków grupy/zespołu. Mogą jedynie przekonać większą część członków tejże grupy, licząc na zadziaływanie omawianej reguły (Cialdini 2000, s. 145).

Jak już wspomniano, ludzie wolą mówić „tak” tym osobom, które lubią i znają. Na pewno szybciej zostanie spełniona prośba człowieka, którego się zna, aniżeli tego, którego widzi się pierwszy raz (Hogan 1999, s. 55). Wykorzystują to praktycy wpływu społecznego, którzy już dawno zwrócili uwagę na znaczną siłę działania reguły lubienia jako jedną z najsukuteczniejszych dróg wywierania wpływu na innych (Doliński 2002).

Sympatia do drugiej osoby nasila się również poprzez zwiększoną częstotliwość kontaktów z drugim człowiekiem. „Interakcja może prowadzić do lubienia, natomiast lubienie prowadzi do nasilenia interakcji” (Argyle 1999, s. 147). Często nie zdajemy sobie sprawy z faktu, że stosunek do kogoś czy czegoś zależy od samej liczby naszych spotkań z tym kimś lub czymś. Wielu badaczy wysunęło hipotezę, iż sposobem na zmniejszenie uprzedzeń między osobami różniącymi się w jakiś szczególny sposób byłoby nasilenie częstości kontaktów między nimi (Cialdini 2000, s. 165).

Kolejna reguła wpływu społecznego dotyczy władzy i autorytetu. „Ludzie zyskują władzę nad innymi wtedy, gdy są postrzegani jako ci, którzy posiadają większy autorytet, siłę czy kompetencje” (Hogan 1999, s. 55). Można wskazać bardzo wiele powodów, dla których motyw posłuszeństwa autorytetom jest w ludzkich społeczeństwach tak silny. Wiele aktów posłuszeństwa ma charakter automatyczny i bezrefleksyjny. Od najmłodszych lat podporządkowujemy się woli rodziców, gdyż to oni dysponują większym bagażem doświadczeń oraz większą wiedzą.

Kolejną, wyróżnioną przez Cialdiniego regułą wpływu społecznego jest reguła niedostępności. Polega ona na tym, iż przypisuje się większą wartość tym możliwościom czy produktom, które są niedostępne, trudno dostępne bądź jednostkom lub zbiorowościom wydaje się, że są niedostępne (Hogan 1999, s. 55; Cialdini 2000, s. 219). Siła tej

reguły ma dwa źródła. Pierwsze z nich wynika z faktu, iż rzeczy trudne do uzyskania są zwykle cenniejsze od tych, które są dostępne bez żadnych ograniczeń. Drugim źródłem siły reguły niedostępności jest to, iż nieosiągalność jakiegoś przedmiotu bądź możliwości powoduje utratę wolności i swobody decyzji, a co za tym stoi powstanie w nas oporu, który powoduje, że pragnienie posiadania tego, co niedostępne potęguje się (Cialdini 2000, s. 219).

BADANIA WŁASNE

Badania własne pozwoliły między innymi na określenie poziomu wiedzy oficerów w zakresie skuteczności i praktycznej użyteczności poszczególnych reguł wpływu społecznego¹. Warto zaznaczyć, że badania miały szerszy kontekst, ponieważ dały możliwość wskazania źródeł tej wiedzy. Analiza źródeł pozwoliła na wyciągnięcie wniosków, w jakim stopniu wiedza ta ma charakter racjonalny, oparty o naukowe weryfikacje, a w jakim wynika z praktyki społecznej, czyli jej źródłem jest psychologia potoczna. Jak zauważył Łukaszewski, między psychologią naukową a psychologią potoczną istnieje fundamentalna sprzeczność (Łukaszewski 2011).

REGUŁA WZAJEMNOŚCI

Dane dotyczące wiedzy o regule wzajemności oraz wykorzystywania jej w praktyce wynikają z odpowiedzi na pierwsze pięć twierdzeń kwestionariusza (por. załącznik). Odpowiedzi wskazują, że oficerowie rozumieją zasadę i skutki, które pociąga za sobą reguła wzajemności. Świadczą o tym odpowiedzi na pytanie: „Pomagając osobie, wiesz, że ta w przyszłości odwdzięczy Ci się” (oficerowie z wysługą około 5 lat – 65% zdecydowanie się zgadzam oraz zgadzam się, oficerowie z wysługą około 10 lat – 80%, oficerowie z wysługą około 15 lat – 90%), a także: „Pomagając innym w trudnych sytuacjach zdobywasz sobie zwolenników” (oficerowie z wysługą około 5 lat 90%, oficerowie z wysługą około 10 lat 85%, oficerowie z wysługą około 15 lat 95 %). Oficerowie wszystkich grup niemalże w ten sam sposób potwierdzają słuszność stwierdzenia, że: „Od tych, którzy wiele dostają, wiele się wymaga” (staż około 5 lat – 40%, staż około 10 lat – 55%, staż około 15 lat – 55%). Odpowiedzi na pytanie dotyczące *stricte* praktyki dowódczej zawiera tabela 1.

¹ Ta część badań przeprowadzona była z użyciem kwestionariusza składającego się z 50 itemów, które zostały sformułowane w ten sposób, że oddawały realia praktyki dowódczej (por. załącznik).

Tabela 1. Zestawienie wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły wzajemności w praktyce dowódczej (item 2)

Podwładny, któremu wielokrotnie oddałeś przysługę, lepiej wykona postawione przez Ciebie zadanie						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	10	50	6	30	3	15
Zgadzam się	2	10	3	15	14	70
Nie mam zdania	2	10	5	25	1	5
Nie zgadzam się	3	15	3	15	1	5
Zdecydowanie nie zgadzam się	3	15	3	15	1	5
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Najwięcej pozytywnych odpowiedzi („zdecydowanie zgadzam się” oraz „zgadzam się”) na stwierdzenie, że „podwładny, któremu wielokrotnie oddałeś przysługę lepiej wykona postawione przez Ciebie zadanie” oddała grupa oficerów z wysługą około 15 lat, w sumie 95% odpowiedzi (w tym odpowiedzi „zdecydowanie zgadzam się” jedynie 15%). Grupa z wysługą około 5 lat pozytywnych odpowiedzi oddała 55%, natomiast grupa z wysługą około 10 lat najmniej – bo 50% pozytywnych odpowiedzi. Z powyższego wynika, że oficerowie znają regułę wzajemności, jednak oficerowie z większą wysługą są najbardziej skory do stosowania jej w swojej praktyce dowódczej.

REGUŁA ZAANGAŻOWANIA I KONSEKWENCJI

Wiedza oraz praktyczne wykorzystywanie reguły zaangażowania i konsekwencji wynika z odpowiedzi na następujące pytania. „Konsekwentne trzymanie się poprzednich decyzji zwalnia z konieczności rozpatrywania wciąż płynących informacji” (odpowiedzi: oficerowie z pięcioletnią wysługą – 65%, oficerowie z dziesięcioletnią wysługą – 65%, oficerowie z piętnastoletnią wysługą – 85% pozytywnych odpowiedzi). „Po wzbudzeniu zaangażowania ludzie nie są skłonni do ulegania dalszym prośbom zgodnym z kierun-

kiem tego zaangażowania” (odpowiednio – oficerowie z pięcioletnią wysługą – 45%, oficerowie z dziesięcioletnią wysługą – 70%, oficerowie z piętnastoletnią wysługą – 65% pozytywnych odpowiedzi). Inaczej rozkład odpowiedzi „zdecydowanie zgadzam się” oraz „zgadzam się” wygląda w przypadku stwierdzenia „Manipulując sytuacją, możemy doprowadzić do zaangażowania się jednostki w wykonanie zadania”. Około 1/3 oficerów wszystkich grup udzieliło pozytywnych odpowiedzi, podobnie – około 1/3 udzieliło odpowiedzi negatywnych. Około 1/2 ankietowanych zgodziła się ze stwierdzeniem, że „Kiedy już jakieś stanowisko zostanie zajęte, to naturalnym zachowaniem jest uparte postępowanie zgodne z tym stanowiskiem” (odpowiednio oficerowie z 5 latami służby 45%, oficerowie z 10 latami służby 35%, oficerowie z 15 latami służby 50% odpowiedzi). Druga połowa badanych nie zgadza się z tym, bądź nie ma zdania. Na uwagę zasługuje fakt, iż oficerowie znacząco przychylni się do stwierdzenia, iż publiczna deklaracja jakiegoś stanowiska powoduje, że będziemy się starali postępować zgodnie z tą deklaracją (5 lat wysługi – 85%, 10 lat wysługi – 90%, 15 lat wysługi – 90% pozytywnych odpowiedzi). Oficerowie również w większości poprawnie odpowiedzieli na pytanie, że nie zawsze dla człowieka jest korzystne konsekwentne postępowanie. Jednakże rozkład otrzymanych odpowiedzi w tym przypadku może wskazywać, że kierowali się tutaj bardziej intuicją niż znajomością tematu. Szczegółowe wyniki ukazują tabele 2-4.

Tabela 2. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły zaangażowania i konsekwencji w praktyce dowódczej (item 7)

Po wzbudzeniu zaangażowania ludzie nie są skłonni do ulegania dalszym prośbom zgodnym z kierunkiem tego zaangażowania						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	7	35	2	10	2	10
Zgadzam się	3	15	1	5	2	10
Nie mam zdania	1	5	3	15	2	10
Nie zgadzam się	1	5	1	5	1	5
Zdecydowanie nie zgadzam się	8	40	13	65	13	65
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły zaangażowania i konsekwencji w praktyce dowódczej (*item 8*)

Konsekwentne trzymanie się poprzednich decyzji zwalnia z konieczności rozpatrywania wciąż napływających informacji						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	13	65	13	65	17	85
Zgadzam się	2	10	3	15	1	5
Nie mam zdania	1	5	2	10	1	5
Nie zgadzam się	3	15	1	5	1	5
Zdecydowanie nie zgadzam się	1	5	1	5	0	0
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły zaangażowania i konsekwencji w praktyce dowódczej (*item 6*)

Manipulując sytuacją możemy doprowadzić do zaangażowania się jednostki w wykonanie zadania						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	6	30	6	30	7	35
Zgadzam się	2	10	0	0	3	15
Nie mam zdania	6	30	7	35	4	20
Nie zgadzam się	3	15	6	30	3	15
Zdecydowanie nie zgadzam się	3	15	1	5	3	15
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

REGUŁA SPOŁECZNEGO DOWODU SŁUSZNOŚCI

Kolejnym mechanizmem wpływu społecznego, który został poddany analizie był społeczny dowód słuszności. Na kluczowe stwierdzenie z tego zakresu: „Podwładni niemający doświadczenia nie będą się starali pracować w identyczny sposób, jak doświadczeni pracownicy”, pozytywnych odpowiedzi było 20% w grupie z najmniejszym stażem, 15% w grupie z wysługą około 10 lat, a wśród oficerów z wysługą około 15 lat – 5%. W stwierdzeniu: „Jeśli w danej sprawie inni ludzie wypowiadają się podobnie, to nie mogą się mylić”, rozkład poprawnych odpowiedzi jest zbliżona. Natomiast w stwierdzeniu: „Dzięki temu, że ludzie ulegają naśladownictwu, trudniej nimi kierować” pozytywnych odpowiedzi udzieliła jedynie grupa oficerów z około dziesięcioletnim stażem – 5%. Szczegółowe wyniki ukazują tabele 5-7.

Tabela 5. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły społecznego dowodu słuszności w praktyce dowódczej (*item 15*)

Podwładny niemający doświadczenia nie będzie się starał pracować w identyczny sposób jak doświadczeni pracownicy						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	2	10	2	10	3	15
Zgadzam się	1	5	2	10	3	15
Nie mam zdania	6	30	5	25	6	30
Nie zgadzam się	7	35	8	40	7	35
Zdecydowanie nie zgadzam się	4	20	3	15	1	5
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 6. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły społecznego dowodu słuszności w praktyce dowódczej (*item 16*)

Dzięki temu, że ludzie ulegają naśladowictwu, trudniej nimi kierować						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	10	50	2	10	3	15
Zgadzam się	3	15	2	10	3	15
Nie mam zdania	5	25	5	25	6	30
Nie zgadzam się	1	5	8	40	7	35
Zdecydowanie nie zgadzam się	1	5	3	15	1	5
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 7. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania w przez oficerów reguły społecznego dowodu słuszności w praktyce dowódczej (*item 18*)

Jeśli w danej sprawie inni ludzie wypowiadają się podobnie, to nie mogą się mylić						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	7	35	10	50	11	55
Zgadzam się	6	30	1	5	1	5
Nie mam zdania	3	15	2	10	1	5
Nie zgadzam się	3	15	4	20	4	20
Zdecydowanie nie zgadzam się	1	5	3	15	3	15
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Z powyższego zestawienia widać, że mechanizm wpływu społecznego, jakim jest reguła społecznego dowodu słuszności nie jest oficerom do końca znana i raczej nie

zdają sobie sprawy oni z jej powszechnego występowania w codziennym życiu, a tym bardziej w pracy służbowej.

REGUŁA LUBIENIA I SYMPATII

Z analizy odpowiedzi na stwierdzenia dotyczące reguły lubienia i sympatii (stwierdzenia od 23 do 32 kwestionariusza) wynika m.in., że większość oficerów zgadza się ze stwierdzeniem, że „Podwładny widzący w swoim dowódcy samego siebie, chętniej wykonują jego polecenia” (5 lat wysługi – 55%, 10 lat wysługi – 55 %, 15 lat wysługi – 65% pozytywnych odpowiedzi). Natomiast odpowiedzi na stwierdzenie: „Dowódca jednocześnie będący przywódcą nieformalnym ma mniejszy wpływ na podwładnych” wskazują na słabą znajomość omawianej reguły. Na twierdzenie: „Zgadza się spełniać prośby ludzi, których znamy i lubimy” pozytywne odpowiedziało 75% oficerów z wysługą około 5 lat, 65% oficerów z wysługą około 10 lat oraz 80% oficerów z wysługą około 15 lat. W pytaniu natomiast, w którym mowa jest o spełnianiu próśb ludzi, których znamy i lubimy poprawne odpowiedzi kształtowały się następująco: wysługa około 5 lat – 45%, wysługa około 10 lat – 40 %, wysługa około 15 lat – 50%. Tabele 8-10 ukazują omówione wyniki.

Tabela 8. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły lubienia i sympatii w praktyce dowódczej (item 23)

Podwładni widzący w swoim przełożonym samego siebie, chętniej wykonują jego polecenia						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	11	55	11	55	13	65
Zgadza się	3	15	4	20	3	15
Nie mam zdania	2	10	2	10	2	10
Nie zgadzam się	3	15	1	5	1	5
Zdecydowanie nie zgadzam się	1	5	2	10	1	5
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 9. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły lubienia i sympatii w praktyce dowódczej (*item 24*)

Dowódca będący jednocześnie nieformalnym przywódcą, w myśl zasady, iż „idą za nim żołnierskie serca, a nie buty”, ma mniejszy wpływ na podwładnych						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	9	45	8	40	9	45
Zgadzam się	5	25	5	25	7	35
Nie mam zdania	3	15	2	10	1	5
Nie zgadzam się	1	5	3	15	2	10
Zdecydowanie nie zgadzam się	2	10	2	10	1	5
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 10. Zestawienie otrzymanych wyników badań z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły lubienia i sympatii w praktyce dowódczej (*item 25*)

Zgadzamy się spełniać prośby ludzi, których znamy i lubimy						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	14	70	13	65	16	80
Zgadzam się	3	15	3	15	1	5
Nie mam zdania	1	5	1	5	1	5
Nie zgadzam się	1	5	2	10	1	5
Zdecydowanie nie zgadzam się	1	5	1	5	1	5
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Analizując uzyskane wyniki nad wykorzystywaniem i znajomością reguły lubienia i sympatii, nasuwa się wniosek, iż oficerowie intuicyjnie odnoszą się do tego zjawiska.

Raczej nie zdają sobie sprawy z występowania psychologicznego (naukowego) podłoża tego mechanizmu, często odpowiadając w sposób wskazujący na nieznamość lub słabą znajomość tematu.

REGUŁA AUTORYTETU (WŁADZY)

Jednym z założeń wyjściowych prezentowanych badań było założenie, że oficerowie stosunkowo często kierują się w praktycznym działaniu właśnie zasadami wynikającymi bezpośrednio z tej reguły. Założenie to potwierdzają uzyskane wyniki. Według oficerów stanowiących grupę badawczą specjalistyczna wiedza pozwala w decydujący sposób wpływać na postępowanie podwładnych. Uważa tak 65% oficerów ze stażem w granicach pięciu lat, 65% oficerów ze stażem w granicach dziesięciu lat i 85% oficerów ze stażem w granicach piętnastu lat. Ponadto w ich opinii wiedza ta sprawia, że podwładni darzą dowódcę większym szacunkiem. Największa liczba pozytywnych odpowiedzi („zdecydowanie zgadzam się” oraz „zgadzam się”) padła przy twierdzeniu: „Przełożony nieposiadający autorytetu ma ograniczone możliwości wpływania na swoich podwładnych oficerowie z około pięcioletnią wysługą – 90%, oficerowie z około dziesięcioletnią wysługą – 95%, oficerowie z około piętnastoletnią wysługą – 95%). Warto nadmienić, że oficerowie z najdłuższym stażem, pomimo tego, iż reguła autorytetu ma dla nich szczególne znaczenie, potrafią przyznać, że przełożony nie zawsze ma rację (w sumie 75% odpowiedzi). Oficerowie z pięcioletnim i dziesięcioletnim stażem nie zgadzali się z tym twierdzeniem. Tabele 11-14 zawierają pełne wyniki.

Tabela 11. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły autorytetu w praktyce dowódczej (item 33)

Posiadanie fachowej wiedzy (specjalistycznej) pozwala w decydujący sposób wpływać na podwładnych						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	13	65	13	65	17	85
Zgadzam się	0	0	2	10	1	5
Nie mam zdania	2	10	1	5	0	0
Nie zgadzam się	4	20	1	5	1	5
Zdecydowanie nie zgadzam się	1	5	3	15	1	5
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 12. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły autorytetu w praktyce dowódczej (*item 34*)

Podwładni będący świadomi dużej wiedzy fachowej swojego dowódcy, chętniej wykonują jego polecenia i darzą go większym szacunkiem						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	13	65	15	75	17	85
Zgadzam się	1	5	2	10	2	10
Nie mam zdania	0	0	0	0	0	0
Nie zgadzam się	4	20	1	5	1	5
Zdecydowanie nie zgadzam się	2	10	2	10	0	0
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 13. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły autorytetu w praktyce dowódczej (*item 35*)

Przełożony nieposiadający autorytetu ma ograniczone możliwości wpływania na swoich podwładnych.						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	18	90	19	95	19	95
Zgadzam się	1	5	0	0	1	5
Nie mam zdania	0	0	0	0	0	0
Nie zgadzam się	1	5	1	5	0	0
Zdecydowanie nie zgadzam się	0	0	0	0	0	0
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 14. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły autorytetu w praktyce dowódczej (item 36)

Człowiek, który jest naszym przełożonym zawsze ma rację						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	14	70	14	70	2	10
Zgadzam się	1	5	1	5	3	15
Nie mam zdania		0	0	0	0	0
Nie zgadzam się	4	20	3	15	5	25
Zdecydowanie nie zgadzam się	1	5	2	10	10	50
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

REGUŁA NIEDOSTĘPNOŚCI

Uzyskane wyniki z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły niedostępności przedstawiają poniższe tabele.

Tabela 15. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły niedostępności w praktyce dowódczej (item 42)

Można wykorzystywać niedostępność pewnych rzeczy w wywieraniu wpływu na innych						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	6	30	7	35	7	35
Zgadzam się	3	15	3	15	2	10
Nie mam zdania	3	15	1	5	4	20
Nie zgadzam się	4	20	5	25	2	10
Zdecydowanie nie zgadzam się	4	20	4	20	5	25
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 16. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły niedostępności w praktyce dowódczej (item 43)

Z reguły cenimy wyżej to, co jest trudno osiągalne, od tego, czego jest pod dostatkiem						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	17	85	16	80	18	90
Zgadzam się	2	10	1	5	1	5
Nie mam zdania	0	0	1	5	0	0
Nie zgadzam się	1	5	1	5	1	5
Zdecydowanie nie zgadzam się	0	0	1	5	0	0
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 17. Zestawienie otrzymanych wyników z zakresu wykorzystywania przez oficerów reguły niedostępności w praktyce dowódczej (item 47)

Najbardziej buntują się ci, którym odebrano to, co posiadali już wcześniej						
Wskazanie	5 lat		10 lat		15 lat	
	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%	liczba odpowiedzi	%
Zdecydowanie się zgadzam	8	40	8	40	7	35
Zgadzam się	3	15	1	5	1	5
Nie mam zdania	5	25	4	20	4	20
Nie zgadzam się	1	5	5	25	3	15
Zdecydowanie nie zgadzam się	3	15	2	10	5	25
Razem	20	100	20	100	20	100

Źródło: opracowanie własne.

Z analizy odpowiedzi, jakich udzielili oficerowie wynika, że można wykorzystywać niedostępność pewnych rzeczy w wywieraniu wpływu na innych (oficerowie ze stażem około 5 lat – 90%, oficerowie ze stażem około 10 lat – 90%, oficerowie ze stażem około 15

lat – 95% pozytywnych odpowiedzi). Większość badanych zgodziła się ze stwierdzeniem, że z reguły bardziej ceni się to, co trudno osiągalne. W mniejszym stopniu zgadzali się ze stwierdzeniem, że częściej buntują się ci, którym odebrano to, co posiadali już wcześniej.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Podsumowując wyniki badań uzyskanych na podstawie pytań z zakresu praktycznego wdrażania w życie reguł wpływu społecznego, należy stwierdzić, że niska wiedza oficerów wynikająca bardziej z ich intuicji, własnych doświadczeń i obserwacji życia społecznego niż naukowego poznania nie pozwala w pełni korzystać z możliwości, jakie niosą ze sobą reguły wpływu. Oddziaływanie na podwładnych stanowiący grupę badawczą – niezależnie od wysługi – ograniczają do jednej reguły, którą jest autorytet władzy. Może to być efektem naśladowania przełożonych, którzy, jak wynika z obserwacji, tę technikę wpływu przedkładają nad wszystkie inne.

Z analizy opinii badanych, które nie były omawiane powyżej wynika, że badani doceniają konieczność posiadania zarówno wiedzy teoretycznej o mechanizmach wpływu społecznego, jak i praktycznego posługiwania się tą wiedzą w praktyce dowódczej i jednocześnie są świadomi swoich niewystarczających kompetencji w tym zakresie.

Analiza wyników badań wskazała, iż oficerowie w dużym stopniu są zainteresowani pogłębianiem swoich kwalifikacji w zakresie praktycznego wykorzystywania psychologicznych reguł wpływu społecznego. Przejawia się to w ich chęci do samodzielnego studiowania odpowiedniej literatury fachowej oraz odpowiedniego szkolenia.

Wartym zauważenia pozostaje również fakt, iż oficerowie z najdłuższym stażem, spośród badanych grup, udzielali z reguły najwięcej odpowiedzi świadczących o dobrej znajomości reguł wpływu oraz ich poprawnym wykorzystywaniu w praktyce dowódczej. Tego rodzaju spostrzeżenie prowadzić może do konstatacji, że sama wiedza, bez wsparcia jej doświadczeniem płynącym z odbytej praktyki, pozostaje niewystarczająca.

LITERATURA

- Argyle M. (1999). *Psychologia stosunków międzyludzkich*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Cialdini R. (2000). *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, Gdańsk: GWP.
- Ciborowski L. (2010). *Zarządzanie i dowodzenie w organizacjach zhierarchizowanych*, „Organizacja i Zarządzanie. Kwartalnik Naukowy” nr 4 (12), s. 79-95.
- Doliński D. (2002). *Wpływ społeczny a jakość życia*, „Psychologia Jakości Życia”, t. 1 (2), s. 35-52.

- Hogan K. (1999). *Psychologia perswazji*, Warszawa: Jacek Santorski & Co.
- Kacała J., Michaluk A. (2016). Ewolucja koncepcji przywództwa wojskowego w doktrynach Armii Stanów Zjednoczonych i jego implikacje w procesie szkolenia kandydatów na oficerów sił zbrojnych RP, „Nauki o Zarządzaniu” („Management Sciences”) 2 (27), s. 60-71.
- Łukaszewski W. (2011). *Psychologia podzielona*, „Nauka” 4, s. 7-19.
- McKey M., Davis M., Fanning P. (2001). *Sztuka skutecznego porozumiewania się*, Gdańsk: GWP.
- Nęcki Z. (1996). *Atrakcyjność wzajemna*, Warszawa: Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu.
- Wrzosek M. (2010). *Wiedza w zarządzaniu organizacją wojskową*, „Organizacja i Zarządzanie. Kwartalnik Naukowy” nr 4 (12), s. 97-109.

REGUŁY WPŁYWU SPOŁECZNEGO A KOMPETENCJE DOWÓDCZE OFICERÓW WOJSKA POLSKIEGO

STRESZCZENIE: Artykuł prezentuje badania własne dotyczące wiedzy o regułach wpływu (regule wzajemności, zaangażowania i konsekwencji, społecznego dowodu słuszności, lubienia, niedostępności i autorytetu) oraz jej wykorzystania w praktyce dowódczej. Badania te uchwyciły ważny moment przeobrażeń w Siłach Zbrojnych RP, w wyniku których relacja dowódca-podwładny, którą – ze względu na jej „nowy” wymiar – można w większym stopniu opisywać w kategoriach zarządzania zasobami ludzkimi niż dowodzenia. Z tego punktu widzenia wyniki prezentowanych badań są mało optymistyczne. Oficerowie, biorący udział w badaniu, prezentują stosunkowo niski poziom wiedzy o regułach wpływu społecznego. Wiedza ta ma raczej charakter intuicyjny, a nie naukowy i nie stanowi czynnika zwiększającego efektywność oddziaływań dowódczych.

SŁOWA KLUCZOWE: sześć reguł wpływu społecznego, zarządzanie zasobami ludzkimi, przywództwo wojskowe.

PRINCIPLES OF SOCIAL INFLUENCE AND COMMANDSHIP ABILITY OF POLISH ARMY OFFICERS

SUMMARY: The aim of this paper is to present results of own research concerning knowledge of using six universal principles of social influence (*reciprocity, commitment and consistency, social proof, liking, scarcity and authority*) in commandship practice. We claim that we have managed to spot an important moment of change in Polish Military Forces, when relation commander-subordinate is evolving rather towards managing human resources than to stay on pure military terms of commanding. Though results are still not very optimistic: officers taking parts in our survey lack the scientific knowledge of social influence rules. Their commandship is still based more on intuition than knowledge, and knowledge, even if possessed, doesn't seem to contribute to performing their duties more effectively.

KEYWORDS: six universal principles of social influence, human resources management, army leadership.

ZAŁĄCZNIK

Poniższe stwierdzenia dotyczą, reguł wpływu społecznego. Proszę zaznaczyć przy każdym stwierdzeniu, w jakim stopniu Pan/Pani się z nim zgadza, zakreślając znak „X” w odpowiedniej kratce.

	Zdecydowanie się zgadzam	Zgadzam się	Nie mam zdania	Nie zgadzam się	Zdecydowanie nie zgadzam się
Pomagając innej osobie, wiesz, że ta w przyszłości odwdzięczy Ci się.					
Podwładny, któremu wielokrotnie oddałeś przysługę, lepiej wykona postawione przez Ciebie zadanie.					
Pomagając innym w trudnych sytuacjach, zdobywasz sobie zwolenników.					
Warunkiem spełnienia jakiejś prośby jest wcześniejsze przedstawienie dużej prośby, której spełnienie nie jest możliwe.					
Czy słuszne jest powiedzenie: „Od tych, którzy wiele dostają, wiele się wymaga”?					
Manipulując sytuacją, możemy doprowadzić do zaangażowania się jednostki w wykonanie zadania.					
Po wzbudzeniu zaangażowania ludzie nie są skłonni do ulegania dalszym prośbom zgodnym z kierunkiem tego zaangażowania.					
Konsekwentne trzymanie się poprzednich decyzji zwalnia z konieczności rozpatrywania wciąż napływających informacji.					
Kiedy już jakieś stanowisko zostanie raz zajęte, to naturalnym zachowaniem jest uparte postępowanie zgodnie z tym stanowiskiem.					
Zgoda człowieka na jedną małą rzecz zwiększa szanse na to, że zgodzi się na drugą i już większą.					

Publiczne zadeklarowanie własnego takiego, a nie innego zachowania zwiększa szanse, że będziemy się starali zawsze postępować zgodnie z deklaracją.					
Rzucanie palenia w obecności wielu świadków zwiększa szanse na skończenie z nałogiem.					
Konsekwentne postępowanie zawsze jest dla człowieka korzystne.					
Kluczem do pełnego wpływu na innych ludzi jest zaskarbiecie sobie ich początkowego zaangażowania.					
Podwładny niemający doświadczenia, nie będzie się starał pracować w identyczny sposób, jak doświadczeni pracownicy.					
Dzięki temu, że ludzie ulegają naśladownictwu, trudniej nimi kierować.					
Uważamy jakieś zachowanie za poprawne w danej sytuacji o tyle, o ile widzimy innych, którzy właśnie się tak zachowują.					
Jeśli w danej sprawie inni ludzie wypowiadają się podobnie, to nie mogą się mylić.					
Jeśli nie wiadomo jak się zachować w określonej sytuacji, to najlepszym sposobem wyjścia jest wzorować się na tym jak zachowują się inni.					
Jeśli na ulicy leży człowiek, a wielu ludzi przechodzi obok, nie interesując się nim, to znaczy, że nie trzeba zajmować się sprawą.					
Jeśli chcemy przekonać do czegoś wszystkich, to wystarczy zjednać do tego przynajmniej kilku.					
Często podstawą naszych decyzji w życiu jest to, w co wierzą lub jak zachowują się inni ludzie.					
Podwładni widzący w swoim przełożonym samego siebie, chętniej wykonują jego polecenia.					
Dowódca będący jednocześnie nieformalnym przywódcą, w myśl zasady, iż „idą za nim żołnierskie serca, a nie buty”, ma mniejszy wpływ na podwładnych.					
Zgadzamy się spełniać prośby ludzi, których znamy i lubimy.					
Poinformowanie kogoś, że wspólnie pochodzimy z tej samej miejscowości zwiększa szanse na to, że spełni naszą prośbę.					
Jeśli kogoś lubię, to jest mi trudno odmówić jego prośbom, nawet wtedy, gdy sprawiają mi dość duży kłopot.					

Ludzie atrakcyjni fizycznie najczęściej są również bardziej sympatyczni, odpowiedzialni, przystępni.					
Najbardziej lubimy tych, którzy są do nas podobni.					
Trudno jest odmówić spełnienia prośby tych, którzy dobrze się o nas wypowiadają.					
Wspólne wykonywanie trudnych zadań przez ludzi zwiększa szansę, że będą się oni lubili.					
Ludzie przynoszący dobre wiadomości, są uważani przez innych jako bardziej sympatyczni.					
Posiadanie fachowej wiedzy (specjalistycznej), pozwala w decydujący sposób wpływać na podwładnych.					
Podwładni będący świadomi dużej wiedzy fachowej swojego dowódcy, chętniej wykonują jego polecenia i dążą go większym szacunkiem.					
Przełożony nieposiadający autorytetu ma ograniczone możliwości wpływania na swoich podwładnych.					
Człowiek, który jest naszym przełożonym zawsze ma rację.					
W każdym przypadku, niezależnie od okoliczności, należy wykonywać polecenia przełożonych.					
Regułę, która pozwala nam sprawnie funkcjonować wśród ludzi jest znana reakcja na to, „kto mówi, a nie, co się mówi.”					
Im więcej człowiek posiada stopni i tytułów, tym większy ma autorytet.					
Jeśli przełożony mówi tak, to znaczy, że bezwzględnie jest tak.					
Ograniczając podwładnym określone dobra, możemy zmotywować ich do lepszego działania.					
Można wykorzystywać niedostępność pewnych rzeczy w wywieraniu wpływu na innych.					
Z reguły cenimy wyżej to, co jest trudno osiągalne, od tego, czego jest pod dostatkiem.					
Słuszne jest powiedzenie: „zakazany owoc najlepiej smakuje”.					
Reakcją na zakaz jakiejś informacji często jest wzrost pragnienia jej poznania.					

Aby jakaś informacja zyskała na wartości, często wystarczy, że jest ona niedostępna.					
Najbardziej buntują się ci, którym odebrano to, co posiadali już wcześniej.					
Rzeczy trudno osiągalne są zwykle cenniejsze.					
Ludzie bardziej pragną i widzą w lepszym świetle rzeczy mało dostępne.					
Wykorzystywanie reguł wpływu społecznego w procesie dowodzenia, pomaga dowódcy zjednać sobie innych żołnierzy.					

ЯНА Е. ВИНОГРАДОВА (IANA Y. VINOGRADOVA)
Санкт-Петербургский Государственный Университет, Россия

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ФЕНОМЕНЕ ПРЕДАТЕЛЬСТВА У МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

ВВЕДЕНИЕ

Среди особенности современной социальной ситуации наиболее часто можно встретить неопределенность, интенсивную динамику изменений и специфику средств современной коммуникации. Особенно необходимо подчеркнуть проблему изменений коммуникации, представляющуюся как наиболее существенную при эффективном управлении деятельностью группы. Логично предположить, что быстрые изменения среды требуют исследования групповых процессов. Одним из наиболее разработанных в психологии понятий, связанных с эффективной деятельностью группы, является психологический климат. Понятие психологического климата отражает характер взаимоотношений между людьми, преобладающий тон общественного настроения, уровень управления, условия и особенности труда и отдыха в данном коллективе (Черепкова, Чугункин, 2011). Определено, что социально-психологический климат, проявляется в трудовой мотивации, формальном/неформальном общении, межличностных связях (Попова, Захаревич, 2017). Разработанные программы и методы формирования климата группы позволяют с уверенностью говорить о важности социально-психологических факторов, входящих в понятие психологический климат: общественное мнение и общественное настроение, психологический склад социальных групп, их привычки, традиции. Перечисленные явления представ-

ляются как недостаточно изученные и, в то же время, важные для понимания основ ресурсов эффективной и успешной деятельности группы.

В данном контексте, интересным представляется концепция социальных представлений. По мнению С. Московичи социальные представления, достаточно устойчивые и одновременно мобильные когнитивные образования, делающие возможной быструю ориентировку в условиях быстроизменяющейся и неопределенной действительности (цит. по: Донцов, Емельянова, 1987). Понятые в трех измерениях: информация, поле представлений и установка, представляют собой срез представлений групп и сообществ. Возникающий образ социальной ситуации представляется центральным звеном обыденного познания и раскрывает основные процессы, характерные для анализируемой группы. С нашей точки зрения анализ представлений самый быстрый и удобный способ фиксации изменений социального контекста. Следуя за логикой С. Московичи, представляется интересным провести анализ представлений молодых специалистов для составления структуры важных контекстов взаимодействия в группе. Выбранный для исследования *феномен предательства*, с одной стороны, прямо соотносится с социальным контекстом взаимодействия, а с другой стороны - отражает представления о важных закономерностях социальной ситуации, выделяемых группой.

Предательство как явление представляется сложным социально-психологическим феноменом. Прикладные исследования связаны с исследованием психологического значения феномена (Rachman, 2010), психологических причин (Gobin, Freyd, 2009) и поведения людей с различным отношением к предательству (Fetchenhauer, Dunning, 2012; Selterman, Moord, Koleva, 2018). Выполненные в XX веке работы социологов, антропологов и социальных психологов показывают, что предательство является символической ситуацией, организующей моральный порядок в группе. Для целей нашего исследования важны результаты, связанные с деятельностью группы. Наиболее значимыми представляются следующие выводы:

- предательство является маркером деструктивных отношений;
- ситуация, описываемая как предательство, репрезентует представления группы;
- последствия предательства тем больше, чем более многочисленна группа;
- отношение к предательству определяет отношение группы к территории.

Предателем обычно выбирают значимого члена, обладающего лидерскими качествами, репрезентанта группы, способного изменить неблагоприятную ситуацию.

Исходя из вышеизложенного, *целью исследования* является изучение связи социальных представлений о феномене предательства со стилем поведения.

Основная гипотеза исследования: социальные представления о феномене предательства сходны для представителей группы молодых специалистов.

Для уточнения значения социально-психологического феномена предательства в организации современных общественных отношений было опрошено 52 респондента. Из них 32 женщины и 20 мужчин, в возрасте от 22 до 24 лет (средний возраст 23 года). Респонденты в произвольной форме описывали ситуацию предательства. Затем отвечали на вопросы полуструктурированного интервью, направленного на уточнение «предательских» качеств и заполняли модифицированную для цели исследования методику «Незаконченные предложения». Полученные данные обрабатывались методом контент-анализа, применялись методы математических статистик.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

В результате обследования были получены 52 описаний ситуаций. Из них были выделены повторяющиеся ситуации, которые в дальнейшем были обобщены в 4 типичные ситуации. Обобщенные ситуации были названы следующим образом:

- 1) обман ожиданий о верности друга и сохранение информации о себе;
- 2) присвоение результатов деятельности партнером;
- 3) поступки, приносящие в дальнейшем вред, ведущие к разрыву отношений, унижению, стеснению;
- 4) аналогичные ситуации.

В «обман ожиданий о верности друга и сохранение информации о себе» вошли следующие ситуации: «друг рассказал мой секрет», «друг обещал не общаться с моими обидчиками, и не сдержал слово», «подруга сказала, что близкий мне человек обманывает меня». Ситуации, входящие в эту категорию, составляют 42% из всех полученных. В «присвоение результатов деятельности партнером» вошли такие ситуации, как: «договорились об одном, а партнер сделал наоборот, что сломало твои планы»; «осознанный обман партнером по работе с последствиями»; «когда делаешь проект вместе, а потом о тебе забывают». Ситуаций этой категории 11%.

В категорию «поступки, приносящие в дальнейшем вред, ведущие к разрыву отношений, унижению, стеснению» включили ситуации: «осознанное использование другого»; «выбор каждого, не помочь в ситуации, когда мог»; «поступок не по совести». Таких ситуаций было получено 32%. А так же «ситуации по аналогии» включали: «подлость», «грех», «измена», «внезапное состояние», «парламент сначала принял закон, а президент только потом подписал » и составили 14%.

Выделенные ситуации были ранжированы по частоте встречаемости в описаниях ситуации у мужчин и женщин:

Для женщин:

- обман ожиданий о верности друга и сохранение информации о себе;
- внезапное состояние;
- осознанное использование другого;
- поступки, приносящие в дальнейшем вред.

Для мужчин:

- осознанное использование другого;
- присвоение результатов деятельности партнером;
- выбор каждого, не помочь в ситуации, когда мог;
- ненормативное поведение партнера;
- поступки, ведущие к разрыву отношений, унижению, стеснению;

Для уточнения действий, включаемых респондентами в предательство, полученных в ходе интервью, участники заполняли методику незаконченных предложений, модифицированную для цели исследования.

Нас, прежде всего, интересовало, какие действия предполагает предательство. Ситуация «обман ожиданий о верности друга и сохранение информации о себе» – предполагает: «рассказал», «раскрыл секрет», «выдал тайну». Ситуация «присвоение результатов деятельности партнером» – «не соблюдал договоренности», «забыли, когда ты стал не нужен», «присвоил авторство».

Ситуации «поступки, приносящие в дальнейшем вред, ведущие к разрыву отношений, унижению, стеснению» – «не поддержали в трудной ситуации», «унизили прилюдно», «осознанно пошел на обман». Ситуация «ситуации по аналогии» включает: «предают», «подставили», «всегда так делают». Важным представляется, так же, что, при различиях ситуаций предательства, все респонденты (и мужчины и женщины) предлагали сходные модели поведения.

По результатам интервью стало также возможным выделение качеств, соотносимых с предателем. Было выделено три основных описания. Большее число респондентов характеризовали предателя как: «Не имеющий совести», «Не ценящий других», «Действующий во вред другим». Также часто встречались описания: «Сильный, уверенный, целеустремленный человек». Самым редким описанием было: «Подлый, слабый». Обращает на себя внимание неоднородность качеств предательства при общем отрицательном отношении к феномену по выборке. Возможно, подлым и слабым предателя считают респонденты, обладающие лидерскими качествами, а таких респондентов в выборке меньшинство.

Полученные ответы на вопрос «Действия, которые возможны, чтобы справиться с предательством» и представлены в таблице 1.

Таблица 1. Действия, которые возможны, чтобы справиться с предательством в оценке респондентов

Ресурсы совладания	Возраст	Стиль «Установки на активные действия»	Стиль «Описание самого себя»
Личностные Ресурсы	21 год	Не думать Не ценить Не забывать	Потерян Не могу справиться Предаешь себя
Социальные Ресурсы	22 года	Не дружить Меньше рассказывать Не общаться	Поверили Поступают Предают Обманывают

Источник: данные автора

Все предложенные респондентами действия при совладании с предательством, были условно разделены на два стиля поведения: «Установки на активные действия» и «Описание самого себя». Заслуживает внимания то, что респонденты (как мужчины, так и женщины) до 22 лет используют личностные ресурсы, тогда как старше 22 лет задействуют социальные ресурсы. Выбираемые действия сходны для мужчин и женщин.

Таким образом, социальные представления о предательстве сходны в исследованной выборке и включают четыре типа поведенческих ситуаций, представленных в таблице 2.

Таблица 2. Типы поведенческих ситуаций в рамках социальных представлений о предательстве

Тип ситуации	Описание предателя	Действия	Стиль поведения
«Предательство – обман ожиданий о верности друга и сохранение информации о себе» (42%)	Сильный Уверенный	Рассказал Раскрыл Выдал	Не взаимодействовать
«Предательство – присвоение результатов деятельности партнером» (11%)	Не ценит других	Обманул Присвоил Забыл о партнере	Исключить из общения
«Предательство – поступки, приносящие в дальнейшем вред, ведущие к разрыву отношений, унижению, стеснению» (32%)	Не доверяет	Не поддержали Унизили	Не иметь общих дел
«Предательство – ситуации по аналогии» (14,46%)	Подлый	Предают Подставили Всегда так делают	Анализ последствий ситуации

Источник: Данные автора

Представленные результаты позволяют предположить, что молодые люди при оценивании партнера по взаимодействию более опираются не на социальные критерии, а на опыт межличностного взаимодействия. Большая часть выборки «не будут иметь общих дел» с человеком, которому не доверяют. Для них важны ситуации личного взаимодействия. Ситуации предательства различны для мужчин и женщин, однако не различаются по описываемым действиям. Ситуации, определенные как предательство, больше соотносятся с личной сферой и не связаны с профессиональной или общественной сферами. При совладании с трудной ситуацией 42% респондентов используют личностные ресурсы и ориентированы на себя, 32% респондентов задействуют социальные ресурсы и ориентированы на группу. Такие результаты позволяют объяснить возникающие трудности при взаимодействии в группе и могут быть связаны с выбираемой в группе позицией. В описании качеств предателя возможно увидеть черты неформального лидера, которые определяют его позицию в группе.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Приведенный предварительный анализ феномена предательства позволяет утверждать, что для группы молодых специалистов неформальные отношения в группе имеют приоритетное значение, что необходимо учитывать при организации деятельности и управления внутригрупповыми процессами. Необходимо отметить, что лидер в таком коллективе будет выделяться по личным, а не формальным критериям.

Полученные результаты требуют расширенного исследования взаимосвязей лидерских качеств с выделенными типами совладания с предательством с использованием стандартизированных методик диагностики лидерского потенциала личности.

ЛИТЕРАТУРА

- Донцов А.И., Емельянова Т.П. (1987). *Концепция социальных представлений в современной французской психологии*, Изд-во Моск, ун-та Москва, 127 с.
- Попова Л.Г., Захаревич Н.А. (2017). *Влияние социально-психологического климата на деятельность организации*, Электронный журнал «Век качества», № 1, с.110-121.
- Черепкова Н.В., Чугункин С.А. (2011). *Социально-психологический климат как неотъемлемая часть трудового процесса в коллективе*, Бюллетень медицинских Интернет-конференций, Том 1, № 1, с. 45-48.

- Fetchenhauer D., Dunning D. (2012). *Betrayal aversion versus principled trustfulness: How to explain risk avoidance and risky choices in trust games*, Journal of Economic Behavior & Organization, 81, 534-541. doi:10.1016/j.jebo.2011.07.017.
- Gobin R.L., Freyd J.J. (2009). *Betrayal and revictimization: Preliminary findings*, Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy, 1 (3), p. 242-257.
- Rachman S. (2010). *Betrayal, a psychological analysis*, Behav. Res. Ther., 48 (4), pp. 304-311.
- Seltermann D., Moord A.C., Koleva S. (2018). Moral judgment toward relationship betrayals and those who commit them, Personal Relationships.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ФЕНОМЕНЕ ПРЕДЕТЕЛЬСТВА У МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

АННОТАЦИЯ: В статье представлены результаты исследования социальных представлений о предательстве. Целью исследования было изучение связей социальных представлений о феномене предательства со стилем поведения в трудной ситуации. Для уточнения представлений о социально-психологическом феномене предательства было опрошено 52 респондента. Из них 32 женщины и 20 мужчин, в возрасте от 22 до 24 лет (средний возраст 23 года). Для изучения социальных представлений применялись: свободное описание ситуации предательства, полуструктурированное интервью, направленное на уточнение «предательских» качеств и модифицированная для целей исследования методика незаконченных предложений. Полученные данные обрабатывались методом контент-анализа, применялись методы математических статистик. Выделенные стили поведения отражают вариативность способности справляться с повседневными трудностями у молодых людей. Представленные результаты расширяют представления об особенностях адаптации молодых специалистов в организациях, компаниях, офисах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: социальные представления, трудная ситуация, совладающее поведение, феномен предательства.

SOCIAL REPRESENTATIONS ABOUT THE PHENOMENON OF BETRAYAL AMONG YOUNG PROFESSIONALS

SUMMARY: The article presents the results of a study of social representations of betrayal. To clarify the ideas about the socio-psychological phenomenon of betrayal in the organization of modern social relations of the group, 52 respondents were interviewed. Of these, 32 women and 20 men, aged 22 to 24 years (average age 23 years). To study social representations, we used: a free-description of the situation of betrayal, a semi-structured interview aimed at clarifying the “treacherous” qualities and the unfinished sentences modified for research purposes. The data obtained were processed by the method of content analysis, methods of mathematical statistics were used. The results described in the article are a section of the possible behavior in a difficult situation of everyday interaction. Highlighted behaviors reflect the variability of the ability to cope with everyday difficulties in young people. The presented results expand the understanding of the peculiarities of adaptation of young specialists in organizations, companies, and offices.

KEYWORDS: social representations, young professionals, difficult situation, coping behavior, betrayal phenomenon.

ZJAWISKO ZDRADY W OPINII MŁODZIEŻY PRACUJĄCEJ

STRESZCZENIE: W artykule przedstawiono wyniki badań opinii młodzieży pracującej na temat zjawiska zdrady. Celem badań było ustalenie związku pomiędzy oceną respondentów fenomenu zdrady a stylem zachowania w sytuacji zdrady odnoszącej się do kategorii sytuacji trudnych. W badaniach wzięło udział 52 osoby w wieku od 22 do 24 r.ż., w tym 32 kobiety i 20 mężczyzn. Zastosowano metodę swobodnego opisu sytuacji zdrady, wywiad częściowo ustrukturyzowany oraz technikę niedokończonych zdań zmodyfikowaną dla celów badań. Przy opracowaniu wyników badań korzystano z analizy treści i innych technik statystycznych. Wyodrębnione style zachowań w sytuacji zdrady wskazują na różnice w ocenie fenomenu zdrady oraz na zróżnicowane formy przystosowania się do podobnych sytuacji.

SŁOWA KLUCZOWE: fenomen zdrady, sytuacja trudna, style zachowania w sytuacji zdrady.

III

KONTEKST PRACY

BERNADETTA IZYDORCZYK
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ZABURZENIA PSYCHICZNE PO JEDNORAZOWEJ I WIELOKROTNEJ UTRACIE PRACY: ANALIZA PORÓWNAWCZA MĘŻCZYZN I KOBIET NA PRZYKŁADZIE POŁUDNIOWEJ POLSKI

WSTĘP

Problematyka psychologicznych skutków związanych z adaptacją do sytuacji utraty pracy stanowi obszar badawczy coraz częściej podejmowany przez współczesnych badaczy nauk psychologicznych i socjologicznych (Skarżyńska, 1992; Dolecka, 1997; Suchańska, Świdkiewicz, 2004; Bańka, 1992; Terelak, 1993, 2001; Heszen-Niejodek, 2000; Brudzińska, 1998; Rzechowska, 2014; Widerszal-Bazył, 2007; Kubacka-Jasiecka, 2006). W przedmiocie psychologii utrata pracy to jedna z tych sytuacji trudnych, których emocjonalne i poznawcze doświadczanie zwykle wiąże się z procesem emocjonalno-społecznej adaptacji do nowej sytuacji, jaką jest bezrobocie oraz poszukiwanie pracy (Suchańska, Świdkiewicz, 2004; Bańka, 1992; Terelak, 1993, 2001). W tej sytuacji człowiek jest narażony na deficyt ważnych dla niego wartości życiowych (osobistych, społecznych, zawodowych) oraz frustrację psychospołecznych potrzeb (np. aspiracji zawodowych, nawiązywania społecznego kontaktu). Zachodzące u osoby po utracie pracy emocjonalno-poznawcze procesy i zachowania wskazują, że osoba znajduje się w stanie silnego emocjonalnego kryzysu (dyskomfortu) powiązanego często z objawami lęku, depresyjnego nastroju, pesymistycznego myślenia, co może skutkować potrzebą podjęcia działań nazywanych ogólnie wsparciem psychologicznym i/lub interwencją kryzysową (Kubacka-Jasiecka, 2006). Niejednokrotnie w sytuacji powtarzających się utrat pracy i trwającego bezrobocia osoba może doświadczać chorobowych objawów często depresyjnych, lękowych czy też somatycznych. Z czasem sytuacja trudna utraty

pracy staje się źródłem różnorodnych zaburzeń psychicznych. Najczęściej zaburzenia te dotyczą emocjonalnej struktury osobowości człowieka tracącego pracę. Często z powodu pojawiających się w sytuacjach doświadczanej straty pracy objawów dystresu emocjonalnego osoby zgłaszają się po pomoc medyczną i/lub psychologiczną. Są wówczas traktowane jako osoby z zaburzeniem psychicznym, którym nadaje się zgodnie z kryteriami klasyfikacji medycznej ICD10 status choroby, a osobę ją doświadczającą nazywa się pacjentem. Niezamierzona utrata pracy jako czynnik spustowy emocjonalnego kryzysu wywołuje psychologiczne skutki i wymaga adaptacji do nowych sytuacji.

PSYCHOLOGICZNE KONSEKWENCJE UTRATY PRACY JAKO SYTUACJI EMOCJONALNEGO KRYZYSU

Utrata pracy to sytuacja emocjonalnego kryzysu związanego z przeżywaniem wielu uczuć i myśli. Często uczucia i myśli osoby porównuje się z tymi, które przeżywa ona w sytuacji innych utrat i deprywacji poczucia bezpieczeństwa (Suchańska, Świdkiewicz, 2004; Bańka, 1992; Kubacka-Jasiecka, 2006). Na początku najczęściej pojawia się faza szoku, ujawniająca się stanami lękowymi, nadmierną złością i agresją. Zamiast szoku osoba może odczuwać ukojenie i ulgę, w sytuacji, kiedy środowisko pracy było dla niej destruktywne, a osoba nie mogła podjąć decyzji o odejściu z pracy. W dalszej kolejności pojawia się faza zaprzeczania, pozornego optymizmu, gdzie osoba może postrzegać pozytywne skutki stanu bezrobocia poszukiwania pracy, poprawa stanu psychicznego. Jeśli bezrobotny znajdzie pracę w tym okresie, stan zdrowia się utrzymuje. Po upływie kilku miesięcy i braku pracy pojawia się faza pesymizmu, rośnie frustracja, poczucie zagrożenia, negatywne depresyjne myślenie oraz stany emocjonalne nazywane depresją. W czasie, kiedy bezrobocie trwa powyżej roku pogłębia się faza fatalistycznego myślenia o przyszłości. Pojawiają się choroby psychosomatyczne, depresja. Kondycja psychiczna znacznie spada, a efektem tego spadku są zaburzenia psychiczne (nerwicowe, psychosomatyczne i depresje). Sytuację utraty pracy można porównać w specyfice jej psychologicznego doświadczania do procesu żałoby i straty. Tego rodzaju zdarzenie jest utożsamiane ze stresem towarzyszącym śmierci bliskich czy też sytuacji doświadczanego rozpadu związku (rozvodu). Wśród czynników psychologicznych wpływających na sposób radzenia sobie z utratą poza subiektywną oceną sytuacji utraty, zwraca się szczególną uwagę na znaczenie indywidualnych predyspozycji jednostki: osobowości, temperamentu, inteligencji, systemu wartości, posiadanego dotychczasowego doświadczenia i wiedzy.

Osoby świadome utraty pracy zwykle doświadczają zróżnicowanego poziomu nasilenia lęku antycypacyjnego, związanego z przewidywaną przyszłością. Jak pisze Dorota Kubacka-Jasiecka, kryzysy emocjonalne z reguły wiążą się z zagrożeniem

lub dezintegracją „Ja” (Kubacka-Jasiecka, 2006). Zagrożenie to jest tym większe, im mniejsza jest alternatywa dla samookreślenia, im mniejsza liczba obszarów, na których człowiek wspiera swoje poczucie wartości i sensu życia (Worach-Kardas, Kostrzewski, 2001; Chirkowska-Smolak, 1992, 2000). Osoby dokonują wewnętrznej atrybucji źródeł swoich trudności, przyczynę utraty lokując w sobie. Istotną rolę w procesie adaptacji do sytuacji utraty pracy odgrywa także antycypacja utraty pracy w niedalekiej przyszłości. Osoby antycypujące utratę swojej pracy obawiają się nieznannej przyszłości, zmian, negatywnych konsekwencji, co skutkuje zaburzeniami psychicznymi często o cechach depresji. Etap antycypacji i powstawania objawów depresji jest zależny od długości trwania sytuacji utraty pracy i bycia w roli bezrobotnego. Zwykle im dłuższe bezrobocie, tym większe prawdopodobieństwo pojawienia się objawów depresji. Taki stan rzeczy może także wynikać z warunków socjalnych, indywidualnego potencjału człowieka, doświadczanych konfliktów oraz wsparcia społecznego. Wśród podmiotowych właściwości znaczących z punktu widzenia reakcji na utratę pracy zwraca się uwagę na czynnik wieku. W literaturze polskiej spotykamy także wyróżnienie trzech typów reakcji psychicznych w zależności od wieku: syndrom braku perspektyw, syndrom degradacji społecznej oraz syndrom bezradności. Syndrom braku perspektywy pojawia się u osób, które nie przekroczyły 24 roku życia (Kaszyński, Cechnicki, 2011). Poczuciu zablokowania szans rozwoju zawodowego i niepewności związanej z przyszłością towarzyszy jednak na ogół wsparcie ze strony rodziny i pozostawanie na jej utrzymaniu. Syndrom degradacji społecznej dotyczy osób między 20 a 50 rokiem życia. Charakterystyczne reakcje psychiczne tych osób to poczucie upokorzenia spowodowane koniecznością pobierania zasiłku, lęk związany z zagrożeniem bytu i możliwości utrzymania rodziny, izolacja, reakcje na zmianę pozycji społecznej. Z kolei syndrom bezradności dotyczy ludzi powyżej 50 roku życia i może spowodować zmianę ogólnego bilansu życiowego, reakcje depresyjne i załamanie zdrowia. Za szczególnie groźny z punktu widzenia konsekwencji psychicznych uważa się wiek średni. Choć, jak podaje Romuald Derbis (Derbis, 2000), o jakości życia decyduje przede wszystkim zadowolenie z życia rodzinnego i stan materialny rodziny, to brak pracy może istotnie zaburzyć te sfery.

W psychologii istnieje wiele teorii wyjaśniających psychologiczne konsekwencje utraty pracy i sytuacji bezrobocia. Funkcjonowanie w sytuacji stresu oraz nasilającego się z czasem trwania sytuacji utraty obciążenia emocjonalnego oraz doświadczanych często (działających destruktywnie na stan zdrowia), negatywnych emocji (lęku, niepewności, złości, bezradności) powoduje, że sytuację utraty pracy warto rozważać z perspektywy psychologii stresu i odporności na stres (Lazarus, Folkman, 1984; Hobfoll, 1989).

Ważną teorią tłumaczącą psychologiczne skutki utraty pracy i trwania bezrobocia jest teoria depriwacji Maria Jahody (Jahoda, 1981, 1982), w której utrata pracy to przede wszystkim utrata możliwości udziału w życiu społecznym, a nie tylko obniżenie statusu

materialnego. W tym ujęciu bardziej pozytywnym rozwiązaniem dla człowieka będzie jakakolwiek praca, aniżeli jej brak. Korzystanie zatem z tzw. prac śmieciowych będzie dużo korzystniejsze aniżeli ryzyko wyłączenia społecznego. Praca zawodowa w tej teorii jest źródłem pozytywnych wzmocnień społecznych, umożliwia realizację wielu wartości, od podstawowych po samorealizację.

Kolejną z grupy teorii tłumaczących utratę pracy jest teoria tzw. ograniczonego sprawstwa Davida Fryer'a (Fryer, Payne, 1986). W teorii tej podkreśla się sprawstwo oraz to, że każdy człowiek wpływa na swoje otoczenie. Konsekwencje bezrobocia to materialne ograniczanie swobody działania i planowania życia. Badania Fryer'a i Payne'a (Fryer, Payne, 1986) w Wielkiej Brytanii wykonane na próbie bezrobotnych wskazały, że badani z doświadczeniami trudności materialnych zachowali aktywną postawę w radzeniu sobie ze swoją sytuacją dzięki podejmowaniu innych form angażowania się w życie społeczne, bez deklaracji przeżywania stanów psychicznej deprivacji. W wyjaśnianiu zjawiska utraty pracy warto uwzględnić także tzw. witaminową teorię pracy P.B. Warra (Jackson, Warr, 1984). W powyższej teorii podkreśla się znaczenie kilku czynników środowiskowych kluczowych dla zdrowia psychicznego jednostki: możliwość kontroli, możliwość wykorzystania własnych umiejętności, dostępność do środków finansowych, bezpieczeństwo fizyczne, pozycja doceniana, społeczne zróżnicowanie, możliwość kontaktów interpersonalnych. Czynniki te mają działanie jak witaminy na zdrowie fizyczne, powodując polepszenie samopoczucia i funkcjonowania społecznego, bądź je pogarszając, przy ich braku lub nadmiarze. To, jak człowiek doświadcza utraty lub ograniczenia owych witamin wynikających z utraty pracy, zależy od różnic indywidualnych. Osoby mocne psychicznie potrafią lepiej radzić sobie z niedoborem pewnych wartości – „witamin”.

Przykładem kolejnej teorii tłumaczącej rozwój emocjonalno-poznawczych reakcji wobec zjawiska bezrobocia jest teoria B. Zawadzkiego i P.H. Lazarsfelda (Zawadzki, Lazarsfeld, 1935), w której rozróżniono sześć faz zmian nastroju osoby bezrobotnej. Z początkiem trwania sytuacji bezrobocia zwykle pojawiają się psychologiczne reakcje oparte na ujawnianiu złości i poczucia krzywdy w odpowiedzi na zwolnienie z pracy. W dalszej kolejności pojawia się stan odrętwienia i apatii, a potem kolejno uspokojenie i adaptacja do nowej sytuacji, często wiara w Boga i los. W kolejnej fazie zwykle zanika nadzieja, a podejmowane wysiłki oceniane są jako nieskuteczne, sytuacja materialna się pogarsza – pojawia się lęk i obawy przed beznadziejnością, po których następuje apatia i pogodzenie się z rzeczywistością braku pracy. W końcowej fazie procesu utraty pracy i trwania w bezrobociu zwykle ujawnia się wszechogarniająca bierność. Większość fazowych teorii bezrobocia opiera się na tej samej podstawie, podkreślając nieco inne kwestie mające znaczenie przy doświadczaniu konsekwencji utraty pracy. Wstępną fazę najczęściej opisuje się jako szok, kolejne to optymizm, pesymizm i fatalizm doświadczającego bezrobocia (Kalbarczyk, 1999). Teresa A. Hill wskazuje podobne etapy

bezrobocia jako szok i okłamywanie się, co przekształca się w akceptację rzeczywistości i depresyjność, a całość przechodzi w ostatnią fazę – przystosowania się do bezrobocia.

Problematyka dotycząca empirycznego pomiaru specyfiki psychologicznych skutków doświadczonych w wyniku utraty pracy i trwania w bezrobociu (bez zgody i woli osoby) stanowi mało poznany obszar badawczy. Jeszcze mniej poznany jest temat badawczy wprost związany z pomiarem częstotliwości występowania i rodzaju zaburzeń psychicznych oraz poszukiwania pomocy psychologicznej przez osoby bezrobotne doświadczające z jednej strony kryzysu emocjonalnego, z drugiej zaś objawów zaburzeń psychicznych. Badania potwierdzają wzrost zaburzeń psychicznych w populacji niepracujących Polaków (Durniat, 2010; Cybula-Fujiwara i in., 2015).

CELE BADAŃ

Celem głównym w zakresie początkowego rozpoznania częstotliwości zaburzeń psychicznych w latach 2014-2016 było poszukiwanie różnic pomiędzy osobami pracującymi i niepracującymi (niezależnie od podziału na tych, co utracili pracę oraz tych, co nie pracują z własnej woli). Poszukiwano różnic między podanymi powyżej grupami w zakresie eksponowanych przez badanych zaburzeń psychicznych, z powodów, dla których poszukiwali oni pomocy medycznej i psychologicznej w latach 2014-2016.

Celem drugim było poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czy i w jakim nasileniu w latach 2014-2016 nastąpił wzrost częstotliwości zgłaszania się po pomoc psychologiczną osób po jednorazowej lub wielokrotnej utracie pracy oraz trwaniu w roli osoby bezrobotnej.

Celem trzecim było poszukiwanie różnic pomiędzy kobietami i mężczyznami w sytuacji utraty pracy, jeśli chodzi o występującą u badanych częstotliwość i specyfikę zaburzeń psychicznych.

Celem czwartym było sprawdzenie czy istnieją różnice w zakresie liczebności osób ze wsi i miasta pozostających w sytuacji utraty pracy oraz zgłaszających się po tym fakcie po pomoc psychologiczną i leczenie z powodu występujących u nich zaburzeń psychicznych.

Utrata pracy to niewątpliwie wydarzenie stresowe (sytuacja trudna) w życiu człowieka, a poznanie psychologicznych mechanizmów, które decydują o podmiotowej reakcji osoby na ten fakt to nadal duże wyzwanie dla badaczy. Ważnym celem było również zwrócenie uwagi, jak rola osoby bezrobotnej (kobiety i mężczyzny) łączy się z doświadczaniem konkretnych objawów psychopatologicznych będących wynikiem kryzysu emocjonalnego, bądź wynikiem zaburzeń psychicznych (nerwicowych i psychosomatycznych). Intencją autorki było także zwrócenie uwagi czy i na ile osoby

bezrobotne doświadczają sytuacji utraty, jako ucieczki w chorobę, czy chcą pozostawać w bezrobociu, a chorobę traktują, jako sposób na przetrwanie i środek do życia.

Celem artykułu nie jest analiza zjawiska mobbingu. Zachowania mobbingowe i struktura psychologicznych reakcji osoby z nimi związana to tematyka opracowana wnikliwie w literaturze przedmiotu (Durniat, 2010). W podjętych badaniach niniejszego artykułu autorka skupiła się na pomiarze psychologicznych skutków sytuacji utraty pracy w warunkach, w których mobbing nie jest czynnikiem stymulującym reakcje psychologiczne i spadek kondycji psychicznej. Wykluczając osoby doświadczające wprost mobbingu, chciano sprawdzić i wskazać na znaczenie samego faktu utraty pracy, jako zjawiska psychologicznego, uniwersalnego, które powoduje istotny spadek kondycji psychicznej, obniżającą, jakość życia i realizację potrzeb psychospołecznych osoby. Zachowania zaradcze w sytuacji utraty pracy są zwykle bardzo zróżnicowane dlatego chcąc je scharakteryzować pod kątem antyzdrowotności (destruktywności) podjęto próbę pomiaru konkretnych zaburzeń psychicznych, z którymi zgłaszają się osoby po utracie pracy po pomoc medyczną i psychologiczną. Uznano, że występujące bezpośrednio po utracie pracy oraz w kontekście przyczynowo-skutkowym objawy zaburzeń psychicznych (udokumentowane rozpoznaniem medycznym choroby wg klasyfikacji ICD10) to zmienne psychologiczne dokumentujące spadek kondycji psychicznej osoby po utracie pracy. Wśród analizowanych zaburzeń psychicznych, zgodnie z założeniami badawczymi, poszukiwano szczególnie częstotliwości występowania i specyfiki tzw. zaburzeń niepsychotycznych (dotyczących emocjonalnej struktury osobowości): zaburzeń nerwicowych oraz osobowości.

PYTANIA BADAWCZE

1. Czy w latach 2014-2016 obserwuje się tendencję wzrostową w zakresie nasilenia zaburzeń psychicznych w grupie osób doświadczających jednorazowej lub wielokrotnej utraty pracy?
2. Jaki rodzaj rozpoznawanych zaburzeń psychicznych (wg ICD10) dominował u badanych osób, które w latach 2014-2016 doświadczyły jednorazowej lub wielokrotnej utraty pracy?
3. Czy istnieje i jaka jest różnica w zakresie wykształcenia pomiędzy badanymi kobietami i mężczyznami pozostającymi w sytuacji (jednorazowej i wielokrotnej) utraty pracy?
4. Czy osoby z jednorazową i/lub wielokrotną utratą pracy korzystają z zasiłków zdrowotnych i zwolnień lekarskich? Czy istnieje między tymi osobami różnica w zakresie badanej zmiennej?

W modelu badań uwzględniono następujące zmienne:

1. Zaburzenia psychiczne – zmienna zawierająca w swoich treściach udokumentowane diagnozą nozologiczną typ zaburzenia psychicznego występującego u osoby bezrobotnej zgłaszającej się po pomoc medyczną i psychologiczną. Wskaźnikiem zmiennej była zdefiniowana przez lekarza psychiatrę u badanej osoby diagnoza nozologiczna określonego typu zaburzenia psychicznego odnotowanego w dokumentacji medycznej.
2. Sytuacja utraty pracy – zmienna zawierająca w swoich treściach doświadczenie jednorazowej lub wielokrotnej, (co najmniej dwa razy) utraty pracy. Każda z badanych osób posiadała status osoby bezrobotnej (zarejestrowanej w urzędzie pracy bądź pozostawała na wypowiedzeniu z ramienia pracodawcy umowy o pracę bez możliwości ponownego zatrudnienia w innym miejscu pracy). Pomiaru zmiennej dokonano, opierając się na danych z wywiadu klinicznego i zapisu danych na temat historii leczenia i konsultacji psychologicznych w dokumentacji medycznej. Utrata pracy była wskazywana w wywiadzie klinicznym w dokumentacji medycznej jako czynnik występujący w czasie od 1 do 12 miesięcy przed zgłoszeniem się do ośrodka z powodu objawów nerwicowych. W przypadku wielokrotnej utraty pracy brano pod uwagę czas zgłoszenia się po utracie ostatniej z prac. Objawy psychopatologiczne nie były obecne przed wystąpieniem zdarzenia utraty pracy i były powodem głównym zgłoszenia się na leczenie. Każdy z badanych posiadał: udokumentowaną diagnozę lekarską określonego typu zaburzenia psychicznego wg ICD10, które wiązało się z ekspozycją objawów podlegających leczeniu farmakologicznemu i/lub pomocy psychologicznej (wsparciu w sytuacji kryzysowej).

W procedurze badawczej skoncentrowano się na klinicznej i statystycznej analizie wyników dotyczących empirycznego pomiaru ujawnianych i udokumentowanych medyczną diagnozą zaburzeń psychicznych u osób doświadczających jednorazowych lub wielokrotnych sytuacji utraty pracy i trwania w roli osoby bezrobotnej.

PRÓBA BADANA

Ze względu na postawione cele badawcze dobór do grupy badawczej miał charakter celowy. Grupę badawczą stanowiły kobiety i mężczyźni w przedziale wieku: 19-65 lat (średnia wieku życia dla ogółu badanych to 35 lat). Średnia wieku dla kobiet wyniosła 35 lat, natomiast dla mężczyzn równa była 39 lat i 4 miesiące. Badaniami objęto grupę kobiet i mężczyzn będących w chwili badania w czynnej roli zawodowej, którzy jednocześnie posiadali udokumentowane diagnozy medyczne zaburzeń psychicznych, zaliczanych do grupy zaburzeń emocjonalnych (nerwicowych). Dobór do grupy

przeprowadzono, analizując dane zbierane na podstawie zgłaszających się pacjentów (pracujących i niepracujących) do wybranej poradni zdrowia psychicznego i poradni leczenia nerwic w latach 2014-2016. Należy zaznaczyć, że do badań wybrano dwie poradnie działające w ramach jednego dużego ośrodka leczenia zaburzeń nerwicowych i osobowości, południowej Polski, posiadającego stały kontrakt z Narodowym Funduszem Zdrowia i udzielającego świadczeń zdrowotnych dla obszaru całej Polski.

METODA

Aby zrealizować cele badawcze, zastosowano metodę kliniczną. Wykorzystano arkusz obserwacyjny zapisu danych klinicznych zawartych w dokumentacji medycznej badanych osób. Arkusz obserwacyjny zawierał dane zebrane na podstawie wywiadu klinicznego dotyczące następujących wskaźników: diagnozę nozologiczną typu zaburzenia psychicznego (wg ICD10) oraz zapis wskaźników socjodemograficznych (wiek, płeć, wykształcenie, korzystanie ze zwolnień lekarskich w czasie ekspozycji objawów chorobowych i leczenia).

Chcąc uzyskać odpowiedź na pytania badawcze, dobór do grupy przeprowadzono, analizując dane zbierane na podstawie zgłaszających się pacjentów (pracujących i niepracujących) do wybranej poradni zdrowia psychicznego i poradni leczenia nerwic w latach 2014-2016. Do badań wybrano dwie poradnie działające w ramach jednego dużego ośrodka leczenia zaburzeń nerwicowych i osobowości, południowej Polski, posiadającego stały kontrakt z Narodowym Funduszem Zdrowia i udzielającego świadczeń zdrowotnych dla obszaru całej Polski. Procedura badania przedstawiała się następująco.

PROCEDURA BADANIA

W pierwszej kolejności dokonywano statystycznych analiz wyników badania weryfikowanych zmiennych w grupie 2487 osób (1578 pracujących oraz 907 niepracujących), zgłaszających się do poradni zdrowia psychicznego oraz poradni leczenia nerwic kolejno w latach 2014-2016. Poczynione analizy pozwoliły ustalić procentowy rozkład rozpoznanych wszystkich zaburzeń psychicznych w badanej grupie pracujących i niepracujących osób (kobiet i mężczyzn) z dokonaniem analizy porównawczej między wymienionymi populacjami z uwzględnieniem podziału na płeć.

W drugim etapie badania z całej ogólnej grupy badanych niepracujących wyodrębniono grupę 218 osób (131 kobiet i 87 mężczyzn), która spełniała kryteria badawcze pozwalające odpowiedzieć na trzecie i czwarte pytanie badawcze. Do badań wykorzystano dane osób zgłaszających się po pomoc medyczną i psychologiczną w roku 2016.

Główne kryteria badawcze doboru do wymienionych grupy osób to: jednorazowe lub wielokrotne doświadczenie utraty pracy oraz posiadanie w chwili szukania pomocy psychologicznej statusu osoby bezrobotnej, posiadanie udokumentowanego diagnozą lekarską rozpoznania zaburzenia psychicznego wg ICD10, wiek życia 19-65 lat (okres życia dorosłego związanej z aktywnością zawodową).

Otrzymano wyniki dotyczące pomiaru procentowego rozkładu zaburzeń psychicznych w populacji osób doświadczających utraty pracy oraz dokonanie analiz porównawczych między kobietami i mężczyznami w zakresie zmiennych: wykształcenia, częstotliwości sięgania po pomoc medyczną i psychologiczną po sytuacji utraty pracy oraz częstotliwości korzystania ze zwolnień lekarskich. Analizę porównawczą podanych zmiennych przeprowadzono, uwzględniając także podział badanych wg kryterium utrata pracy jednorazowa bądź wielokrotna.

WYNIKI

Na początku analizy wyników badania scharakteryzowano częstotliwość zaburzeń psychicznych u osób pracujących i niepracujących. Przeprowadzono analizę porównawczą badanej grupy kobiet i mężczyzn na przestrzeni lat 2014-2016 (por. tab. 1 i rys. 1). Analizując poniższe dane, uzyskano odpowiedź na pierwsze i drugie pytanie badawcze.

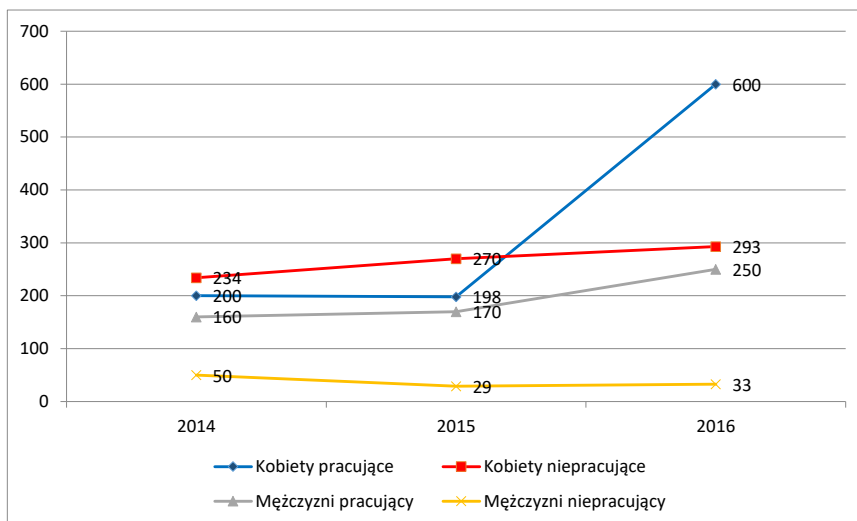
Analiza rozkładu procentowego liczebności kobiet i mężczyzn pracujących i niepracujących zgłaszających się z zaburzeniami psychicznymi w latach 2014-2016 wskazuje, że ogółem na leczenie w tym czasie zgłosiło się z powyższych powodów 2487 osób. Wśród osób zgłaszających się z powodu zaburzeń psychicznych dominowały we wszystkich wskazanych latach pracujące i niepracujące kobiety. Stanowiły one ponad 70% ogółu leczących się z powodu zaburzeń psychicznych. W przypadku mężczyzn procent leczących mieścił się w przedziale 26-29%, a więc znacznie niżej niż u kobiet. W perspektywie lat 2014-2016 nastąpił wzrost liczebności pracujących kobiet częściej zgłaszających się po pomoc medyczną i psychologiczną. Kobiety pracujące częściej (w ponad 50% w 2014 i 2015 r., a w 2016 w 70% przypadków w danym roku) zgłaszały się na leczenie, aniżeli pracujący mężczyźni w tożsamej sytuacji doświadczania zaburzeń psychicznych (tutaj ponad 44% w 2014, 46% w 2015 i 29% w 2016 r.). Analiza rozkładu procentowego liczebności osób niepracujących potwierdziła, że w porównaniu do ogółu niepracujących w poszczególnych latach 2014-2016, w grupie tej dominują kobiety z zaburzeniami psychicznymi, szukające pomocy medycznej i psychologicznej (ponad 82% w 2014 r., 90% w 2015 i 89% w 2016 r.). Niepracujący mężczyźni stanowią w tej grupie od 10% do 17% ogółu niepracujących w poszczególnych latach.

Tabela 1. Statystyki opisowe badanych zmiennych. Rozkład procentowy liczebności kobiet i mężczyzn pracujących i niepracujących zgłaszających się z zaburzeniami psychicznymi (wg ICD10)

Lata	Początek leczenia			Osoby pracujące			Osoby niepracujące		
	Ogółem (%)	K (%)	M (%)	Ogółem (%)	K (%)	M (%)	Ogółem (%)	K (%)	M (%)
2014	208 (32,29)	146 (70,2)	62 (29,8)	360	200 (55,55)	160 (44,44)	282	232 (82,26)	50 (17,73)
2015	406 (60,86)	297 (73,2)	109 (26,84)	368	198 (53,8)	170 (46,19)	299	270 (90,3)	29 (9,69)
2016	562 (47,78)	408 (72,59)	154 (27,4)	850	600 (70,58)	250 (29,41)	326	293 (89,87)	33 (10,12)
Razem	1176	851	325	1578	998	580	907	795	112

Dotyczące rozkładu procentowego liczebności osób pracujących (n = 1578) i niepracujących (n = 907) pod względem zaburzeń psychicznych częstotliwości zgłaszania po pomoc psychologiczną w latach 2014-2016. Rozkład procentowy liczebności kobiet i mężczyzn pracujących i niepracujących zgłaszających się z zaburzeniami psychicznymi (wg ICD10) porównano do ogólnej liczby zgłoszonych badanych w latach 2014-2016 (n = 2487). W przypadku rozkładu procentowego osób bezrobotnych kobiet i mężczyzn dokonano porównań w stosunku do ogółu bezrobotnych w poszczególnych latach 2014-2016.

Dane liczbowe wskazują także, że w poszczególnych latach 2014-2016 dominują także kobiety, biorąc pod uwagę początek leczenia z powodu zaburzeń psychicznych. Zatem obserwujemy istotną różnicę pomiędzy liczebnością pracujących, jak i niepracujących kobiet i mężczyzn w zakresie weryfikowanych zmiennych: posiadania zaburzeń psychicznych i zgłaszania się na leczenie. We wszystkich wskazanych latach kobiety częściej rozpoczynały leczenie z powodu doświadczania przez nie objawów zaburzeń. Dane te ilustruje tabela 1 i rysunek 1.

Rozkład liczebności osób pracujących ($n = 1578$) i niepracujących ($n = 907$; mężczyźni $n = 112$; kobiety $n = 795$), zgłaszających się w latach 2014-2016 po pomoc medyczną i psychologiczną z powodu doświadczanych zaburzeń psychicznych. $P < 0,05$.

Rysunek 1. Statystyki opisowe badanych zmiennych. Rozkład liczebności osób pracujących ($n=1578$) i niepracujących ($n = 907$; mężczyźni $n = 112$; kobiety $n = 795$), zgłaszających się w latach 2014-2016 po pomoc medyczną i psychologiczną z powodu doświadczanych zaburzeń psychicznych

Analiza wyników wskazuje, że w latach 2014-2016 obserwuje się wzrost w zakresie liczebności zgłaszających się po pomoc psychologiczną pracujących i bezrobotnych osób. Wyniki sugerują, że w porównaniu z osobami niepracującymi te aktywne zawodowo istotnie częściej korzystały w roku 2016 z usług medycznych i psychologicznych z powodu zgłaszanych różnych typów zaburzeń psychicznych. Jednocześnie zaobserwowano istotną różnicę zarówno pomiędzy pracującymi i niepracującymi kobietami, jak i pracującymi oraz niepracującymi mężczyznami w zakresie weryfikowanej zmiennej. Kobiet bezrobotnych było istotnie mniej niż kobiet pracujących i chorujących na

różne typy zaburzeń psychicznych (por. tab. 1). W przypadku bezrobotnych mężczyzn podobna ich liczba leczyła się w latach: 2014, 2015 oraz 2016 r.

Po przeprowadzeniu analiz porównawczych w zakresie częstotliwości zaburzeń psychicznych u osób pracujących i niepracujących w dalszej kolejności podjęto próbę charakterystyki pod względem płci i wykształcenia grupy osób niepracujących z powodu utraty pracy i prezentujących zaburzenia psychiczne. Analizując rezultaty podane w tabelach 2, uzyskano podstawę do odpowiedzi na trzecie pytanie badawcze. Badana grupa osób, które doświadczyły w swoim życiu jednorazowej bądź wielokrotnej utraty pracy to grupa niejednorodna. Jak wskazują wyniki badania, dominują w niej kobiety. Mężczyźni stanowią istotną mniejszość. Wynik może mieć jednak związek ze specyfiką grupy badawczej: czasem i miejscem prowadzenia pomiaru zmiennych badawczych (jeden z ośrodków medycznych). Dane te przedstawia tabele 2 i 3.

Tabela 2. Statystyki opisowe. Rozkład procentowy wykształcenia osób, z zaburzeniami psychicznymi, które doświadczyły sytuacji utraty pracy i zgłosiły się po pomoc w latach 2014-2016 w kontekście wykształcenia badanych (n = 218)

Płeć	Utrata pracy jednorazowa		Utrata pracy wielokrotna		Razem
	N	%	N	%	N
Kobiety	50	72,46	81	54,46	131
Mężczyźni	19	27,54	68	45,64	87
Razem	69	100,00	149	100,00	218

Chi = 6,44; df = 1; $p < 0,01$, $p < 0,05$.

Analiza wyników podanych w tabeli 2 wskazuje, że wśród badanych trwających w sytuacji utraty pracy i jednocześnie ujawniających udokumentowane diagnozą medyczną różne zaburzenia psychiczne, znajduje się istotnie więcej kobiet niż mężczyzn. W porównaniu z mężczyznami z utratą pracy jednorazowo badani doświadczający wielokrotnej utraty pracy to 45% mężczyzn z zaburzeniami psychicznymi. Istotnie częściej w podobnej sytuacji wielokrotnej utraty pracy znalazły się badane kobiety. W tym przypadku 54% było w chwili badania w 2016 r. w sytuacji wielokrotnego utraty pracy i jednocześnie doświadczało w chwili badania różnych zaburzeń psychicznych. 72% kobiet to osoby, które chociaż jednorazowo doznały utraty pracy i zgłaszały różnorodne objawy zaburzeń psychicznych. W przypadku mężczyzn było to tylko ponad 27% (por. tab. 2).

Kolejną weryfikowaną zmienną było wykształcenie badanych. Chciano sprawdzić, jaki poziom wykształcenia dominuje w grupie osób z zaburzeniami psychicznymi

zgłaszającymi się po pomoc medyczną i psychologiczną po utracie pracy. Dane na ten temat przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Statystyki opisowe. Rozkład procentowy wykształcenia osób, z zaburzeniami psychicznymi, które doświadczyły sytuacji utraty pracy i zgłosiły się po pomoc w roku 2016 w kontekście wykształcenia badanych (n = 218)

Wykształcenie	Jednorazowa utrata pracy		Wielokrotna utrata pracy		Razem
	N	%	N	%	N
Wyższe	14	20,29	69	46,31	83
Średnie	46	66,67	72	48,32	118
Podstawowe	5	7,25	2	1,34	7
Zawodowe	4	5,80	6	4,03	10
Razem	69	100,00	149	100,00	218

Chi = 16,76; df = 3; $p < 0,001$, $p < 0,05$.

Wyniki badania wskazują, że wśród badanych będących w sytuacji jednorazowej bądź wielokrotnej utraty pracy, jednocześnie posiadających w tym czasie udokumentowane medycznie zaburzenia psychiczne, znajdują się istotnie częściej osoby z wykształceniem wyższym (46%) oraz średnim (48%). Wśród badanych, którzy doświadczyli jednorazowej utraty pracy i zgłosili się po pomoc z powodu objawów zaburzeń psychicznych istotnie częściej obserwowano osoby z wykształceniem średnim (66%). Wyniki badania wskazują, że osób z wykształceniem zawodowym w obu sytuacjach niezależnie czy utraciły pracę jednorazowo (5,8%) i zgłosiły się po pomoc lekarską czy też doświadczyły tego, co najmniej dwa razy (4,03%) jest zdecydowanie mniej niż osób w podobnych sytuacjach zawodowych z wykształceniem wyższym. Najmniej osób z wykształceniem podstawowym zgłaszało się o pomoc medyczną i psychologiczną.

Kolejny etap analizy wyników badania obejmował procedurę mającą na celu charakterystykę zaburzeń psychicznych u wybranej grupy osób doświadczających jednorazowej lub wielokrotnej utraty pracy. Analizując dane z tabeli 4, otrzymano podstawy do odpowiedzi na czwarte pytanie badawcze. Analiza wyników może także wskazywać z jednej strony, że osoby tracące pracę, będąc jednocześnie w sytuacji kryzysu emocjonalnego i objawów chorobowych, posiadają zróżnicowaną motywację do zgłoszenia się na leczenie. Z drugiej strony ujawniane często symptomy lęku, depresji, zaburzeń psychosomatycznych, związane z występującą w następstwie utraty pracy reakcją kryzysową, spełniają w klasyfikacjach medycznych kryteria zaburzeń adaptacyjnych, lękowych, depresyjnych oraz innych typów zaburzeń psychicznych. Zaburzenia te są

wskazaniem do podjęcia leczenia farmakologicznego oraz psychologicznego. Wsparcie psychologiczne i interwencja w kryzysie, a w dalszej kolejności zalecana wg potrzeb psychoterapia to sposoby na to, aby przywrócić stan zdrowia psychicznego. Z tego powodu zainteresowano się pytaniem, w jakim stopniu osoby tracące pracę jednorazowo lub wielokrotnie korzystają z pomocy medycznej i psychologicznej w sytuacji dla nich niewątpliwie trudnej. Czy kobiety i mężczyźni różnią się między sobą pod względem badanej zmiennej? Dane badawcze na ten temat przedstawiono w tabeli 4.

Tabela 4. Statystyki opisowe. Rozkład procentowy liczebności badanych osób w sytuacji utraty pracy pod względem występujących u nich zaburzeń psychicznych (n = 218)

Zaburzenia psychiczne	Utrata jednorazowa pracy		Utrata wielokrotna pracy		Razem
	N	%	N	%	
o	8	11,59	13	8,72	21
F41	19	21,54	32	27,48	51
F43	12	17,39	44	29,53	56
F48	5	7,25	16	10,74	21
F40	1	1,45	13	8,72	14
F42	11	15,94	10	6,71	21
F50	12	17,39	11	7,38	23
F45	1	1,45	9	6,04	10
F44	0	0,00	1	0,67	1
Razem	69	100,00	149	100,00	218

Chi = 19,61; df = 8; p < 0,01; p < 0,05.

Charakteryzując rozkład liczebności różnorodnych rozpoznań typów zaburzeń psychicznych, w grupie badanych bezrobotnych wielokrotnie tracących pracę obserwuje się, ogółem częściej niż w grupie jednorazowo tracących pracę zaburzenia nerwicowe, tj. lękowe i adaptacyjne. Rozkład procentowy liczebności mężczyzn i kobiet: zaburzenia adaptacyjne F43 (29,53%) i lękowe F41 (21,48%). W pozostałych przypadkach zaburzeń psychicznych obserwowano mniejszą częstotliwość ich występowania, tj. poniżej 20% (zaburzenia obsesyjno-kompulsywne F42, zaburzenia odżywiania F50. Wynik jest istotny, siła związku słaba. Analizę wyników badań zakończono pomiarem zależności pomiędzy częstotliwością utraty pracy a korzystaniem ze zwolnień lekarskich w badanej populacji kobiet i mężczyzn w roku 2016 (tab. 5). Dane te pozwoliły odpowiedzieć na piąte pytanie badawcze.

Tabela 5. Statystyki opisowe. Rozkład procentowy liczebności badanych osób w sytuacji utraty pracy pod względem występujących u nich zaburzeń psychicznych i korzystania ze zwolnień lekarskich (n = 218)

Zwolnienia lekarskie	Utrata jednorazowa pracy		Utrata wielokrotna pracy		Razem
	N	%	N	%	N
0	40	57,97	49	32,89	89
1	29	42,03	100	67,11	129
Razem	69	100,00	149	100,00	218

Chi = 12,28; df = 1; p < 0,001.

Jak wskazują wyniki badania ze zwolnień lekarskich z powodu doświadczanych zaburzeń psychicznych w trakcie utraty pracy częściej korzystały osoby tracące pracę wielokrotnie niż te, które utraciły pracę po raz pierwszy i zgłosiły się na leczenie. Ponad 67% tracących pracę wielokrotnie korzystało w różnych okresach leczenia i przebywania na L4. Wyjaśnienia takiego stanu rzeczy można poszukiwać w wielu czynnikach. Jednym z nich jest specyfika wyniku dla grupy badawczej, ale też warto uwzględnić w rozważaniach refleksję na ile wynik nie wskazuje, że osoby wielokrotnie tracące pracę z jednej strony trwają w sytuacji przewlekłego stresu i ujawniają utrzymujące się z tego powodu różne objawy nerwicowe, które powodują pozostawanie w sytuacji leczenia i realizowanie bardziej statusu osoby chorej niż bezrobotnej. Przewlekły stres nie sprzyja poszukiwaniu pracy i powrotowi do aktywności zawodowej, przez co pogłębia się stan kryzysu emocjonalnego, a uzyskany status osoby chorej może wzmacniać tzw. wtórne zyski z choroby oraz dążenie do świadczeń rentowych.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Podsumowując analizę otrzymanych danych badawczych, warto wskazać, że wyniki badania potwierdzają sygnalizowaną już w danych epidemiologicznych w źródłach literatury wzrostową tendencję do rozwoju różnorodnych zaburzeń psychicznych w populacji pracujących Polaków, spośród których wywodzą się również osoby doświadczające utraty pracy (Cybula-Fujiwara i in., 2015; Kiejna i in., 2015). Psychologiczne skutki bezrobocia wiążą się z eksploracją objawów różnorodnych zaburzeń psychicznych jako reakcji kryzysowej, opartej na doświadczeniach emocjonalnych i poznawczych stanu utraty, depriwacji ważnych dla osoby potrzeb psychospołecznych (Skarżyńska, 1992; Dolecka, 1997; Suchańska, Świdkiewicz, 2004; Bańka, 1992; Terelak,

2001, Heszen- Niejodek, 2000; Brudzińska, 1998; Rzechowska, 2014; Widerszal-Bazyl, 2007). Jak podają źródła literatury, stres i kryzys emocjonalny przebiegający z objawami lęku, depresji, objawami somatycznymi dotyczy często właśnie sytuacji utraty pracy (Skarżyńska, 1992; Dolecka, 1997; Suchańska, Świdkiewicz, 2004; Bańka, 1992; Terelak, 1993, 2001, Worach-Kardas, Kostrzewski, 2001). Badania wskazały także na znaczenie wieku i płci w procesie adaptacji do sytuacji trudnej, jaką jest sytuacja utraty pracy (Rzechowska, 2014, Worach-Kardas, Kostrzewski 2001). Kobiety częściej i intensywniej niż mężczyźni wyrażają własną niestabilność emocjonalną oraz „wyuczoną bezradność” (Dolecka, 1997; Bańka, 1992), ale też zgłaszają się częściej po pomoc medyczną i/lub psychologiczną. Kobiety bezrobotne częściej zgłaszały się po pomoc psychologiczną niż bezrobotni mężczyźni, co może wynikać z wielu powodów. Po pierwsze może mieć związek z ograniczeniami i specyfiką samej grupy badawczej – badani pochodzą z jednego dużego ośrodka leczenia zaburzeń psychicznych. Po drugie wynik może sugerować, że bezrobotni mężczyźni istotnie rzadziej niż bezrobotne kobiety korzystają z usług psychologicznych, kiedy doświadczają różnorodnych zaburzeń psychicznych. Można wysunąć pewną hipotezę, która zakłada, że objawy zaburzeń psychicznych (np. lęki, depresja, objawy somatyczne na tle psychogennym) u bezrobotnych mężczyzn są rozładowywane na drodze nadużywania substancji psychoaktywnych (alkoholu), dlatego nie wszystkie takie osoby zgłaszają się po pomoc. Z jednej strony wyniki badania potwierdzają także, że w grupie osób, które poszukiwały pomocy psychologicznej dominowały osoby z wykształceniem wyższym, co może wskazywać na specyfikę grupy badawczej (badani pochodzili z jednego miejsca, gdzie prowadzono diagnozę i leczenie). Z drugiej strony możemy postawić pytanie, czy obserwujemy zjawisko potwierdzające rozwój większej świadomości i potrzeby dbania o zdrowie u osób wykształconych. Dostępność do wiedzy na temat profilaktyki zdrowia psychicznego idąca wraz z poziomem wykształcenia mogą stymulować większą otwartość u osoby na poszukiwanie pomocy medycznej i psychologicznej w sytuacji kryzysów emocjonalnych, również tych doświadczanych w środowisku pracy i szeroko pojętego stresu zawodowego.

Nie dziwi dominacja zaburzeń lękowych i adaptacyjnych w grupie osób zgłaszających się po pomoc medyczną i psychologiczną zaraz po doświadczeniu sytuacji utraty pracy. Utrata pracy to sytuacja trudna, budząca dyskomfort psychiczny i objawy depresyjno-lękowe. W badanej nie zanotowano populacji rozpoznań medycznych wg klasyfikacji ICD10 definiowanych jako kategorie zaburzeń osobowości, epizodów depresji czy zaburzeń psychotycznych. Rozpoznawane było głównie spektrum zaburzeń nerwicowych (zaburzenia lękowe, adaptacyjne, depresyjne – lękowe mieszane, pod postacią somatyczną, obsesyjno-kompulsyjne, neurastenia i zaburzenia odżywiania). Badania mogą także potwierdzać znaczenie wielokrotności sytuacji utraty pracy w procesie wzmacniania stresu przewlekłego i rozwoju zaburzeń psychicznych, co w kon-

sekwencji może powodować objawy nerwicowe (adaptacyjnych do sytuacji trudnej), może powodować potrzebę dłuższego w czasie leczenia tak farmakologicznego, jak i psychologicznego.

Reasumując wyniki badania, można wnioskować, że wśród danych epidemiologicznych na temat różnych zaburzeń psychicznych doświadczanych przez współczesnych Polaków wymienia się szczególnie często tzw. zaburzenia nerwicowe, objawiające się różnorodnymi postaciami lęków, stanów niepokoju, stanów depresyjnych oraz różnorodnymi dolegliwościami somatycznymi. Kryzys emocjonalny i objawy nerwicowe w wyniku utraty pracy to stan coraz częściej obserwowany w populacji tych, którzy zgłaszają się po pomoc psychologiczną i/lub medyczną, albowiem nie mogą adekwatnie do potrzeb wypełniać codziennych życiowych zadań (Suchańska, Świdkiewicz, 2004; Terelak, 2001; Brudzińska, 1998; Widerszal-Bazyl, 2007).

WNIOSKI

1. Na przestrzeni lat 2014-2016 wzrasta częstotliwość zgłaszanych zaburzeń psychicznych u pracujących i niepracujących osób. Zaburzenia psychiczne dotyczą emocjonalnej struktury osobowości i najczęściej mają charakter objawów nerwicowych (depresyjnych, lękowych i psychosomatycznych).
2. W grupie badanych pracujących i niepracujących osób zanotowano pod względem częstotliwości zaburzeń psychicznych istotne różnice pomiędzy kobietami i mężczyznami. We wszystkich wskazanych latach dominowały pracujące i niepracujące kobiety.
3. Wśród trwających w sytuacji utraty pracy (jednorazowej i wielokrotnej) badanych znajduje się istotnie więcej kobiet niż mężczyzn prezentujących zaburzenia psychiczne.
4. Wśród rozpoznań medycznych dominujących u osób po utracie wielokrotnej pracy obserwowano częściej niż w grupie jednorazowo tracących pracę zaburzenia, tj. lękowe i adaptacyjne. Ten rodzaj zaburzeń dotyczy emocjonalnej struktury osobowości i często jest związany z reakcją urazową psychicznie i przewlekłym kryzysem emocjonalnym, spowodowanym powtarzającą się utratą pracy. U osób tracących pracę jednorazowo obserwowano mniejsze nasilenie tej grupy zaburzeń psychicznych.
5. Na przestrzeni analizowanych lat 2014-2016 kobiety dominowały w częstotliwości występowania zaburzeń psychicznych nad grupą badanych mężczyzn, u których omawianych zaburzeń było mniej, ale też i populacja badanych mężczyzn była istotnie mniejsza. Ten aspekt wymaga pogłębienia w dalszych badaniach.

6. Wyniki badania wskazują, że wśród badanych będących w sytuacji jednorazowej bądź wielokrotnej utraty pracy jednocześnie posiadających w tym czasie udokumentowane medycznie zaburzenia psychiczne, znajdują się istotnie częściej osoby z wykształceniem wyższym oraz średnim. Nie weryfikowano zależności tej zmiennej w kontekście płci badanych. Ten aspekt badań warto w przyszłości pogłębić.
7. Osoby z doświadczeniem wielokrotnej utraty pracy korzystają częściej z zasiłków zdrowotnych i zwolnień lekarskich niż osoby jednorazowo tracące pracę.
8. Osoby pozostające w sytuacji utraty pracy mogą wymagać wsparcia psychologicznego oraz psychoedukacji, jak radzić sobie w sytuacji kryzysu emocjonalnego. Interwencja w kryzysie, o którym mowa wyżej może wpływać na mniejsze nasilenie i utrwalanie się objawów chorobowych wymagających leczenia.

LITERATURA

- Bańka A. (1992). *Bezrobocie. Podręcznik pomocy psychologicznej*, Poznań: Wyd. Print-B.
- Brudzińska E. (1998). *Style radzenia sobie osób w sytuacji bezrobocia*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Psychologica”, 2, s. 113-121.
- Chirkowska-Smolak T. (1992). *Zaburzenia zachowania, ich interpretacja i przeciwdziałanie u bezrobotnych*, [w:] *Bezrobocie. Podręcznik pomocy psychologicznej*, red. A. Bańka, Poznań: Print-B, s. 107-120.
- Chirkowska-Smolak T. (2000). *Aktywność bezrobotnych w świetle psychologicznych modeli poszukiwania pracy*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2, 4, s. 37-49.
- Cybula-Fujiwara A., Merecz-Kot D., Walusiak-Skorupa J., Marcinkiewicz A., Wiszniewska M. (2015). *Employees with mental illness – Possibilities and barriers in professional activity*, „Medycyna Pracy” 66 (1), s. 57-69, <https://doi.org/10.13075/mp.5893.00648>.
- Derbis R. (2000). *Doświadczenie codzienności*, Częstochowa: Wydawnictwo WSP.
- Dolecka M. (1997). *Psychologiczne skutki bezrobocia*, „Annales Universitatis M. Curie-Skłodowska, Sectio Oeconomia”, 31, s. 15-24.
- Durniat K. (2010). *Prospołeczne mechanizmy zarządzania organizacją jako bufor zachowań mobbingowych*, „Współczesne zarządzanie” 2010, 1, s. 94-107.
- Eisenberg P., Lazarsfeld P.F. (1938). *The psychological effects of unemployment*, „Psychological Bulletin”, 35 (6), s. 358-390.
- Fryer D., Payne R. (1986). *Being unemployed: A review of the literature on the psychological experience of unemployment*, „International Review of Industrial and Organizational Psychology”, 1 (1), s. 235-277.
- Hartley J., Fryer D. (1984). *The psychology of unemployment: A critical appraisal*, „Progress in Applied Social Psychology”, 2:13-30.
- Heszen-Niejędek I. (2000). *Stres i radzenie sobie – główne kontrowersje*, [w:] *Człowiek w sytuacji stresu*, red. I. Heszen-Niejędek, Z. Ratajczak, Katowice: Wyd. UŚL, s. 11-26.
- Hill A.V. (1938). *The heat of shortening and the dynamic constants of muscle*, „Proceedings of the Royal Society of London. Biological Sciences”, 126 (843), s. 136-195.

- Hobfoll S.E. (1989). *Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress*, „American Psychologist”, 44 (3), s. 513-524, <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.3>.
- Hopson B. (1981). *Response to the papers by Schlossberg. Brammer and Abrego*, „The Counseling Psychol”, 9 (2), s. 36-39.
- Jackson P.R., Warr P.B. (1984). *Unemployment and psychological ill-health: The moderating role of duration and age*, *Psychological Medicine*, 14 (3), s. 605-614.
- Jahoda M. (1981). *Work, employment, and unemployment: Values, theories, and approaches in social research*, „American Psychologist”, 36 (2), s. 184-195.
- Jahoda M. (1982). *Employment and unemployment: A social-psychological analysis*, „Cambridge University Press Archive”, 1, s. 102-121.
- Kalbarczyk A. (1999). *Psychologiczne konsekwencje utraty pracy i bezrobocia*, [w:] *Organizacja. Praca. Bezrobocie*, red. G. Kranas, Warszawa: W.U.W.
- Kaszyński H., Cechnicki A. (2011). Polscy pracodawcy wobec zatrudniania osób chorujących psychicznie, „Psychiatria Polska”, 11, 45 (1), s. 45-60.
- Kiejna A., Adamowski T., Piotrowski P., Moskaiewicz J., Wojtyniak B., Świątkiewicz G. i in. (2015). Rozpowszechnienie wybranych zaburzeń psychicznych w populacji dorosłych Polaków z odniesieniem do płci i struktury wieku – badanie EZOP Polska, „Psychiatria Polska”, 49(1): 15-27, <https://doi.org/10.12740/PP/30811>.
- Kubacka-Jasiecka D. (2006). *Agresja i autodestrukcja z perspektywy obronno-adaptacyjnych dążeń Ja*, Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Lazarus R.S., Folkman S. (1984). *Stress*, New York: Appraisal and Coping. Springer.
- Rzechowska E. (2014). *Pięćdziesięciolecie w obliczu zagrożenia utratą pracy, czyli o czym powinien wiedzieć doradca. Perspektywa psychologiczna*, „Studia Poradownicze”, 1, s. 97-106.
- Skarżyńska K. (1992). *Psychospołeczne aspekty bezrobocia*, „Nowiny Psychologiczne”, 1:12 3-134.
- Suchańska A., Świdkiewicz K. (2004). *Psychospołeczne determinanty reakcji na utratę pracy*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 2, s. 35-47.
- Terelak J. (1993). *Psychologia pracy i bezrobocia*, Warszawa: Wyd. ATK, 1993.
- Terelak J. (2001). *Psychologia stresu*, Bydgoszcz: Oficyna Wyd. Branta.
- Widerszal-Bazyl M. (2007). *Niepewność pracy jako źródło stresu*, „Bezpieczeństwo Pracy. Nauka i Praktyka”, 7, s. 46-59.
- Worach-Kardas H., Kostrzewski S. (2001). *Stres bezrobocia i jakość życia długotrwale bezrobotnych w starszych grupach wieku*, *Problemy Higieny i Epidemiologii*, 92(3), s. 403-413.
- Zawadzki B., Lazarsfeld P. (1935). *The psychological consequences of unemployment*, „The Journal of Social Psychology”, 6 (2), s. 224-251.

**ZABURZENIA PSYCHICZNE PO JEDNORAZOWEJ I WIELOKROTNEJ UTRACIE PRACY:
ANALIZA PORÓWNAWCZA MĘŻCZYZN I KOBIET
NA PRZYKŁADZIE POŁUDNIOWEJ POLSKI**

STRESZCZENIE: Celem przeprowadzonego badania było poszukiwanie empirycznie potwierdzonych różnic pomiędzy kobietami i mężczyznami w funkcjonowaniu w sytuacji jednorazowej lub wielokrotnej utraty pracy, w kontekście występowania u badanych zaburzeń psychicznych – ich częstotliwości i specyfiki. Drugim celem było sprawdzenie czy istnieją różnice w badanym obszarze zmiennych pomiędzy kobietami i mężczyznami mieszkającymi na wsi i w mieście. Zastosowano metodę kliniczną

(sporządzony na podstawie wywiadu klinicznego arkusz obserwacyjny zapisu danych klinicznych zawartych w dokumentacji medycznej badanych osób). Arkusz obserwacyjny zawierał dane zebrane na podstawie wywiadu klinicznego, zapis następujących wskaźników: diagnozę nozologiczną typu zaburzenia psychicznego (wg ICD 10) oraz zapis wskaźników socjodemograficznych (wiek, płeć, wykształcenie, korzystanie ze zwolnień lekarskich w czasie ekspozycji objawów chorobowych i leczenia). Wśród badanych niepracujących w poszczególnych latach 2014-2016, dominują kobiety z zaburzeniami psychicznymi, szukające pomocy medycznej i psychologicznej (ponad 82% w 2014, 90% w 2015 i 89% w 2016). Niepracujący mężczyźni stanowią w tej grupie od 10 do 17% ogółu niepracujących w poszczególnych latach. Wyniki badania wskazują, że wśród badanych będących w sytuacji jednorazowej bądź wielokrotnej utraty pracy, posiadających w tym czasie udokumentowane medycznie zaburzenia psychiczne, znajdują się istotnie częściej osoby z wykształceniem wyższym (48%) oraz średnim (46%). Na przestrzeni lat 2014-2016 wzrasta częstotliwość zgłaszanych zaburzeń psychicznych u pracujących i niepracujących osób. Zaburzenia psychiczne najczęściej miały u badanych charakter zaburzeń nerwicowych (lękowych i adaptacyjnych). W populacji badanych zanotowano pod względem częstotliwości zaburzeń psychicznych istotne różnice pomiędzy kobietami i mężczyznami. Osoby pozostające w sytuacji utraty pracy, z powodu zaburzeń psychicznych wymagają wsparcia psychologicznego, interwencji w kryzysie, często także leczenia.

SŁOWA KLUCZOWE: zaburzenia psychiczne, jednorazowa, wielokrotna utrata pracy, analiza.

**MENTAL DISORDERS MANIFESTED IN FIRST-TIME AND SUBSEQUENT JOB LOSS:
A COMPARATIVE ANALYSIS OF MEN AND WOMEN RESIDING ON AN EXAMPLE
OF SOUTHERN POLAND PROVINCES**

SUMMARY: The purpose of the study was to look for empirically confirmed differences in functioning between women and men in a situation of one-time or recurrent job loss, in the context of mental disorders occurring in the studied individuals (their frequency and specific nature). The clinical method was applied (an observation sheet prepared on the basis of a clinical interview, containing the clinical data from the studied individuals' medical records). The observation sheet contained data gathered on the basis of a clinical interview, recording the following indicators: the nosological diagnosis of the mental disorder type (in accordance with ICD-10) and registration of the sociodemographic indicators (age, gender, education, use of sick leave at the time of exposition of the symptoms and treatment). Among the non-working individuals studied in the 2014-2016 period, the group that prevails consists of women with mental disorders seeking medical and psychological assistance (over 82% in 2014, 90% in 2015, and 89% in 2016). In the same group, nonworking men account for 10 to 17 per cent of the total non-working population in the individual years. The results of the study indicate that the studied individuals who experienced one-time or recurrent job loss, with mental disorders documented medically in the study period, were significantly more often individuals with higher education (48%) and secondary education (46%). Over the years 2014-2016, the frequency of reported mental disorders in working and non-working individuals increased. The mental disorders in the studied individuals were mostly neurotic disorders (anxiety and adjustment disorders). Significant differences between women and men were found in the studied population in terms of the frequency of mental disorders. As a result of the mental disorders, individuals experiencing a job loss situation require psychological support, intervention in a critical situation, and often also treatment.

KEYWORDS: mental disorders, one-time job loss, recurrent job-loss, comparative analysis of women and men.

СЕРГЕЙ Л. БОГОМАЗ (SERGEY L. BOGOMAZ)

МАРИЯ М. МОРОЖАНОВА (MARIA M. MOROZHANOVA)

Витебский государственный университет имени П.М. Машерова

ПОТЕНЦИАЛ ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ИССЛЕДОВАНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

ВВЕДЕНИЕ

Специфика современной жизни характеризуется нарастающей сложностью и неопределенностью, которая затрагивает все аспекты сегодняшней жизни «изменяющейся личности в меняющемся мире», и проявляется в изменении образа человека, образа науки и изменении ценностей (Асмолов, 2018; Леонтьев, 2015). Транзитивность общества, социальная вариативность, множественность и неопределенность социальных ситуаций, дифференциация социальных ролей и видов деятельности, создают проблему идентичности и самоопределения (Белинская, 2009; Марцинковская, 2009). Релятивизм ценностей, утрата связей между людьми и поколениями, проблема выбора и принятия решений, вызванная необходимостью находиться в межкультурном и междисциплинарном пространстве, носят, безусловно, междисциплинарный характер. Такие «вызовы современности» требуют смены научной объективистской детерминированной парадигмы, на парадигму, охватывающую нелинейность и индетерминизм, принимающую совершенно иную точку зрения. Суть этой точки зрения сводится к тому, что жизненный путь и жизненный мир человека уникален и неповторим, признает множество возможностей развития в любой момент времени (Белинская, 2009; Csikszentmihalyi, 2006). Настоящее исследование опирается на феноменологический подход как методологию практики понимания не

только другого человек, но и самого себя. Такой подход актуален не только в повседневном общении человека, но и во многих профессиональных практиках, в частности, в медицине. Медицинский работник не всегда может оставить свои проблемы за порогом кабинета, как бы он этого не хотел. Для успешного выполнения своих профессиональных обязанностей, ему необходимо понимать свой внутренний мир, свои мотивы, потребности, колебания, противоречия, выявлять зоны эмоциональных проблем и свои сильные стороны. Включаясь в повседневный опыт, феноменология предстает и как метод поиска и решения практических задач для достижения нового уровня понимания ситуации (Лукьянов, 2009) и, следовательно, служит для трансформации деятельности в меняющихся условиях. С нашей точки зрения феноменология как методология в эпистемиологическом и онтологическом контекстах является наиболее чувствительной и наиболее адаптируемой к различным реальностям современной жизни. Основной целью феноменологического исследования является поиск субъективной реальности, переживаний и чувств, а также подробное описание глубины и сущности изучаемого явления (Морожанова, 2019). Современным последователем трансцендентальной феноменологии Э. Гуссерля является А. Джорджи, он также говорит о феноменологии как о «строгой» науке. По его мнению, феноменологическое исследование должно быть описательным, поскольку именно посредством анализа и описания того, как вещи созданы сознанием и проявляются в нем, мы можем понять явления нашего мира (Giorgi, 2012).

Настоящее исследование проводилось с целью изучения переживаемого опыта медицинских сестер, его вариативного воздействия как на личность профессионала, так и на повседневную жизнь.

Материалы и методы. Материалом настоящего исследования послужили данные феноменологического интервью, организация, проведение и анализ данных которого имеет следующую структуру (рисунок 1).

В исследовании приняли участие 5 специалистов со средним медицинским образованием, работающие в учреждениях здравоохранения г. Витебска. Средний возраст участников составил 38,6 лет, средний стаж работы 17,6 лет. Все персональные данные и информация, для обеспечения конфиденциальности и анонимности, были заменены цифровым кодом (участник 1-5).

Анализ данных включал двухэтапный подход: для качественного анализа данных дополнительно применялся пакет программного обеспечения *NVivo 10 for Windows QSR International (trial version)*: категоризация, частотный анализ слов, иерархическая кластеризация, а также описательный феноменологический психологический метод А. Джорджи.

Результаты и их обсуждение. В настоящем исследовании данные состояли из 16 страниц расшифрованного текста интервью. Классификация смысловых

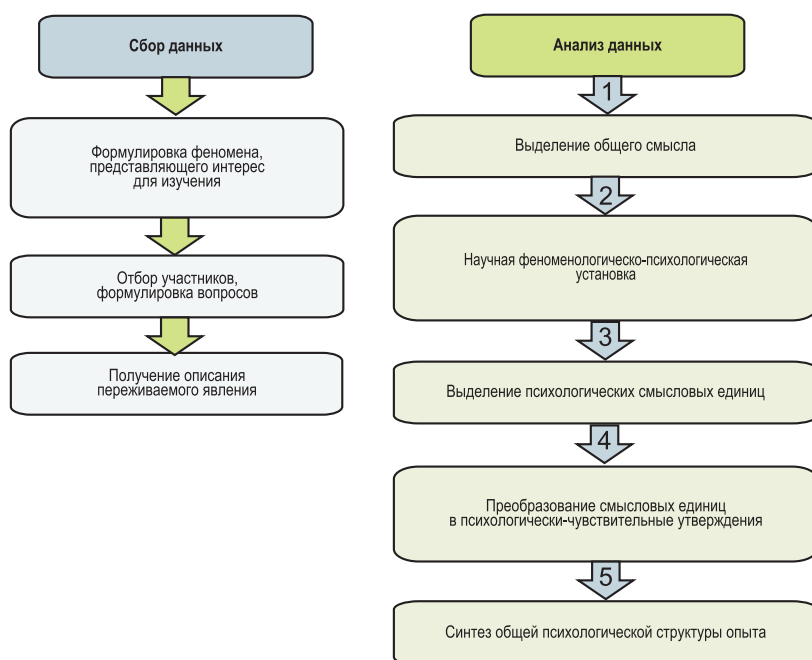

Рисунок 1. Структура феноменологического исследования

Источник: данные автора

единиц была обусловлена тремя основными процессами: индуктивное конденсирование смысла, использование в качестве основы исследовательских вопросов и применение программного обеспечения NVivo, что привело к разработке различных тем. Конденсирование смысла – выделение из описания смысловых единиц с психологической точки зрения, делая акцент на изучаемый феномен. Процесс кодирования, основанный на ответах участников, связанных с чувствами и переживаниями, считались актуальными для цели исследования. Обработка данных в NVivo помогла определить частоту появления событий и фраз. Запрос частотных рядов оценивал факторы, влияющие на чувства участников относительно их работы. Запрос, содержащий 50 наиболее часто используемых слов с минимальным количеством букв шесть, определил наиболее распространенные в интервью слова. Такие слова, как «работать», «пациент», «эмоции», «больше», «должны», «профессия», были наиболее заметны в облаке слов (рисунок 2).

Результаты вышеназванных процессов, а также нахождение сходства между представлениями медсестер о профессиональной деятельности, позволили разделить описания на значимые для участников и явления смысловые единицы,

Рисунок 2. Часто употребляемые слова в интервью медсестер

Источник: данные автора

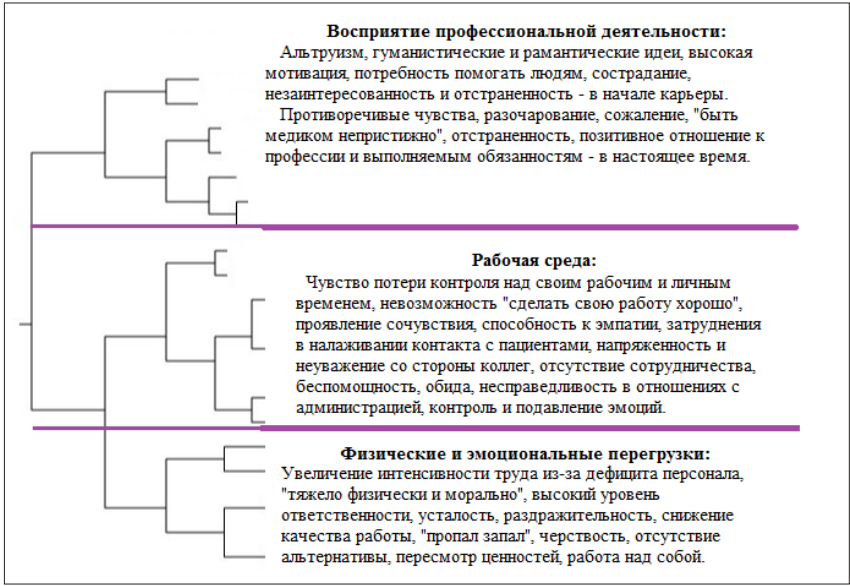

Рисунок 3. Структура компонентов переживаемого опыта медсестер

Источник: данные автора

Рисунок 4. Тематическая карта переживаемого опыта медсестер

Источник: данные автора

что позволило определить центральные темы для каждого блока. В процессе анализа данных в NVivo из извлеченных значимых высказываний, путем их иерархической кластеризации, получена структура компонентов переживаемого опыта медсестер. Процесс кластеризации дает возможность сгруппировать формулируемые единицы, которые имели схожие высказывания согласно целям исследования, следовательно, тематика кластера отражает опыт пяти медсестер. Дендрограмма (Рисунок 3) демонстрирует каким образом происходит объединение компонентов описания участников.

После прочтения каждого описания с концентрацией, соответствующие компоненты были перегруппированы, уточняя темы и сворачивая их в подтемы. В результате определены компоненты, которые имеют отношение к исследованию, в данном случае переживаемый опыт медсестер, относительно их профессиональной деятельности (рисунок 4).

Таким образом, возникшие из интервью темы отражают суть переживаемого опыта:

- Рабочая среда (опыт, основанный на взаимоотношениях с другими).
- Эмоциональные и физические перегрузки (изнуряющий опыт).
- Восприятие профессиональной деятельности (опыт, основанный на отношении к профессии).

Получение общей структуры опыта каждого участника включает в себя некоторую степень интерпретации при принятии решения о том, что выбрать, как

Таблица 1. Рабочая среда

Тема и подтема	Смысловая единица	Слова и цитаты участников
Рабочая среда Процесс документооборота	Затрагаты не только рабочего, но и личного времени Приоритет над оказанием помощи	Уч4: Я даже не подозревала, что столько журналов, документов и отчётов нужно вести участковой медсестре. Уч3: ...а потом пока всё это выпишешь - подпишешь, так уже и полчаса прошло. А если все это сделать не на приёме, то, когда врач или медсестра должны это всё заполнить? Не в личное же время свое? Писанины и без приема хватает. Уч5: ...с начала года нужно заводить и оформлять огромную кипу журналов. Уч1: С пациентами некогда работать, пока все напишешь.
Взаимоотношения с пациентами	Проявление эмпатии	Уч1: ...Нужно ставить себя на его место, посмотреть со стороны пациента... Уч3: Люди разные, с кем-то легко найти общий язык, а с кем-то тяжело. Некоторые прямо с порога начинают грубить в ответ на приветствие. Но надо всегда помнить, что болит одинаково. Уч2: Как я могу сопереживать человеку, которому больно, если я не могу оценить эту боль? Уч4: С молодежью очень сложно общаться, трудно что-то объяснить... Уч1: Отношения в коллективе – вот это должно задавать нотку какую-то по работе... у нас же было чувство локтя, мы же были друг за дружку все...
Взаимоотношения с коллегами	Трудности в общении Важность общения и поддержки Отсутствие диалогических взаимоотношений отношения Неуважение	Уч3: Отношения в коллективе, мягко говоря, никакие. И от этого страдает наше общение, ведь мы стали меньше уважать, поддерживать друг друга, отношения стали напряженными. Уч4: Мы между собой вообще никак, между сотрудниками. Уч5: Врачи могли и наорать, и отчитать при пациентах, прям на коридоре.
Взаимоотношения с администрацией	Источник напряженности	Уч4: ...то отчеты, то зачеты, и все бегом, бесконечные проверки... Уч3: Отношение начальства - просто чувствуешь себя ненужным, обидно.

Источник: данные автора.

выразить и упорядочить, но основная его роль заключается в том, чтобы описать, а не объяснить опыт. Полученные структуры были помещены в вышеназванные темы, которые отражают опыт участников и позволяют идентифицировать эмоциональную составляющую профессиональной деятельности. Слова и цитаты участников были использованы для понимания этих явлений.

Тема рабочая среда включает подтемы: процесс документооборота, взаимоотношения с пациентами, взаимоотношения с коллегами, взаимоотношения с администрацией (Таблица 1).

Таким образом, основываясь на описании переживаемого опыта участников, рабочая среда описывается ими как один из источников напряженности, тревожности, неуверенности в своих силах, беспомощности, отсутствии ответственности за создание мотивирующих рабочих условий. Рабочий же процесс (сестринский уход), вызывает у большинства участников чувство заботы, сострадания, и описывает типы стратегий эмоционального реагирования от проявления эмоций до их минимизации и избегания.

Тема физические и эмоциональные перегрузки описана подтемами: физические перегрузки, проявление и причины эмоциональных перегрузок, стратегии предотвращения и преодоления перегрузок (Таблица 2).

Таким образом, опыт преодоления эмоциональных перегрузок и выгорания, описанный участниками, довольно широк: от снятия напряжения с помощью вредных привычек, медикаментов, до работы над собой и сменой места работы.

Тема восприятие профессиональной деятельности описывается участниками в динамике (в начале и в настоящее время), а также значимостью (таблица 3).

Таким образом, изложив последовательно конкретное описание индивидуальных структур переживаний, можно представить общую структуру опыта. Актуализированный опыт, описанный участниками в контексте вышеназванных тем, отражает как положительные, так и отрицательные аспекты. Позитивные аспекты включали в себя чувство собственной значимости, заботы, сострадания, радости от осознания того, что они приносят пользу и помогают людям. Негативные включали в себя осознание снижения их роли в сестринском уходе: тяжелая рабочая нагрузка из-за нехватки персонала, большой объем документооборота, авторитарный стиль управления, односторонняя коммуникация и отсутствие поддержки со стороны коллег, вызывает у большинства участников чувство беспокойства, тревожности, неуверенности в своих силах и качестве оказываемой помощи. Эмоциональные и физические перегрузки оказывают чувство давления и постоянного напряжения на медсестер. Это состояние так же отрицательно влияет на уход за пациентами, а также нарушает семейную и личную жизнь, что приводит к созданию или усугублению неудовлетворенностью работой и истощает их силы. Усилия по преодолению стресса из-за консерватив

Таблица 2. Физические и эмоциональные перегрузки

Тема и подтема	Смысловая единица	Слова и цитаты участников
Физические и эмоциональные перегрузки Физические перегрузки	Увеличение интенсивности труда	Уч1: ...крутимся целую смену как белка в колесе... Уч3: К концу смены я ног под собой не чувю... Уч5: После смены нужно пару дней, что в себя прийти, это тяжело, выматывает...
Проявления и причины эмоциональных перегрузок	Разочарование в профессии Стресс и выгорание	Уч1: Люди разочаровываются в своей профессии. А переучиваться уже поздно... Уч2: ...непрестижно быть медиком...А куда деваться? Уч3: Черствеешь, не обращаешь внимание, не воспринимаешь уже так остро состояние больного. Уч1: Проявляется постоянным стрессом. Уч4: Вечером приходишь с работы – голова гудит, даже разговаривать ни с кем не хочется. Хочется тишины и спокойствия. Уч5: Пропал запал в профессии. Уч1: Покурю, все обдумываю произошедшее, могу и поплакать и иду спать. Уч3: ...Корвалол выпила, успокоилась...
Стратегии предотвращения и преодоления перегрузок	Снятие стресса Работа над собой Позитивная обратная связь	Уч2: Я пересмотрел свои ценности по отношению к работе. Уч5: Нужно ограничивать свои действия, эмоции, нужно работать над собой...ну там, тренинги или сменить работу. Уч4: ...улыбка пациента и хорошие слова являются лучшим мотиватором оставаться в профессии, от них «и силы прибавляются».

Источник: данные автора.

Таблица 3. Восприятие профессиональной деятельности

Тема и подтема	Смысловая единица	Слова и цитаты участников
Восприятие профессиональной деятельности	Альтруистические чувства	Уч1: ...в душе должна быть такая потребность – помогать людям, окружать их вниманием и заботой. Уч3: В эту профессию приходиться, нужно заранее знать о трудностях ...я сильно мечтала стать медиком. Уч4: Всем хотела помочь, всему хотела научиться, всё было жутко интересно.
Отношение к профессии в начале карьеры	Нейтральное отношение	Уч2: Каких-то великих идей или мысли спастись людей у меня нет и никогда не было. Уч5: ...просто учеба легко давалась...
Отношение к профессии в настоящее время	Разочарование в профессии	Уч2: Престиж нашей профессии в последнее время начал падать. Уч5: Сейчас бы я ни за что не пошла в хирургию, и племянницу отговариваю.
Значимость и ценность профессии.	Позитивное отношение	Уч3: Я работаю, выполняю обязанность, несу что-то в мир, людям. Уч4: ...люблю свою профессию и не променяю её ни на какую другую.
	Важность выполняемой деятельности	Уч1: ...без медсестер ведь никуда, от нашей чуткости и профессионализма зависит очень многое, если будет некому ставить капельницы, делать перевязки, выполнять назначения, отделение можно закрывать.

Источник: данные автора.

ности, ригидности мышления, неготовности к переменам, оказываются малоэффективными, что приводит к чувству беспомощности и отсутствию контроля за своей жизнью. Лишь один участник выразил готовность к переменам – как к личным, так и профессиональным.

Таким образом, изложив последовательно конкретное описание индивидуальных структур переживаний, можно представить общую структуру опыта. Актуализированный опыт, описанный участниками в контексте вышеназванных тем, отражает как положительные, так и отрицательные аспекты. Позитивные аспекты включали в себя чувство собственной значимости, заботы, сострадания, радости от осознания того, что они приносят пользу и помогают людям. Негативные включали в себя осознание снижения их роли в сестринском уходе: тяжелая рабочая нагрузка из-за нехватки персонала, большой объем документооборота, авторитарный стиль управления, односторонняя коммуникация и отсутствие поддержки со стороны коллег, вызывает у большинства участников чувство беспокойства, тревожности, неуверенности в своих силах и качестве оказываемой помощи. Эмоциональные и физические перегрузки оказывают чувство давления и постоянного напряжения на медсестер. Это состояние так же отрицательно влияет на уход за пациентами, а также нарушает семейную и личную жизнь, что приводит к созданию или усугублению неудовлетворенностью работой и истощает их силы. Усилия по преодолению стресса из-за консервативности, ригидности мышления, неготовности к переменам, оказываются малоэффективными, что приводит к чувству беспомощности и отсутствию контроля за своей жизнью. Лишь один участник выразил готовность к переменам – как к личным, так и профессиональным.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Феноменологический психологический метод направлен на понимание того, как конкретное явление действительно воспринимается или переживается людьми в определенной ситуации. Эти представления могут предоставить необходимые концептуальные инструменты для понимания поведения и действий человека, поскольку способ реагирования людей на социальную среду основан на их собственном восприятии и значительно влияет на будущие действия и взаимодействия. Следовательно, феноменологический психологический метод исследования может быть применен к широкому кругу ситуаций и явлений профессиональной деятельности. Таким образом, феноменологический метод

является основой понимания себя и другого, включенности в опыт, и способностью, которая требуется в эпоху изменений и неопределенности от представителя любой профессии.

ЛИТЕРАТУРА

- Асмолов А.Г. (2018). *Mobilis in mobili: личность в эпоху перемен*, Под общ. ред. А.Г. Асмолова, М., Издательский Дом ЯСК, 546 с.
- Белинская Е.П., Дубовская Е.М. (2009). *Изменчивость и постоянство как факторы социализации личности*, [Электронный ресурс], Е.П. Белинская, Е.М. Дубовская, Психологические исследования: электрон. науч. журн., N 5 (7), Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n5-7/226-belinskaya7.html> [Дата доступа: 4.11.2019].
- Леонтьев Д.А. (2015). *Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности*, Д.А. Леонтьев, Психологические исследования, Т. 8, № 40, с. 2-21
- Лукьянов О.В. (2009). *Феноменологическая психология в университете*, О.В. Лукьянов, Московский психотерапевтический журнал, № 2, с. 168-190
- Марцинковская Т.Д. (2009). *Переживание как механизм социализации и формирования идентичности в современном меняющемся мире*, [Электронный ресурс], Т.Д. Марцинковская, Психологические исследования, N. 3(5), Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2009n3-5/177-marsinkovskaya5.html> [дата доступа: 20.10.2019].
- Морожанова М.М. (2019). *Качественная исследовательская практика современной психологии: сопоставительный анализ описательного и интерпретативного методов феноменологического подхода*, С.Л. Богомаз, М.М. Морожанова, Методология современной психологии, Вып. 9, Сб. под ред. В.В. Козлова, А.В. Карпова, В.А. Мазилова, В.Ф. Петренко, Ярославль, ЯрГУ, Лкииси Ран, Мапн, с. 18-23.
- Csikszentmihalyi M., Csikszentmihalyi I.S. eds. (2006). *A life worth living: contributions to positive psychology*, New York, Oxford University Press, 253 p.
- Giorgi A. (2012). *The Descriptive Phenomenological Psychological Method*, A. Giorgi, Journal of Phenomenological Psychology, Electronic resource, № 43, Mode of access: <http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/10.1163/156916212x632934?showFullText=pdf> [date of access: 8.11.2019].

ПОТЕНЦИАЛ ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ИССЛЕДОВАНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

АННОТАЦИЯ: Настоящее исследование опирается на феноменологический подход как методологию практики понимания не только другого человека, но и самого себя, и является наиболее чувствительным и адаптируемым к различным реальностям современной жизни, характеризующихся сложностью и неопределенностью. Основной целью феноменологического исследования является поиск субъективной реальности, переживаний и чувств, а также подробное описание глубины и сущности изучаемого явления. Цель исследования – изучение

переживаемого опыта медицинских сестер, его вариативного воздействия как на личность профессионала, так и на повседневную жизнь.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: феноменология, переживание, профессиональная деятельность, неопределенность.

POTENCJAŁ PODEJŚCIA FENOMENOLOGICZNEGO W BADANIU EMOCJONALNYCH PRZEJAWÓW AKTYWNOŚCI ZAWODOWEJ W WARUNKACH NIEPEWNOŚCI

STRESZCZENIE: Badanie oparto na podejściu fenomenologicznym jako metodologii rozumienia nie tylko innej osoby, ale także siebie samego, co sprawia, iż podejście fenomenologiczne jest najbardziej wrażliwe i przystosowane do badania różnych realiów współczesnego życia, charakteryzującego się złożonością i niepewnością. Głównym celem badań fenomenologicznych jest poszukiwanie rzeczywistości subiektywnej, indywidualnych przeżyć i uczuć, a także szczegółowy opis głębi i istoty badanego zjawiska. Celem jest badanie doświadczeń pielęgniarek i ich modyfikującego wpływu zarówno na osobowość fachowca, jak i na życie codzienne.

SŁOWA KLUCZOWE: fenomenologia, doświadczenia, działalność profesjonalna, niepewność.

THE POTENTIAL OF THE PHENOMENOLOGICAL APPROACH IN THE STUDY OF EMOTIONAL PHENOMENA OF PROFESSIONAL ACTIVITY IN THE FACE OF UNCERTAINTY

SUMMARY: This study is based on the phenomenological approach as a methodology for the practice of understanding not only the other person, but also himself, and is the most sensitive and adaptable to the various realities of modern life, characterized by complexity and uncertainty. The main purpose of phenomenological research is the search for subjective reality, experiences and feelings, as well as a detailed description of the depth and essence of the phenomenon studied. The aim of the research is to study the experience of nurses, its variable impact on the professional and on everyday life.

KEYWORDS: phenomenology, experience, professional activity, uncertainty.

ВАЛЕНТИНА М. БЫЗОВА (VALENTINA M. BYSOVA)*

Санкт-Петербургский государственный университет

ТАТЬЯНА РОНГИНСКА (TATIANA RONGINSKA)

Зеленогурський университет

ЕЛИЗАВЕТА А. СЕРГЕЕВА (ELIZAVETA A. SERGEEVA)

Санкт-Петербургский государственный университет

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О СМЕРТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

РАЗВИТИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О СМЕРТИ В РАЗЛИЧНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭПОХИ

Смерть – это последнее критическое событие в жизни человека: прекращение жизнедеятельности организма, гибель его как обособленной целостной системы, которая на психологическом уровне имеет личную значимость как для умирающего, так и для членов его семьи. Ее многообразие проявляется: на физическом уровне как распад биологического тела; в психической сфере как разрушение психической деятельности; в социальной плоскости как утрата связей с другими людьми и уход от активной социальной деятельности; в психологическом пространстве как потеря значимых отношений, изменения в убеждениях и представлениях, разрыв привязанностей.

Смерть человека прочно вплетена и в культурный контекст, о чем свидетельствуют собирательные представления, отображенные в литературе, искусстве, музыке, религии и философии. Феномен смерти связан с особыми обрядами и ритуалами, в которых прослеживается восприятие смерти от внушающей страх, ужас и отвращение до восприятия ее как перемещение из одного состоя-

* Исследование выполнено при поддержке гранта РФФИ № 18-013-00256 а.

ния в другое, вступление в новую, лучшую жизнь, переход к более высокому уровню существования.

Отношение к смерти менялось в различные исторические эпохи, однако серьезный исследовательский интерес к этой проблеме возник сравнительно недавно и привел к тому, что она стала объектом изучения специалистов по истории Европы Средних веков. Во Франции появилась целая исследовательская традиция, называемая школой «Анналов», в рамках которой уже с 1929 года идет активное исследование восприятия смерти в прошлые эпохи. Ключевой работой в этом направлении, является труд Ф. Арьеса «Человек перед лицом смерти», где автор проанализировал динамику отношения к смерти на протяжении истории человечества и выделил пять последовательных моделей ее восприятия «прирученная смерть», «смерть своя», «смерть далекая и близкая», «смерть твоя» и «смерть перевернутая» (Арьес, 1992).

Так, изначально существовала «смерть прирученная», модель, при которой люди Раннего Средневековья относились к смерти как к обыденному явлению, которое не внушало им особых страхов. Человек органично включен в природу, и между мертвыми и живыми существует гармония, поэтому «прирученную смерть» принимали в качестве естественной неизбежности. Во времена господства этой модели смерть не воспринималась как личная трагедия, а была скорее социальным феноменом, ритуализированным способом подчеркнуть солидарность умирающего с обществом. При этом сам умирающий представлял собой центральное действующее лицо этого церемониала.

В эту эпоху людям было свойственно предчувствовать свою смерть за какое-то время, а граница между миром живых и мертвых была размыта. В период раннего Средневековья захоронения совершались внутри городских стен, а сами кладбища были местом активной общественной жизни – там встречались для обсуждения новостей, торговали, совершали романтические прогулки и другие мероприятия, которые по сегодняшним представлениям не осуществляются на погостах. Для тех времен было характерно и особое восприятие существования после смерти как о блаженном покое и сне.

Растущая индивидуализация сознания, зарождающаяся в человеке, и тоска по уходящей жизни, постепенно оттесняли модель «прирученной смерти» и на смену ей пришла «смерть своя» (период между XI и XIII вв.), знаменуясь новым представлением о «Страшном суде», которое трансформировалось от идеи всеобщего наказания, к наказанию индивидуальному.

Начиная с XVI в. подготавливается почва для изменения коллективной чувствительности, что прослеживается в воображаемом мире, в теоретических идеях и реальной практике. Речь идет о великом «переворачивание» смерти и наступлении этапа «смерти далекой и близкой», меняющей восприятие это-

го явления в разных направлениях. Люди обрели стремление к жажде жизни, которое проявилось, прежде всего, в погоне за телесными удовольствиями, снимающими табу на тему сексуальности и не дающими смерти сдерживать виталистические порывы.

Эпоха Просвещения, технический прогресс, а также непоколебимая вера во власть человека над природой привели к тому, что он поставил себя выше нее, создав предпосылку к изменению индивидуального самосознания, произошедшего в период между XVIII и XX вв. – начиналось, как отмечает Ф. Арьес, формирование ощущение «другого», самого близкого человека, приводящего к восприятию смерти как разлуки со значимыми людьми – «смерть твоя» (Арьес, 1992). Данный этап происходил на фоне изменения отношения к еще одному важному параметру – восприятию зла и жизни после смерти. Прежде всего отмечается постепенное уменьшение страха перед муками Ада, а на передний план выступает великолепие Рая, как место встречи родных душ.

Постепенное отдаление человека от дикой природы и развитие медицины, как социального института, на который возложена функция ухода за умирающими людьми, подготовили почву для наступления современного этапа отношения к смерти, который называется «смерть перевернутая». Прекратило существовать такое образование как община, а понимание зла из свойства человеческой природы трансформировалось в несовершенство социальной системы, породив тем самым установку о возможности его искоренения средствами тотального контроля и подчинения сущего.

Другие варианты решения данной проблемы – это рутинизация, при которой смерть предстает в виде обыденного явления вплетенного в повседневную жизнь и не выделяется на витальном фоне, а также глорификация, восхваление смерти, начавшееся в эпоху романтизма и развивающееся в наши дни, доходя до феномена культуры.

Согласно Ф. Арьесу, отношение к смерти в истории изменялось под влиянием четырех факторов: индивидуального самосознания, защиты от природы, представления о посмертном существовании и представления о зле, однако, согласно С.А. Поварницыну этот список может быть дополнен другими, не менее значимыми параметрами (Поварницын, 2009). В частности отмечается, что под восприятием смерти чаще всего понимается страх перед ней, и поэтому прослеживая эволюцию отношения к смерти, мы прослеживаем тенденции к изменению страха смерти. Так, «смерть прирученная» говорит о смерти, которой не боялись, а «смерть своя» раскрывает страх собственного окончания. «Смерть далекая и близкая» знаменует состояние, известное в психологии под названием «Стокгольмский синдром», при котором человек испытывает сильную привязанность к объекту опасности, а «смерть твоя» говорит о страхе расставания с

родными на фоне сильной эмоциональной привязанности к ним. И последнее, «смерть перевернутая», представляет собой пик страха смерти, настолько сильного, что заставляет человека убрать смерть из сознания, убедив себя в том, что ее не существует.

Исходя из этого, автор предлагает рассмотреть несколько факторов эволюции отношения к смерти, а также факторы, которые оказали свое влияние на страх перед ней.

- Природный страх смерти – инстинкт самосохранения, оказывающий сильнейшее влияние на всех представителей животного мира.
- Индивидуализация – обособление человека от природы и восприятие себя отдельной, независимой сущностью, а не как части единого целого, что создает основу для ощущения выпадения из универсума при наступлении смерти, а соответственно и страх перед такой неизбежностью.
- Привязанность к близким говорит о том, что эмоциональные узы между родственниками прямо пропорциональны страху смерти, что характерно для периода расцвета нуклеарной семьи. Именно данный фактор и меняет представление о жизни после смерти, когда рай предстает местом воссоединения родных и обретения друг друга навечно.
- Медикализация – изменяется отношение как к смерти, так и к болезни. Здесь можно говорить не только о стыде смерти, но и об ощущении власти над ней, которую дает медицина, способная позволить неизлечимо больному жить достаточно долгое время. Смерть при таком подходе перестает быть естественной и неотвратимой, превращаясь в ошибку, или роковую случайность и рождая при этом страх.
- Планы на будущее – это страх незавершенности и потери контроля над возможностью прогнозирования, что лишь увеличивает его, прерывая цепь событий, не давая им свершиться по спланированному сценарию.
- Смерть и насилие говорит о том, что отношение к смерти – это промежуточный этап важного процесса, при котором уменьшение количества насилия в обществе неизбежно проходит через усиление страха смерти.

Обобщая выше изложенное, следует отметить, что отношение к смерти носит конкретно-исторический характер и зависит от влияния совокупности факторов, основным из которых является страх смерти.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О СМЕРТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

После смерти человека в его семье наступает траур. В некоторых, особенно восточных странах к смерти относятся спокойно, с уважением и принятием, для них это нечто святое, очень важное событие в жизни человека. Не принято плакать и горевать, так как человек уходит не на всегда, он вернется в другой жизни, в другом теле. Это указывает на то, что люди верят в реинкарнацию – перерождение души после смерти в другом теле. Поэтому смерть воспринимается абсолютно нормально и легко как самим умирающим, так и его семьей, которая старается сделать все возможное, чтобы процесс умирания был максимально осознанным. Часто культура умирания сокрыта во тьме страха и непонимания того, что происходит с человеком и как его поддержать, помочь, что нужно делать в этой ситуации.

Страх смерти сопровождает человека всю жизнь, но и его можно использовать более продуктивно для самой жизни. Из всех живых существ лишь человеку дано знание, что однажды придет смерть. Однако ему неизвестно, когда это произойдет: настанет ли этот страшный миг в следующую секунду, на другой день, через год или же спустя десятилетия?

Незнание того, что может происходить за порогом смерти, порождает страх, непознаваемые явления будоражат воображение и разум человека на протяжении веков. Даже те люди, которые убеждены, что будут существовать после своего физического конца, боятся неопределенности относительно того, куда они отправятся после смерти: будет ли это блаженное место, называемое раем, или ужасное, называемое адом? Однако, как это ни парадоксально, представление о рае, которое имеется в воображении человека, не всегда оказывается для него заманчивым. Таким образом, немногие «истинные верующие» стремятся попасть туда, поэтому, когда приближается старость, они упорно цепляются за земную жизнь, несмотря на свои напасти и страдания.

Что касается интереса, проявляемого широкой общественностью к идее перевоплощения, то он чрезвычайно возрос. По данным опроса, проведенного социологическим центром Гэллапа в 1981 г., 38 миллионов американцев, почти четверть взрослого населения страны (23%), являются приверженцами идеи

перевоплощения. Среди протестантов их число колеблется в пределах 21-26%, у католиков – 25%. В итоге мы оказываемся лицом к лицу с феноменом, побуждающим к исследованию.

Данность смерти является одним из фундаментальных понятий, рассматриваемых в экзистенциальной психологии. Смерть, как неотъемлемая часть жизненного цикла, остается нераскрытой и табуированной в России и представляется как нечто ужасное, о чем свидетельствуют результаты опроса, проведенного среди граждан России специалистами «Левада-центра» в 2013 г. и проведенный опрос среди жителей Санкт-Петербурга в рамках курсовой работы (Бызова, Сергеева, 2013).

В психологической науке образ смерти рассматривается как совокупность представлений о смерти, отражающих разные эпохи общественного сознания, а также как субъективная картина мира, отражающая личностное отношение и вкладываемое субъектом значение в явление смерти. Согласно С. Мадди (Maddi, Khoshaba, 1994), позитивные реакции на столкновение со смертью стимулируют личностное развитие, обретение позитивной философии жизни, т.е. развитие жизнестойкости, феномена, который до недавнего времени в отечественной науке исследовался Д.А. Леонтьевым, Е.И. Рассказовой (Леонтьев, Рассказова, 2006) в рамках изучения личностного потенциала.

Когда жизнь близкого человека обрывается для нас неожиданно и жестоко, это может привести в движение весь сложный комплекс глубоко скрываемых чувств, с которыми теперь придётся справиться понесшему утрату. Эти чувства настолько обычны и распространены, насколько и сильны; поэтому они и оказались среди тех явлений, на которые Фрейд обратил своё пристальное внимание пионера науки. Помимо простого чувства печали об утрате Зигмунд Фрейд подчас отмечал здесь и действие сложной системы подавленности, потерю интереса к жизни, чувство наказанности или ожидание предстоящего наказания.

Фрейд указывал, что с физической смертью человека его «отпечаток», его живое влияние могут не изглаживаться, а с годами усиливаться в памяти и внутренней жизни скорбящего. Напряжение между его «отсутствием» и «эмоциональным присутствием» должно быть признано. «Нормальный исход здесь, – писал Фрейд, – это когда уважение к реальности побеждает» (Фрейд, 2006, с. 145). Реальности, конечно, по природе духовны. Здравый ум человека при поддержке понимающих его и сочувствующих друзей постепенно осознаёт, что впечатления земной жизни тускнеют по мере того, как ему открывается правда о никогда не оканчивающемся продолжении человеческой жизни. Иногда, отмечает Фрейд, это происходит медленно: «Каждая частичка воспоминаний и надежд, связующих либидо и объект утраты, изживает себя... и отрыв... совершён...» (там же).

Хотя процесс этот может быть и медленным, но он при том знании, о котором мы говорим, обязательно происходит.

Идея о перевоплощении вызывает разные эмоции и чувства у людей. Например, Эдмунд Уилсон, считающийся главой американских писателей, однажды сказал: «Знание того, что смерть не так уж далека, что мои мысли и эмоции и жизненная сила скоро исчезнут, как клуб дыма, приводит меня к мысли, что все земные дела не важны, а люди делаются все более и более низменными. Становится труднее воспринимать человеческую жизнь серьезно, включая свои собственные усилия и достижения» (Крэнстон, Уильямс, 2001, с. 7).

Стоит обратиться к проблеме смерти, представленной в художественной литературе. Так, в «Исповеди» Лев Толстой объясняет случай, когда он решил покончить с жизнью в апогее литературной славы.

...Или, начиная думать о том, как я воспитаю детей, я говорил себе: «Зачем?» ... Или, думая о той славе, которую приобретут мне мои сочинения, я говорил себе: «Ну хорошо, ты будешь славнее Гоголя, Пушкина, Шекспира, Мольера, всех писателей в мире, – ну и что ж!..» И я ничего и ничего не мог ответить... Душевное состояние это выражалось для меня так: жизнь моя есть какая-то кем-то сыгранная надо мной глупая и злая штука... Не нынче-завтра придут болезни, смерть (и приходили уже) на любимых людей, на меня, и ничего не останется, кроме смрада и червей. Дела мои, какие бы они ни были, все забудутся – раньше, позднее, да и меня не будет! Так из чего же хлопотать? Как может человек не видеть этого и жить – вот что удивительно!.. Вот это было ужасно... и я не мог терпеливо ожидать конца... ужас тьмы был слишком велик, и я хотел поскорее, поскорее избавиться от него петлей или пулей... Теперь я вижу, что если я не убил себя, то причиной тому было смутное сознание несправедливости моих мыслей (Толстой, 1957, с. 20-45).

Конфликт с самим собой был разрешен, когда Толстой задал себе вопрос и ответил на него: «Что я? Часть бесконечного. В этих немногих словах покоится вся проблема» (там же). В этом, сказал он, «сохранилась глубочайшая мудрость человечества». Как «часть бесконечного» он был вечной сущностью, которую не могла тронуть рука смерти. Позднее его вера в бессмертие трансформировалась до идеи перевоплощения.

Вопрос смерти остается для многих людей открытым. Большинство людей не знают о смерти ничего. Более того, они не знают ничего и о бессмертии души. Но почему они об этом не знают? Хотя, в последнее время в западных странах, да и в России, внимание ученых привлекают около смертные состояния сознания, существование сознания после смерти, перерождение сознания. Исследования в этой области привлекли живой интерес ученых различных направлений: психологов, психиатров, нейрохирургов, философов и так далее. На западе даже созданы международные исследовательские организации, издаются журналы, собираются научные конференции, посвященные этой теме. В результате всех

этих научных работ, огромного собранного материала, многие ученые пришли к выводу о существовании сознательной жизни после смерти.

Особенно известны в области изучения околосмертного состояния врачи-реаниматоры Раймонд А. Моуди и Элизабет Кублер-Росс (Моуди, 2007). Они накопили большое количество послесмертных воспоминаний как в личном общении с реанимированными, так и опрашивая других врачей. Так, согласно их исследованиям, тридцать с лишним процентов реанимированных помнят о своем состоянии после смерти, и одна треть из них могла подробно рассказать о своих ощущениях, о том, что они видели. Некоторые, испытавшие клиническую смерть, выходили из физического тела, но оставались в физическом мире около своего тела или путешествовали по знакомым местам, другие же попадали в иную реальность. Но все эти случаи практически не отличаются друг от друга, независимо от вероисповедания и религиозных воззрений человека.

Джулиан Хаксли, знаменитый английский биолог писал о смысле жизни человека, как о эволюции, которая осознала сама себя (цит. за: Гуревич, 1989). Многие люди не готовы принять факт бессмертия отчасти из-за того, что они не могут почувствовать себя ничем кроме как физическим телом. А ведь человек может чувствовать гораздо больше. Только знание об этом доходит не до всех (цит. за: Гаврилова, 2001).

В 1944 году в журнале *American Journal of Psychiatry* появилась статья Эриха Линдемманна, посвященная изучению состояния острого горя, которое пережили пострадавшие в знаменитом пожаре в Коконат Гроув в Бостоне (Lindemann, 1944). Линдемманн, установив общий характер их реакции на это несчастье, подтвердил изыскания Фрейда и сделал шаг вперед. Как оказалось, не только утрата, сопряженная с привязанностями, выражающимися в любви и симпатии, глубоко затрагивает скорбящего, но утрата связей, выражающихся в чувствах ненависти и недовольства. В обоих случаях старые привычные формулы жизни, включавшие покойного человека, постепенно должны быть изжиты и приспособлены к новым условиям теми, кто остался на земле. Шаг за шагом эти перемены совершаются, и переживший тяжёлую утрату человек иногда становится глубже, великодушнее и лучше, чем был прежде. Самое лучшее, что могут сделать при этом его друзья и советчики – это создать вокруг него атмосферу дружбы и доброго эмоционального отношения с тем, чтобы со временем он сам смог справиться с горем и восстановить свою жизнь (цит. за: Гуревич, 1989).

Конечно, случаются и специфические реакции, которые не следуют общей модели. Человек может попытаться забыть о своём горе в приступе лихорадочной активности. Или наоборот, вести себя противоположным образом и никак не высказывать своего горя до тех пор, пока позже, через какое-то время, не последует острый кризис.

Но если человек, понесший утрату, не уклоняется от того, чтобы сполна пережить свою боль и полностью осознать значение своей утраты, если он призывает на помощь все свои силы, чтобы перестроить своё бытие, то у него вновь появляется вкус к жизни.

Именно в такие периоды ясное представление о том, что наш земной мир – лишь первый из тех, в которых людям предстоит жить, и каждый следующий мир более высоко и тонко организован, чем предыдущий, может помочь человеку в его преображении после тяжёлой утраты.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ВЫВОДЫ

Представления о смерти не являются константой, а варьируются в срезах эпох и культур, представляя собой конкретно-историческую величину. Формированием мировоззрения общества в вопросах смерти и умирания занимался тот или иной религиозный институт, который осуществлял попытку регулирования нагрузки страха смерти на психику человека, гигиенические меры, связанные с проблемой захоронения, а также вопросы, которые касаются жизни после смерти и после утраты.

Смерть всегда была частью жизни не только личности, но и социума. К ней по-разному относились, но игнорировать и отрицать ее существование начали только в конце XIX начале XX века, что было связано с развитием науки, давшей людям надежду, как на продление жизни, так и на возможное бессмертие.

Из всего изложенного выше следует, что существует необходимость в специалистах, работающих в непосредственной близости как с самими умирающими, так и с их родственниками, что создает проблему психического выгорания, величина которого зависит от уровня жизнестойкости данного специалиста и переводит проблематику смерти в плоскость исследования эмоциональных ресурсов человека.

ЛИТЕРАТУРА

- Арбес Ф. (1992). *Человек перед лицом смерти*, М., Прогресс.
- Бызова В.М., Сергеева Е.А. (2013). *Проблема отношения к смерти в молодом и пожилом возрасте*.//Ананьевские чтения, СПбГУ.
- Гаврилова Т.А. (2001). *Экзистенциальный страх смерти и танатическая тревога: методы исследования и диагностики*, Т.А. Гаврилова, Прикладная психология, №6, с. 1-8.
- Гуревич А.Я. (1989). *Смерть как проблема исторической антропологии*, Одиссей.

- Крэнстон С., Уильямс К. (2001). *Перевоплощение. Новые горизонты в науке и религии*, Сфера, Москва.
- Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И., *Тест жизнестойкости*, М: Смысл 2006.
- Моуди Р. (2007). *Воссоединение. Общение с потусторонним миром*, изд-во София, Киев.
- Поварницын С.А. (2009). *О причинах эволюции восприятия смерти*, Credo New, №2.
- Страхи россиян [Электронный ресурс], «Левада-Центр» Аналитический центр Юрия Левады//Результаты социологического исследования 2013 г. Режим доступа, <http://www.levada.ru/20-06-2013/strakhi-rossiyan> [дата доступа: 20.06.2013].
- Толстой Л.Н. (1957). *Исповедь, Полное собрание сочинений*, М., Художественная литература, т. 23, s. 1-97.
- Фрейд З. (1994). *Культурная ценность религии*, Москва.
- Фрейд З. (2006). *Влечения и их судьбы*, Фрейд З. Психология бессознательного, М.
- Lindemann E. (1944). *Symptomatology and Management of Acute Grief*, American Journal of Psychiatry, vol. 101 (2).
- Maddi S.R., Khoshaba D.M. (1994). *Hardiness and Mental Health are of Attitudes toward Death*, Death Anxiety Handbook: Research, Instrumentation, and Application, ed. R. Neimeyer, N.Y., Taylor and Francis, p. 121-148.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О СМЕРТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

АННОТАЦИЯ: В статье представлен краткий обзор развития представлений о смерти в различные исторические эпохи. Выделены представления о смерти в психологической литературе, разновидности страха перед смертью, представлены примеры интерпретации смерти и бессмертия в избранных произведениях художественной литературы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: смерть, бессмертие, представления о смерти, страх смерти.

PROBLEMATYKA ŚMIERCI W LITERATURZE PSYCHOLOGICZNEJ

STRESZCZENIE: W artykule przedstawiono krótki przegląd problematyki śmierci na przykładzie różnych okresów historycznych. Pokazano wyobrażenia o śmierci w literaturze psychologicznej, rodzaje lęków przed śmiercią, a także przykłady interpretacji śmierci i nieśmiertelności w wybranych utworach literatury pięknej.

SŁOWA KLUCZOWE: śmierć, pojęcie śmierci, nieśmiertelność, lęk przed śmiercią.

THE CONCEPT OF DEATH IN PSYCHOLOGICAL LITERATURE

SUMMARY: The article provides a brief overview of the development of ideas about death in various historical eras. The notions of death in psychological literature, varieties of fear of death are highlighted, examples of interpretation of death and immortality in selected works of fiction are presented.

KEYWORDS: death, immortality, ideas about death, fear of death.

НАТАЛЬЯ ТОКАРЕВА (NATALJA TOKAREVA)

Криворожский государственный педагогический университет, Украина

ГЕНЕРАЛИЗАЦИЯ ЛИДЕРСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ В ПОДРОСТКОВО-ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Новые реалии развития цивилизации XXI века окрашивают социокультурное пространство человеческого бытия глобальным ростом технического и информационного уровней жизни, неопределенностью (*uncertainty*) и неоднозначностью (*ambiguity*) жизненной перспективы на фоне длительных эмоциональных перегрузок, предъявляют все более высокие требования к психическому развитию личности: активность, гибкость мыслительных стратегий, специализация компетенций, индивидуализация опыта являются безусловными характеристиками успешной жизненной позиции человека. Нестабильность (*volatility*) и сложность (*complexity*) измерений социальных систем позволяют интерпретировать современность (мир *VUCA: volatility – uncertainty – complexity – ambiguity*) как эру полной возможностями самореализации «насыщенной самости» человека, что сказывается на сознании человека и приводит к фрагментарности Я-концепции и взаимоотношений относительно определенного отрезка времени «свободной игры бытия» (Gergen, 1985). Динамическая структура личности формируется вариативным сочетанием витальных и экзистенциальных факторов на основе преимущественного доминирования социальности человека и его психики (Токарева, 2018), что, собственно, объясняет специфическую избирательность, активность, индивидуальность и интегративность личности в нестабильном жизненном пространстве. Значимых результатов в полном неожиданных перемен мире достигают, прежде всего, лидеры.

Лидерство предполагает открытость субъекта новым перспективам и целеустремленность стратегий жизнетворчества (Covey, 1989), стремление избегать заурядности и соглашательства с действительностью, способность наслаждаться риском и неопределенностью (Bennis, 1989; Bennis, Nanus, 2003), критичность и оригинальность мышления в определении собственной реальности. И особая роль в формировании перспективных лидерских позиций принадлежит поколению новой генерации, остро реагирующему на эволюционные изменения цивилизации.

Предиктором социального благополучия информационного общества, среди прочих, являются жизненные ориентации молодежи. Отстаивать активную гражданскую позицию, уметь достойно презентовать себя, подтверждая собственную уникальность, значительно легче молодым людям, которые способны эффективно реализовывать лидерский потенциал.

Анализ исследований по теме

Феноменология лидерства в течение многих лет остается в поле внимания философов, социологов, психологов; анализ интерпретационных схем лидерского поведения позволяет констатировать разнообразие теоретических обоснований концептуальных структур данного понятия (Дрыгина, 2006; Кирсанов, 2003; Ронгинская, 2018).

Теоретическое обобщение научного контента позволяет выделить три базовых значения понятия «лидер»: 1) лидер – это наиболее авторитетная личность, регулирующая отношения в группе (Давыдов, 1996: 176); 2) лидером называют человека, за которым определенная социальная группа признает право на принятие наиболее важных решений, отражающих групповые интересы (Петровский, Ярошевский, 2001: 86); 3) лидер – это член социальной группы, который может эффективно управлять группой в конкретной ситуации (Парыгин, 1997: 302). Вместе с тем на рубеже XX – XXI столетий в исследованиях смыслового контекста феномена лидерства произошло смещение акцентов в координатах анализа с роли личности лидера, его статуса в группе и обеспечиваемых им функций (Парыгин, 1997) на процесс взаимоотношений, совместной деятельности и сплочения участников группы (Волківська, 2016; Вьюнова, 2012; Жданова, Кружкова, 2015; Котрухова, 2009; Менеgetti, 2001; Bennis, Nanus, 2003; Yukl, 1999 и др.). А.Менеgetti, определяя содержание понятия «лидер», подчеркивает: «Лидер – это глава, личность-вектор, личность, контролирующая операции и способная синтезировать контекст отношений. <...> Он – пропорциональный вектор множества силовых точек, личность, которая, поставив перед собой цель, находит средства и создает коллектив, способный ее достичь» (Менеgetti, 2001: 16-17). Данный подход позволил подчеркнуть значимость инструментальных умений, навыков сотрудничества и сотворчества для успешности реализации

лидерского потенциала личности в группе, что особенно актуально в подростково-юношеском возрасте.

Взрослеющая личность рассматривает окружающую среду преимущественно в качестве фона для самовыражения, утверждая собственную уникальность и независимость в новом контексте бытия; для них хронотоп «сегодня» является субъективно значимым этапом личностного развития. Вместе с тем, именно в подростково-юношеском периоде онтогенетического становления человека происходит генерализация (от лат. *generalis* – общий, главный; обобщение, логический переход от частного к общему, подчинение частных явлений общему принципу) личностных качеств, определяющих перспективы жизнетворчества. В хронотопе межличностного взаимодействия подростки и юноши формируют коммуникативно-организаторский, инструментальный опыт, используя личностный ресурс для разрешения нестандартных жизненных ситуаций и обеспечивая режим непрерывного личностного и компетентностного роста, в частности – развития лидерского потенциала.

Анализ психолого-педагогической литературы и результатов научных исследований личностного потенциала субъектов взросления показывает, что данное понятие традиционно определяют как систему возобновляющихся ресурсов (возможностей, резервов), реализация которых в течение жизни приводит к определенным весомым, с точки зрения личности и общества, значимым личностным достижениям. Потенциал личности (от лат. *potentia* – возможность) включает в себя как потенциальные качества (способности, личностные характеристики), так и систему обновляющихся интеллектуальных, психологических и волевых ресурсов, которые обеспечивают успешное личностное и социальное развитие (Михайличенко, Грень, 2016: 176). И.В. Дрыгина делает вывод о том, что потенциал личности обозначает реальные возможности человека, его готовность действовать, а также нереализуемые свойства, резервы и характеризуется процессами актуализации, реализации, развития (развертывания), раскрытия, накопления (Дрыгина, 2006).

Одной из форм проявления личностного потенциала является лидерский потенциал личности – системная составляющая личностного ресурса, представленная индивидуальным форматом имеющихся и скрытых возможностей, обеспечивающих разнообразные направления личностного роста и готовность к эффективному лидерскому поведению. Лидерский потенциал предопределяет векторы анализа личности с позиций ее возможного самовыражения в роли лидера (Мовчан, 2017: 71).

Определяя функциональную значимость потенциального ресурса лидерства, W.Bennis утверждает, что подлинное лидерство проистекает из полного выражения человеком своего уникального потенциала (Bennis, 1989).

В широком контексте лидерский потенциал личности интерпретируется как диалектическое единство явных и скрытых ресурсов, интегративный качественный феномен (качественная характеристика), представляющий собой совокупность внутренних потребностей, возможностей, ценностного отношения и обеспечивающий доминирующее влияние на членов группы при совместном решении задач в различных областях жизнедеятельности (Дрыгина, 2006; Михайличенко, Грень, 2016 и др).

По мнению И.В.Дрыгиной, генерализация лидерского потенциала личности представляет собой внутренний процесс, источником которого служит противоречие между лидерскими потребностями и наличием возможностей их реализации; человек конструирует персональный образ лидера, в который вкладывает смысл, выделяя из многих жизненных ценностей ценности лидерства, обдумывая и принимая их как лично значимые. Субъект жизнетворчества осуществляет поиск средств достижения жизненной цели, для чего пытается активизировать свой лидерский потенциал (Дрыгина, 2006).

Структура критериальных качеств потенциального лидера в проблемном поле исследования лидерства определяется учеными по-разному. Н.В.Кирсанов рассматривает лидерство как социально-когнитивный феномен, в структуре которого представлены когнитивный (ментальная картина мира, лидерская Я-концепция, жизненные цели и притязания, мировоззрение личности) и компетентностно-поведенческий компоненты (Кирсанов, 2003). И.В.Дрыгина выделяет когнитивный, эмоционально-экзистенциальный и деятельностный компоненты лидерского потенциала (Дрыгина, 2006); О.В.Евтихов акцент делает на компетентностно-поведенческом и организационно-управленческом аспектах лидерского ресурса (Евтихов, 2007: 38). В диссертационном исследовании Д.А.Волковской рассматриваются содержательный, аксиологический и операциональный контент лидерского потенциала (Волківська, 2016: 34).

Контекст качественных маркеров лидерского потенциала личности также неоднозначен. В зарубежной психологии базовыми компонентами лидерского ресурса принято считать знания (Kotter, 1998), поведение (Rotter, 1954) и мотивацию (Berlyne, 1960). По мнению W.Bennis (Bennis, 1989) лидерство связано с неистребимой любознательностью и постоянным обучением, терпимостью к неопределенности и риску, личной честностью, энтузиазмом, оригинальностью поведенческих стратегий. А.Менегетти добавляет к перечню «принятие ответственности за свои действия и поступки и владения интуитивным видением» (Манегетти, 2001: 17). Р.И.Котрухова подчеркивает необходимость самоощущения лидерского ресурса и умение очаровывать людей (Котрухова, 2009: 55). Важными составляющими лидерского потенциала по мнению Н.Е.Ждановой и О.В.Кружковой является умение решать проблемы, наличие творческого под-

хода, организаторские способности, самооценка лидерства (Жданова, Кружкова, 2015: 34).

Интегративный характер лидерского потенциала личности констатируют также и украинские психологи (см.: Волківська, 2016; Мовчан, 2017 и др.), рассматривая данный феномен как характеристику личности, обеспечивающую «максимальную возможность реализации личности в роли лидера» (Мовчан, 2017: 71). В системе структурных маркеров лидерского потенциала Д.А.Волковская (Волківська, 2016: 34) выделяет: авторитет, эмоциональный статус и знания личности (содержательный аспект), лидерскую мировоззренческую позицию, ценности личности и социальной группы (аксиологический аспект), лидерское поведение, организационные умения, опыт и способности личности (операционный аспект).

В контексте изложенных теоретических позиций нами было спланировано и выполнено эмпирическое исследование психологического контента генерализации лидерского потенциала личности в подростково-юношеском возрасте.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Контекстуальный вектор реализации исследовательской программы обусловил выбор системно-интегративной научной парадигмы (Токарева, 2018) в качестве смыслового пространства проблемного поля изучения содержательных маркеров лидерского потенциала учащейся молодежи.

Целью эмпирического исследования мы определили выявление и анализ содержательных характеристик личностных конструкторов (*personality constructs*) – маркеров лидерского потенциала учащихся подростково-юношеского возраста.

Выборка была представлена учащимися средних общеобразовательных школ города Кривого Рога (Украина): 174 подростка (учащихся 8-х классов, возраст – 13-14 лет) и 118 старшекласников (учащихся 11-х классов, возраст – 16-17 лет).

В качестве психодиагностического инструментария были использованы методики, направленные на изучение маркеров лидерского потенциала личности:

- модифицированная проективная методика незаконченных предложений, направленная на выявление представлений респондентов о содержании лидерского потенциала личности;
- психодиагностическая методика лидерских способностей Е.Жарикова и Е.Крушельницкого, ориентированная на выявление уровня развития лидерских свойств личности;
- методика оценки организаторских и коммуникативных способностей (КОС 1), предложенная Б.О.Федоришиным и В.В.Синявским;

- опросник Т.В. Корниловой «Личностные факторы принятия решений» (ЛФР-25).

Первичная обработка данных осуществлялась путем вычисления среднестатистических и процентных значений полученного материала. При обобщении и анализе эмпирических материалов была использована компьютерная статистическая программа IBM SPSS Statistics 19 («Statistical Package for the Social Science» – статистический пакет для социальных наук). Переменные были проверены на нормативность распределения признака.

ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИЯ

На этапе пилотажного исследования с использованием методики незаконченных предложений нами были очерчены субъективные индикаторы лидерского потенциала личности, представленные респондентами подростково-юношеского возраста. Учащимся было предложено дополнить предложения, начинающиеся с конструкта «Лидер – это...». Обобщение полученных данных (см. табл.1) позволило выявить базовые тенденции моделирования репрезентативного образа лидера: респонденты обеих возрастных групп выстраивают образ лидера в рамках трех категорий анализа – коммуникативные способности (способность донести свою мысль, грамотная речь, умение выслушать и др.), организаторские способности (способность ставить адекватные цели, вести за собой, вдохновлять своим примером, способность принимать решения, брать на себя ответственность) и личностные характеристики.

Таблица 1. Маркеры лидерского потенциала личности в представлении респондентов

Категории маркеров	Выборка	Подростки (N = 174)	Юноши (N = 118)
	Ранговая позиция маркера в регистре ответов		
Коммуникативные способности		2.0	3.0
Организаторские способности		3.0	2.0
Личностный ресурс		1.0	1.0
Когнитивные характеристики		1.2	1.1
Эмоциональные характеристики		1.1	1.3
Волевые характеристики		1.3	1.2

Источник: данные автора.

Акцент в моделировании образа лидеры респонденты подростково-юношеского возраста делают на личностных маркерах персонологического профиля. При этом подростки чаще называют характеристики эмоционального поля (способность к эмоциональному контакту, сопереживанию, эмпатии, моральные качества: справедливость, честность, патриотизм, ответственность и др.), тогда как старшеклассники отдают предпочтение когнитивным маркерам (разумность, критичность мышления, креативность и др.). Прослеживаются некоторые различия и в оценках значимости организаторских и коммуникативных способностей лидера: подростки более значимой считают коммуникативную сферу (что может быть детерминировано характером ведущей деятельности в подростковом возрасте – интимно-личностным общением), юноши больше ценят организационные способности (что объясняется формированием жизненных планов – новообразования ранней юности).

Анализ результатов дальнейшего эмпирического исследования позволил зафиксировать объективные особенности проявления маркеров лидерского потенциала учащихся подростково-юношеского возраста.

В частности, нами регистрировались особенности выявления лидерских свойств личности при помощи психодиагностической методики Е. Жарикова и Е. Крушельницкого (см.табл. 2).

Таблица 2. Показатели выражения лидерских свойств (потенциала) личности (по методике Е.Жарикова и Е.Крушельницкого)

Уровни выражения лидерских свойств	Выборка	
	Подростки (N = 174) количество респондентов в %	Юноши (N = 118) количество респондентов в %
Низкий уровень (< 25 баллов)	50% (N = 87)	45% (N = 53)
Средний уровень (26-35 баллов)	29% (N = 50)	34% (N = 40)
Высокий уровень (36-40 баллов)	13% (N = 23)	14% (N = 17)
Склонность к диктату (> 40 баллов)	8% (N = 14)	7% (N = 8)

Источник: данные автора.

Среди респондентов подавляющее большинство школьников обнаружили низкий (50% подростков и 45% юношей) и средний (29% подростков и 34% юношей) уровни выражения лидерских свойств. Авторы методики отмечают (цит.: Фетискин и др., 2002), что признаками лидерских способностей респон-

дентов есть такие проявления как способность преодолевать препятствия на пути к цели, способность разумно рисковать, инициативность, адаптивность к новым условиям и требованиям, самокритичность, требовательность, критичность, надежность, выносливость, креативность, решительность, гибкость поведенческих стратегий.

Высокий и очень высокий (склонность к диктату) уровни выявления лидерских свойств проявляются в подростково-юношеском возрасте недостаточно.

Для уточнения полученных данных была использована методика оценки организаторских и коммуникативных способностей (КОС-1), предназначенная для выявления коммуникативных и организаторских склонностей личности: умения четко и быстро устанавливать деловые и дружеские контакты с людьми, стремления расширять контакты, участвовать в групповых мероприятиях, умения влиять на людей, проявлять инициативу. Результаты представлены в таблице 3.

Таблица 3. Оценка организаторских и коммуникативных способностей респондентов подростково-юношеского возраста (по результатам КОС-1)

Уровни выражения способностей	Выборка	Подростки (N = 174) количество респондентов в %	Юноши (N = 118) количество респондентов в %
	Организаторские способности		
Низкий уровень		59% (N = 103)	54% (N = 63)
Средний уровень		33% (N = 57)	36% (N = 43)
Высокий уровень		8% (N = 14)	10% (N = 12)
Коммуникативные способности			
Низкий уровень		72% (N = 125)	67% (N = 79)
Средний уровень		22% (N = 38)	21% (N = 25)
Высокий уровень		6% (N = 11)	12% (N = 14)

Источник: данные автора.

Анализ результатов исследования позволяет констатировать доминирование в когорте учащихся подростково-юношеского возраста субъектов с низким и средним уровнями организационных и коммуникативных способностей.

Результаты исследования свидетельствуют, что у подростков и старшеклассников с низким и средним уровнями проявления КОС, организаторские способности выражены больше. Респонденты данной группы, преимущественно, не стремятся к межличностному взаимодействию, им больше импонируют одиночные игры, в системе общения они отдают предпочтение виртуальной реальности;

подростки и старшеклассники с низким уровнем коммуникативных способностей испытывают трудности в установлении контактов с людьми, теряются в незнакомой ситуации. Они тяжело переживают обиды, избегают выступлений перед широкой аудиторией и принятия самостоятельных решений; составляют «группу риска», требуют коррекционно-развивающей работы. Респонденты с более высоким уровнем организаторских способностей ориентированы на результат, деловое сотрудничество, могут пожертвовать отношениями ради достижения важной цели.

Высокий уровень КОС среди респондентов выборочной совокупности выражен мало, что обуславливает необходимость целенаправленного коррекционно-развивающего воздействия на лидерский потенциал учащихся периода взросления.

Корреляционный анализ с применением коэффициента ранговой корреляции r_s Спирмена выявил наличие взаимосвязей между переменными «Возрастная группа» и маркерами лидерского потенциала респондентов (уровнем выявления лидерских качеств и параметрами КОС); вместе с тем, эти взаимосвязи слабые ($0,01 \leq r \leq 0,29$) и обозначают лишь потенциальные векторы и направления генерализации лидерского потенциала личности в генезисе бытия.

Личностные конструкторы, которые сказываются на принятии решений респондентами (в частности, рациональность и готовность к риску) и рассматриваются нами как важные маркеры лидерского потенциала личности, были исследованы при помощи опросника Т.В.Корниловой «Личностные факторы принятия решений» (ЛФР-25). Результаты психодиагностического измерения данных переменных приведены в таблице 4.

Анализ тенденций динамики выявления личностных факторов принятия решений (ЛФР) в подростково-юношеском возрасте в пределах личностного профиля респондентов выявил значительное доминирование рациональности, что свидетельствует о склонности подростков и юношей к устоявшимся моделям поведения, которые позволяют им более уверенно чувствовать себя в четко определенных условиях жизнедеятельности. Показатели средних величин (Mx) рациональности при этом в возрастной динамике подростково-юношеского периода генезиса бытия значимо не различаются.

В то же проявление готовности к риску в возрастной группе подростков приобретает свой максимум ($Mx = 4,56$); выявление подростками готовности к риску как генерализованной характеристики выхода субъекта из ситуаций неопределенности объясняет неустойчивость вариативных поведенческих реакций подростков периода пубертатного кризиса в ситуациях недоступности необходимых ориентиров в принятии решений и необходимости полагаться на

собственный личностный потенциал. В поведении старшеклассников фактор готовности к риску менее выражен ($Mx = 2,87$).

Таблица 4. Показатели развития личностных факторов принятия решений (ОФР) в подростково-юношеском возрасте

Уровни выражения ОФР	Выборка	Подростки (N = 174) количество респондентов в %	Юноши (N = 118) количество респондентов в %
	Проявление рациональности		
Средние показатели (Mx) рациональности		7,19	7,25
Низкий уровень		33% (N=57)	8% (N = 9)
Средний уровень		39% (N=68)	36% (N = 43)
Высокий уровень		28% (N=49)	56% (N = 66)
Проявление готовности к риску			
Средние показатели (Mx) готовности к риску		4,56	2,87
Низкий уровень		44% (N = 77)	79% (N = 93)
Средний уровень		56% (N = 97)	21% (N = 25)
Высокий уровень		0	0

Источник: данные автора.

Поуровневый анализ выявления респондентами выборочной совокупности готовности к риску обозначает преимущественно низкий уровень обнаружения данного личностного фактора. В группе подростков распределение долей респондентов с низким и средним уровнями обнаружения готовности к риску отмечается относительным преимуществом среднего уровня (56 %), в группе юношей – низкого уровня (79 %). Высокий уровень выявления готовности к риску в ответах респондентов к опроснику не фиксируется.

Исследование значимости различий в средних значениях эмпирических данных была выполнена с применением однофакторного дисперсионного анализа ANOVA. Определение однородности дисперсий сравниваемых групп (значение критерия Ливиня = 1,998 при $p = 0,101 > 0,05$), обусловило корректность использования однофакторного ANOVA для сравнения Mx .

Сопоставление значений однофакторного дисперсионного анализа позволило установить, что различия Mx выявления показателей рациональности ($F = 0,417$

при $p = 0,796 > 0,05$) и готовности к риску ($F = 1,465$ при $p = 0,219 > 0,05$) в различных возрастных группах (подростков и юношей) статистически достоверно не отличаются. Это доказывает, что динамика развития личностных факторов рациональности и готовности к риску не имеет статистически значимых конструктивных изменений в течение подростково-юношеского периода.

Результаты эмпирического исследования, таким образом, позволяют констатировать, что подростки и юноши неуверенно чувствуют себя в ситуациях, требующих проявления маркеров лидерского потенциала: инициативы, творческой активности, ответственности за принимаемые решения.

ВЫВОДЫ

Обобщение теоретических и эмпирических дискурсов генерализации лидерского потенциала личности подростково-юношеского возраста в современных условиях информационного общества предопределяет необходимость переосмысления моделей психологической поддержки становления личности в период взросления.

Детальный анализ психологических аспектов указанной проблематики в измерениях системно-интегративной теории позволил сформулировать следующие положения:

1. Принципиально недопустимым в современном мире является акцент только на интеллектуальном развитии ребенка (подростка, юноши) в ущерб социальному, личностному развитию.
2. Важную роль в личностном развитии человека нового поколения играет генерализация лидерского потенциала как диалектического единства явных и скрытых ресурсов: потребностей, возможностей, ценностного отношения к миру, личностных конструктов когнитивно-социального континуума.
3. В динамике развития личности подростково-юношеского возраста маркеры лидерского потенциала (в частности: лидерские качества, коммуникативные и организационные способности, личностные факторы рациональности и готовности к риску) не имеют статистически значимых конструктивных изменений, корреляционные взаимосвязи между факторами данного проблемного поля обозначают лишь потенциальные векторы и направления генерализации лидерского потенциала личности в генезисе бытия.
4. Комплексное развитие лидерских способностей и личностных конструктов как индикаторов лидерского потенциала школьников подростково-юношеского возраста возможно в системе профессионального психолого-педагогического сопровождения субъекто- и социогенеза, ориентированного на

инициирование активной лидерской позиции в условиях коррекционно-развивающего образовательного пространства.

Полученные данные могут быть положены в основу дальнейшей исследовательской работы по определению специфики личностного развития подростков и юношей в условиях современного информационного общества эпохи постмодернизма.

ЛИТЕРАТУРА

- Волківська, Д.А. (2016). Розвиток лідерського потенціалу студентського активу в університетському середовищі: автореф. дис... канд. пед. наук, Київ.
- Вьюнова, Д.С. (2012). Развитие лидерского потенциала студентов в воспитательном пространстве педагогического вуза : автореф. дисс...канд. пед. наук, Москва.
- Давыдов, В.В. (1996). Теория развивающего обучения, Москва.
- Дрыгина, И.В. (2006). Активизация лидерского потенциала личности студента в образовательном процессе вуза: монография, Красноярск.
- Евтихов, О. В. (2007). Тренинг лидерства: монография, Санкт-Петербург.
- Жданова, Н.Е., Кружкова, О.В. (2015). Психологические компоненты лидерского потенциала студентов в образовательном пространстве высшего учебного заведения. Педагогическое образование в России, 2, 32-37.
- Кирсанов, М.В. (2003). Лидерский потенциал антикризисных управляющих: дис...канд. психол. наук, Москва.
- Котрухова, Р.И. (2009). Эффективное лидерство и развитие лидерского потенциала современной молодежи. Вестник Челябинского государственного университета, 14, 54-58.
- Менегетти, А. (2004). Психология лидера : пер. с ит, Москва.
- Михайличенко, В.Е., Грень, Л.Н. (2016). Активность и инициативность – сущностные характеристики лидерского потенциала студентов. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр. , ред. О. Г. Романовський, Харків. Вип. 45 (49). ч. 1, 175-185.
- Парыгин, Б.Д. (1997). Основы социально-психологической теории. Москва.
- Петровский, А.В., Ярошевский, М. Г. (2001). Теоретическая психология : учеб. пособ. Москва.
- Ронгинская, Т.И. (2018). Основные факторы успешности лидерского поведения: обзор теоретических подходов. Актуальні проблеми психології в закладах освіти : зб. наук. праць / заг. ред. Н.М.Токаревої. Вип. 8. Київ, 227-234.
- Токарева Н. (2018). *Вариативность личностного развития подростков в условиях реформирования образовательного пространства. Psychologiczne Zeszyty Naukowe. Człowiek w całokształcie życia: rodzina – edukacja – praca*, Zielona Góra, 1, 35-48.
- Фетискин, Н.П., Козлов, В.В., Мануйлов, Г.М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*, Москва.
- Bennis, W. (1989). *On Becoming a Leader*, London.
- Bennis, W., Nanus, B. (2003). *Leaders : the Strategies for Taking Charge*, New York.
- Berlyne, D.E. (1960). *Conflict, Arousal and Curiosity*. New York.
- Covey, S.R. (1989). *The 7 Habits of Highly Effective People*, London.

- Gergen, K.J. (1985). *The social constructionist movement in modern social psychology*, American Psychologist, 40 (3), 266-275.
- Kotter, J.P. (1998). *Winning at Change*, Leader to Leader, 10, 27-33.
- Rotter, J.B. (1954). *Social Learning and Clinical Psychology*, Englewood Cliffs, New York.
- Yukl, G. (1999). *An evaluation of conceptual weaknesses in transformational and charismatic leadership theories*, The Leadership Quarterly, 10 (2), 285-305

ГЕНЕРАЛИЗАЦИЯ ЛИДЕРСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ В ПОДРОСТКОВО-ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

АННОТАЦИЯ: Статья посвящена анализу векторов реализации феномена лидерства в современном информационном обществе. Предметом исследования выбран лидерский потенциал личности, проанализированы основные маркеры лидерского ресурса. Акцент сделан на особенностях выражения лидерского потенциала личности в подростково-юношеском возрасте. Рассмотрены базовые ориентиры формирования когнитивного, коммуникативно-организаторского и компетентностно-поведенческого инструментального опыта личности. Целью эмпирического исследования был обозначен анализ содержательных характеристик личностных конструктов – маркеров лидерского потенциала учащихся подростково-юношеского возраста. В работе представлены результаты развития лидерских свойств личности, коммуникативных и организационных способностей, личностных факторов принятия решений в подростковом и юношеском возрасте. Сделан вывод об отсутствии статистически значимых конструктивных изменений в конструктах лидерского потенциала личности в генезисе бытия и необходимости профессионального психолого-педагогического сопровождения субъекто- и социогенеза взросления.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: информационное общество, личностный потенциал, лидер, лидерский потенциал, подростково-юношеский возраст, личностный конструкт, маркеры развития.

GENERALIZACJA POTENCJAŁU PRZYWÓDCZEGO W OKRESIE DORASTANIA

STRESZCZENIE: Artykuł poświęcony jest analizie kierunków wdrożenia zjawiska przywództwa we współczesnym społeczeństwie informacyjnym. Przedmiotem badań jest potencjał przywódczy jednostki, analizowane są główne wyznaczniki zasobów przywódczych. Uwaga została skupiona na wymiarach potencjału przywódczego osoby w okresie dorastania. Przedstawiono podstawowe wytyczne dotyczące kształtowania poznawczego i komunikatywno-organizacyjnego doświadczenia młodzieży opartego na kompetencjach behawioralnych. Celem badań empirycznych była analiza istotnych cech konstruktów osobowości – wyznaczników potencjału przywódczego studentów w wieku dorastania. W pracy przedstawiono wyniki rozwoju cech osobowości przywódczych, zdolności komunikatywnych i organizacyjnych, czynników decyzyjnych osobowości w okresie dorastania. Pokazano, że nie ma istotnych statystycznie zmian strukturalnych w konstruktach potencjału przywódczego zarówno w trakcie rozwoju, jak i w profesjonalnym, psychologicznym i pedagogicznym wsparciu podmiotu i procesu dorastania.

SŁOWA KLUCZOWE: społeczeństwo informacyjne, lider, potencjał przywódczy, dorastanie, konstrukty osobowości, wyznaczniki rozwoju.

**GENERALIZATION OF AN INDIVIDUAL'S LEADERSHIP POTENTIAL
AT THE JUVENILE/ADOLESCENT AGE**

SUMMARY: The article deals with the analysis of vectors for the implementation of the leadership phenomenon in the modern information society. The leadership potential of an individual has been chosen as the subject of the research and the main markers of the leadership resource have been analyzed. The emphasis has been laid on the features of the leadership potential expression by an individual at the juvenile/adolescent age. The essential benchmarks for formatting cognitive, communicative-organizational and competence-based behavioural instrumental experience of an individual have been examined. The objective of the empirical research has been defined as the analysis of the meaningful characteristics of personality constructs, i.e. the markers of leadership potential of the juvenile/adolescent age students. The paper presents the results of the development of an individual's leadership traits, his/her communicative and organizational abilities, and personality-conditioned decision-making factors at the juvenile/adolescent age. A conclusion has been drawn that there are no statistically significant structural changes in the constructs of an individual's leadership potential during the genesis of being and that there is no need for professional psychological and pedagogical support for the individual and social genesis of the transition to adulthood.

KEYWORDS: information society, individual's potential, leader, leadership potential, juvenile/adolescent age, personality construct, development markers.

IV

DONIESIENIA Z BADAŃ STUDENCKICH

URSZULA ŁABA
Uniwersytet Zielonogórski

RETROSPEKTYWNA PERCEPCJA POSTAW RODZICIELSKICH A INDYWIDUALNE STYLE RADZENIA SOBIE ZE STRESEM U CZYNNYCH ZAWODOWO OSÓB W OKRESIE WCZESNEJ DOROSŁOŚCI

WSTĘP

W przedstawionym artykule zajęto się zbadaniem związku pomiędzy retrospektywną oceną postawy rodzicielskiej a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem u czynnych zawodowo osób w okresie wczesnej dorosłości. Uzyskane wyniki mogą wnieść nowe spojrzenie na modyfikatory odporności na stres u dorosłych osób, sięgając do ich przeszłości, nie koncentrując się wyłącznie na teraźniejszości. Już starożytni filozofowie zastanawiali się nad rolą rodziców w życiu człowieka. Od zarania dziejów ludzkość zmagала się trudnościami wychowawczymi. Rzadko jednak zastanawiano się nad tym, w jaki sposób zachowanie matek i ojców ukształtowało odporność na stres u ich dorosłych potomków. Przecież zdaniem Freuda, to, jaki człowiek jest dzisiaj, ma swoje źródła we wczesnym dzieciństwie i nierozłącznie jest związane z działaniami ojca i matki wobec dzieci (Sperling, 1995). Można dążyć do bycia właściwym rodzicem, mając świadomość, iż kilkuletnie dziecko za jakiś czas zostanie dorosłą jednostką (Ziemska, 1979). Stanie wówczas przed wieloma trudnymi do spełnienia zadaniami, wynikającymi z okresu wczesnej dorosłości. Ta faza rozwojowa jest szczególnie stresogenna ze względu na presję istniejącą w dzisiejszych czasach (Brich, 2007). To, w jaki sposób młody człowiek sobie z nią poradzi, w znacznej mierze zależy od postaw wychowawczych, które przejawiali wobec niego rodzice (De Barbaro, 1999).

UJĘCIE DEFINICYJNE POJĘĆ

Retrospektywne ujęcie postaw wychowawczych polega na ocenie zachowań rodziców przez dorosłego potomka (Płopa, 2008). Osoba samodzielna, niepodległa władzy rodzicielskiej, jest w stanie obiektywnie odnieść się do własnego dzieciństwa, przypominając sobie charakterystyczne, często powtarzające się działania rodziców (Płopa, 2015). Postawa to wyraz charakterystycznego stosunku wobec danego obiektu, pomysłu, drugiej osoby, poglądu lub zachowania. Może mieć pozytywny, albo negatywny przejaw, ponieważ poprzez określone ustosunkowanie wyraża się aprobatę, bądź jej brak, w odniesieniu do konkretnego zagadnienia (Strelau, 2005). Duży wpływ na to jakie postawy przejawia konkretna osoba mają jej rodzice lub opiekunowie. Znaczna część postaw kształtuje się w wyniku procesu socjalizacji pierwotnej, kiedy dziecko przejmuje pewne przekonania lub zachowania wobec określonego obiektu od matki i ojca, ponieważ wówczas to oni odgrywają najważniejszą rolę w jego życiu, stając się tym samym podstawowym, dostępnym obiektem modelowania (Beisert, 2004). Rodzice charakteryzują się przejawem różnorodnych metod wychowawczych wobec dzieci. Ich stosunek względem potomstwa wyraża się między innymi poprzez postawy wychowawcze. Mogą być one pozytywne, a tym samym skutkować prawidłowym rozwojem psychicznym, społecznym, moralnym oraz fizycznym dzieci lub negatywne, powodując destrukcyjny wpływ na kształtowanie się osobowości młodego człowieka. Według definicji Ziemskiej „postawa rodzicielska jest nabytą strukturą poznawczo–dążeniowo–afektywną, ukierunkowującą zachowanie się rodziców wobec dziecka” (Ziemska, 1973, s. 33). Należy jednak zaznaczyć, że postawy wychowawcze są plastyczne, ulegają modyfikacji wraz ze zmianą obiektu, czyli wraz z rozwojem i dorastaniem dziecka (Ziemska, 1973). Stres jest przedmiotem badań nie tylko psychologów, lecz także lekarzy i socjologów, ponieważ wywołuje skutki psychologiczne, somatyczne oraz społeczne (Heszen–Niejodek, Ratajczak, 1996). Pojęcie to można definiować w zależności od przyjętej koncepcji lub podstaw teoretycznych. Stres w ujęciu psychologicznym rozpatrywany jest jako: konkretny czynnik zewnętrzny np. zdarzenie; wewnętrzne odczucie danej osoby lub powiązanie pomiędzy danym bodźcem egzogennym, a przejawianymi cechami jednostki (Strelau, 2005).

DOTYCHCZASOWE WYNIKI BADAŃ

W analizie dotychczasowych danych badawczych wystąpiła duża trudność, ponieważ odnaleziono jedynie jedno badanie opisujące zależność pomiędzy retrospektywną oceną postawy rodzicielskiej, a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem. Były to dokonania K. Ulman z 1998 roku, które obejmowały grupę adolescentów. Na podstawie wyników uzyskanych przez polską badaczkę postawiono hipotezy, iż dzieci

wychowywane przez rodziców, którzy zgodnie reprezentują pozytywne postawy wychowawcze w dorosłości, dobrze radzą sobie ze stresem, a to z kolei przenosi się na adekwatne reagowanie na bodźce stresowe w środowisku pracy. Potomkowie, których rodzice przejawiali negatywne postawy rodzicielskie, jako osoby dorosłe i samodzielne, nie przejawiają adekwatnego stylu radzenia sobie ze stresem. Hipotezy kierunkowe dotyczące płci respondentów oparto na podejściu psychoanalitycznym oraz behawioralnym. Freud twierdził, iż prawidłowo rozwiązany kompleks Edypa prowadzi do identyfikacji chłopca z ojcem, przedstawicielem tej samej płci. Odpowiednio rozwiązany kompleks Elektry u dziewcząt skutkuje utożsamieniem się z matką. Założenie to, znajduje potwierdzenie także w ujęciu behawioralnym. Dziecko modeluje rodzica, względem którego zauważa większe podobieństwo. Wytwarza się więc między nimi specyficzna więź, która w znaczącym stopniu, rzutuje na kształtowanie się odporności na stres (Schultz, Schultz, 2007). Ujęto także zasadę podobieństwa opisaną między innymi przez Elliota Aronsona. Osoby, które są podobne do danej jednostki, zarówno pod względem fizycznym (wygląd), jak i psychicznym (korelacja charakterystycznych cech w obrębie określonej płci psychicznej i społeczno-kulturowej), odgrywają ważną rolę w jej życiu. W ujęciu zmiennych kontekstowych zauważono, iż samo wykształcenie jednostki nie wpływa na sposób, w jaki radzi sobie ona ze stresem. Kształtowanie układu nerwowego oraz podstawowych cech osobowości, ma miejsce dużo wcześniej niż nabywanie wyższego wykształcenia (Malinowski, 2007). Wykształcenie rodziców jest ważnym czynnikiem w kontekście kształtowania się stylu radzenia sobie ze stresem u potomka, ponieważ to w jaki sposób rodzic odnosi się do dziecka i jaką ma wiedzę ogólną, rzutuje na jego podejście do zagadnień wychowawczych (De Barbaro, 1999).

METODA

Badanie miało charakter korelacyjny, było jednoetapowe. Użyto dwóch narzędzi badawczych: Kwestionariusza Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców KPR-Roc (Plopa, 2008) oraz Kwestionariusza Radzenia Sobie w Sytuacjach Stresowych CISS w polskiej adaptacji (Strelau, Jaworska, Wrześniewski, Szczepaniak, 2009). Zastosowano celowy dobór grupy badawczej ze względu na okres rozwojowy – wczesną dorosłość. Przebadano osoby w wieku od 21 do 39 lat. W badaniu wzięło udział $n = 81$ osób. 41 mężczyzn oraz 40 kobiet. Celem badawczym była analiza związku pomiędzy retrospektywną oceną postaw wychowawczych a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem u czynnych zawodowo osób w okresie wczesnej dorosłości. W związku z tym postawiono następujące pytania badawcze:

Pytanie 1: Czy istnieje związek pomiędzy retrospektywną oceną postaw rodzicielskich a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem u czynnych zawodowo osób w okresie wczesnej dorosłości?

Pytanie 1.1: Czy osoby, których rodzice (zarówno ojciec i matka) przejawiali negatywne postawy wychowawcze (w tym postawę odrzucenia, nadmiernego wymagania, niekonsekwencji, nadmiernego ochraniania, niewystarczającej autonomii), charakteryzują się dezadaptacyjnymi stylami radzenia sobie ze stresem (skoncentrowanymi na emocjach lub na unikaniu)?

Pytanie 1.2: Czy osoby, których rodzice (zarówno ojciec i matka) przejawiali pozytywne postawy wychowawcze (w tym postawę akceptacji oraz autonomii), charakteryzują się adaptacyjnymi stylami radzenia sobie ze stresem (styl skoncentrowany na zadaniu)?

Pytanie 2: Czy istnieje związek pomiędzy płcią osób badanych a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem?

Pytanie 2.1: Czy kompozycja różnorodna (pozytywna postawa wychowawcza matki i negatywna ojca) charakteryzuje się występowaniem stylu skoncentrowanego na zadaniu u kobiet oraz stylu skoncentrowanego na emocjach lub na unikaniu u mężczyzn?

Pytanie 2.2: Czy kompozycja różnorodna (pozytywna postawa wychowawcza ojca i negatywna matki), charakteryzuje się występowaniem stylu skoncentrowanego na zadaniu u mężczyzn oraz stylu skoncentrowanego na emocjach lub na unikaniu u kobiet?

Pytanie 3: Czy istnieje związek pomiędzy wykształceniem osób badanych a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem?

Pytanie 4: Czy istnieje związek pomiędzy wykształceniem matki i ojca a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem ich potomka?

Pytanie 4.1: Czy u osób badanych z rodzin, gdzie rodzice mają wyższe wykształcenie, rzadziej występuje negatywny styl radzenia sobie ze stresem niż u osób, których rodzice mają niskie wykształcenie?

WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Sprawdzono, czy zachodzą związki pomiędzy retrospektywną oceną postaw rodzicielskich a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem u czynnych zawodowo osób w okresie wczesnej dorosłości. Do badania związków użyto: Kwestionariusza Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców KPR–Roc (Plopa, 2008) oraz Kwestionariusza Radzenia Sobie w Sytuacjach Stresowych CISS w polskiej adaptacji (Strelau, Jaworska, Wrześniewski, Szczepaniak, 2009). Opis poszczególnych korelacji znajduje się pod tabelą 1.

Tabela 1. Związek pomiędzy retrospektywną oceną postaw rodzicielskich a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem u czynnych zawodowo osób w okresie wczesnej dorosłości

Postawy rodzicielskie matek i ojców/poziom istotności		Styl skoncentrowa- ny na zadaniu	Styl skoncentrowa- ny na emo- cjach	Styl skoncentrowa- ny na unikaniu	Angażowanie się w czynności zastępcze	Poszukiwanie kontaktów towarzyskich
Akceptacja vs odrzucenie u matki	r Pearsona	0,350	-0,318	-0,203	-0,205	-0,159
	istotność	0,001	0,004	0,069	0,066	0,156
Wymaganie u matki	r Pearsona	-0,440	0,467	0,174	0,177	0,121
	istotność	<0,001	<0,001	0,120	0,113	0,283
Autonomia u matki	r Pearsona	0,416	-0,407	-0,178	-0,191	-0,115
	istotność	<0,001	<0,001	0,112	0,088	0,308
Niekonsekwencja u matki	r Pearsona	-0,405	0,462	0,235	0,213	0,214
	istotność	<0,001	<0,001	0,035	0,056	0,055
Ochranianie u matki	r Pearsona	-0,169	0,244	0,028	0,021	0,021
	istotność	0,132	0,028	0,801	0,854	0,854
Akceptacja vs odrzucenie u ojca	r Pearsona	0,416	-0,389	-0,273	-0,278	-0,246
	istotność	<0,001	<0,001	0,014	0,012	0,027
Wymaganie u ojca	r Pearsona	-0,419	0,378	0,337	0,343	0,292
	istotność	<0,001	<0,001	0,002	0,002	0,008
Autonomia u ojca	r Pearsona	0,431	-0,423	-0,328	-0,323	-0,298
	istotność	<0,001	<0,001	0,003	0,003	0,007
Niekonsekwencja u ojca	r Pearsona	-0,386	0,353	0,338	0,330	0,312
	istotność	<0,001	0,001	0,002	0,003	0,005
Ochranianie u ojca	r Pearsona	-0,009	0,101	0,211	0,184	0,207
	istotność	0,938	0,370	0,058	0,100	0,064

Źródło: opracowanie własne

Poziom stylu skoncentrowanego na zadaniu korelował dodatnio z poziomem postawy akceptacji u matki ($r = 0,35$) i ojca ($r = 0,42$) oraz autonomii u matki ($r = 0,42$) i ojca ($r = 0,43$). Ujemnie z kolei, z poziomem postaw wymagania i niekonsekwencji, zarówno u matek ($r = -0,44$; $r = -0,40$), jak i ojców ($r = -0,42$; $r = -0,39$) respondentów. Siła wszystkich odnotowanych związków była umiarkowana. Styl skoncentrowany na emocjach korelował ujemnie z poziomem postawy akceptacji oraz autonomii ojca ($r = -0,39$; $r = -0,42$) i matki ($r = -0,32$; $r = -0,41$) oraz dodatnio z poziomem postaw wymagania i niekonsekwencji u matek ($r = 0,47$; $r = 0,46$) i ojców ($r = 0,38$; $r = 0,35$), a także ochraniać matki ($r = 0,24$). Siła ostatniego z wymienionych związków była niska, pozostałych zaś umiarkowana. Z kolei poziom stylu skoncentrowanego na unikaniu, korelował dodatnio z poziomem postawy niekonsekwencji, zarówno matki ($r = 0,23$), jak i ojca ($r = 0,34$) oraz poziomem postawy wymagania ojca ($r = 0,34$), ujemnie zaś z postawą akceptacji i autonomii ojca ($r = -0,27$; $r = -0,33$). Korelacje tego stylu radzenia sobie ze stresem z postawami wymagania, autonomii i niekonsekwencji ojca były umiarkowane, pozostałe zaś korelacje charakteryzowały się niską siłą. Skale angażowania się w czynności zastępcze oraz poszukiwania kontaktów towarzyskich korelowały tylko z postawami ojca – dodatnio z poziomem postawy niekonsekwencji ($r = 0,34$; $r = 0,31$) i wymagania ($r = 0,34$; $r = 0,29$), ujemnie zaś z postawą akceptacji ($r = -0,28$; $r = -0,25$) i autonomii ($r = -0,32$; $r = -0,3$). Związki tych skal z postawami autonomii i niekonsekwencji, a także związek skali angażowania się w czynności zastępcze z postawą wymagania, były umiarkowane, a pozostałe korelacje charakteryzowały się niską siłą.

W dalszej kolejności sprawdzono, czy istnieje związek pomiędzy płcią osób badanych a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem.

Jak jednak widać w tabeli 2, nie odnotowano żadnych różnic istotnych statystycznie, ani nawet bliskich istotności statystycznych (we wszystkich badanych związkach poziom istotności wyniósł $p > 0,05$).

Postanowiono sprawdzić, czy istnieje związek pomiędzy wykształceniem osób badanych a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem.

Nie odnotowano jednak żadnych wyników istotnych statystycznie, ani nawet bliskich istotności statystycznej.

Sprawdzono, czy istnieje związek pomiędzy wykształceniem ojców osób badanych a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem u ich potomków.

W zakresie stylu skoncentrowanego na zadaniu respondenci, których ojcowie mieli wykształcenie wyższe, cechowali się wyższymi wynikami, w zakresie zaś stylu skoncentrowanego na emocjach, unikaniu oraz w zakresie skali angażowania się w czynności zastępcze uzyskiwali niższe wyniki od obu pozostałych grup.

Tabela 2. Indywidualne style radzenia sobie ze stresem w zależności od płci osoby badanej

Rodzaj stylu radzenia sobie ze stresem	kobieta (n = 40)		Mężczyzna (n = 41)		Wartość testu/ poziom istotności		95% CI		Wartość testu
	M	SD	M	SD	t	p	LL	UL	
Styl skoncentrowany na za- daniu	54,61	12,78	56,50	13,87	-0,64	0,525	-7,79	4,01	0,14
Styl skoncentrowany na emocjach	48,05	18,44	47,78	19,90	0,06	0,949	-8,21	8,75	0,01
Styl skoncentrowany na unikaniu	45,68	18,11	43,43	15,73	0,60	0,551	-5,24	9,76	0,13
Angażowanie się w czynno- ści zastępcze	21,44	10,14	19,98	8,68	0,70	0,487	-2,71	5,64	0,15
Poszukiwanie kontaktów towarzyskich	16,27	5,52	15,48	4,95	0,68	0,498	-1,53	3,11	0,15

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 3. Wykształcenie osób badanych a ich indywidualne style radzenia sobie ze stresem

Rodzaj stylu radzenia sobie ze stresem/wykształcenie		N	M	SD	Wartość wariancji/ poziom istotności
Styl skoncentrowany na zadaniu	zawodowe	6	61,33	12,16	$H(2) = 0,85$ $p = 0,655$
	średnie	32	56,09	13,02	
	wyższe	43	54,33	13,67	
Styl skoncentrowany na emocjach	zawodowe	6	40,50	20,13	$H(2) = 2,29$ $p = 0,318$
	średnie	32	45,09	18,65	
	wyższe	43	51,05	19,04	
Styl skoncentrowany na unikaniu	zawodowe	6	32,83	6,62	$H(2) = 2,47$ $p = 0,291$
	średnie	32	45,03	17,03	
	wyższe	43	45,86	17,43	
Angażowanie się w czynności zastępcze	zawodowe	6	15,00	4,15	$H(2) = 1,36$ $p = 0,507$
	średnie	32	21,13	9,44	
	wyższe	43	21,21	9,80	
Poszukiwanie kontaktów towarzyskich	zawodowe	6	12,17	2,23	$H(2) = 3,34$ $p = 0,188$
	średnie	32	16,00	5,47	
	wyższe	43	16,30	5,22	

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4. Wykształcenie ojców osób badanych a ich indywidualne style radzenia sobie ze stresem.
Różne indeksy literowe wskazują na różnice istotne statystycznie na poziomie $p < 0,05$. Testy post-hoc Sidaka

Rodzaj stylu radzenia sobie ze stresem/wykształcenie	N	M	SD	Wartość testu/ poziom istotności
Styl skoncentrowany na zadaniu	podstawowe/zawodowe			
	średnie	50,17a	9,30	$F(2, 78) = 9,14$ $p < 0,001$
	wyższe	52,72a	13,35	
Styl skoncentrowany na emocjach	podstawowe/zawodowe	63,77b	12,66	$F(2, 78) = 12,74$ $p < 0,001$
	średnie	57,43a	14,33	
	wyższe	51,84a	16,58	
Styl skoncentrowany na unikaniu	podstawowe/zawodowe	34,65b	18,81	$F(2, 78) = 4,75$ $p = 0,011$
	średnie	47,35a	16,19	
	wyższe	49,06a	16,90	
Angażowanie się w czynności zastępcze	podstawowe/zawodowe	36,58b	15,18	$F(2, 78) = 6,53$ $p = 0,002$
	średnie	22,39a	8,67	
	wyższe	23,66a	9,31	
Poszukiwanie kontaktów towarzyskich	podstawowe/zawodowe	15,62b	8,34	$F(2, 78) = 2,23$ $p = 0,115$
	średnie	16,35	5,44	
	wyższe	16,94	5,17	
		14,15	4,86	

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 5. Wykształcenie matek osób badanych a ich indywidualne style radzenia sobie ze stresem. Różne indeksy literowe wskazują na różnice istotne statystycznie na poziomie $p < 0,05$. Testy post-hoc Sidaka bądź Tamhane'a

Rodzaj stylu radzenia sobie ze stresem/wykształcenie	N	M	SD	Wartość testu/ poziom istotności
Styl skoncentrowany na zadaniu	podstawowe/zawodowe	50,56a	9,20	$F(2, 78) = 14,26$ $p < 0,001$
	średnie	50,39a	12,25	
	wyższe	64,69b	11,67	
Styl skoncentrowany na emocjach	podstawowe/zawodowe	56,31a	13,88	$F(2, 78) = 19,64$ $p < 0,001$
	średnie	56,00a	15,18	
	wyższe	33,24b	17,27	
Styl skoncentrowany na unikaniu	podstawowe/zawodowe	47,06ab	16,58	$F(2, 54,65) = 8,89$ $p < 0,001$
	średnie	51,14a	16,76	
	wyższe	35,03b	12,85	
Angażowanie się w czynności zastępcze	podstawowe/zawodowe	22,25a	8,94	$F(2, 55,42) = 10,11$ $p < 0,001$
	średnie	24,53a	9,25	
	wyższe	15,14b	7,17	
Poszukiwanie kontaktów towarzyskich	podstawowe/zawodowe	16,25ab	5,60	$F(2, 50,77) = 4,59$ $p = 0,015$
	średnie	17,50a	5,20	
	wyższe	13,66b	4,35	

Źródło: opracowanie własne.

Sprawdzono, czy istnieje związek pomiędzy wykształceniem matek osób badanych a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem u ich potomków.

W zakresie stylu skoncentrowanego na zadaniu, stylu skoncentrowanego na emocjach oraz skali angażowania się w czynności zastępcze odnotowano wspólny wzorzec różnic – grupa osób, których matki miały wyższe wykształcenie różniła się istotnie statystycznie od osób, których matki miały wykształcenie podstawowe/zawodowe bądź średnie, te zaś grupy z kolei nie różniły się między sobą. W zakresie stylu skoncentrowanego na zadaniu respondenci, których matki miały wykształcenie wyższe cechowali się wyższymi wynikami, a w zakresie stylu skoncentrowanego na emocjach oraz w zakresie skali angażowania się w czynności zastępcze uzyskiwali niższe wyniki od obu pozostałych grup. W zakresie dwóch pozostałych zmiennych, czyli stylu skoncentrowanego na unikaniu oraz skali poszukiwania kontaktów towarzyskich odnotowano po jednej różnicy istotnej statystycznie – między grupą osób, których matki miały wykształcenie wyższe a tymi, których matki miały wykształcenie średnie. Wyższy poziom obu zmiennych odnotowano w tej drugiej grupie. Dodatkowo w przypadku stylu skoncentrowanego na unikaniu odnotowano różnicę pomiędzy grupą osób, których matki miały podstawowe/zawodowe wykształcenie a grupą osób, których matki miały wykształcenie wyższe.

WNIOSKI

Wśród licznych badań dotyczących wpływu retrospektywnej oceny postawy rodzicielskiej na różnorodne zmienne psychologiczne (temperament, osobowość, samoocena, lękowość, depresyjność) trudno odnaleźć dane wskazujące na istnienie powiązania ze stylami radzenia sobie ze stresem. Pomijano zależność, z której wynika, że to, jaki człowiek jest dziś, swoje początki ma we wczesnym dzieciństwie. Dzięki przeprowadzonym badaniom do pola fenomenologicznego osób dorosłych można dołączyć także obraz rodziców, ponieważ, jak wynika z przedstawionych danych, wywiera on umiarkowany wpływ na kształtowanie się stylów radzenia sobie ze stresem. W dalszych badaniach, należałoby skoncentrować się nad dodatkowym czynnikiem – zawodem osób badanych. Wybór profesji jest związany zarówno z retrospektywną percepcją postawy wychowawczych rodziców, jak i z samym stylem radzenia sobie ze stresem. Ciekawe z punktu widzenia naukowego wydaje się badanie rodzeństwa. Uzyskane dane statystyczne pozwoliłyby zweryfikować, czy rodzice przejawiali takie same postawy wychowawcze wobec wszystkich swoich potomków oraz tego, jak kształtują się style radzenia sobie ze stresem u dorosłych dzieci z tych samych rodzin.

LITERATURA

- Anzenbacher A. (2018). *Wprowadzenie do filozofii*, Kraków: WAM.
- Aronson E., Wilson T., Akert R. (1997). *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Beisert M. (2004). *Seksualność w cyklu życia człowieka*, Poznań: Zakład Wydawniczy K. Domke.
- Brich A. (2007). *Psychologia rozwojowa w zarysie*, Warszawa: PWN.
- De Barbaro B. (1999). *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Heszen-Niejodek, I., Ratajczak Z. (1996). *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Malinowski A. (2007). *Auksologia. Rozwój osobniczy człowieka w ujęciu biomedycznym*, Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Plopa M. (2008). *Kwestionariusz Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców (KPR – ROC) – Podręcznik*, Warszawa: Vizja Press & IT.
- Plopa M. (2015). *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Kraków: Impuls.
- Schier K. (2014). *Dorośle dzieci. Psychologiczna problematyka odwrócenia ról w rodzinie*, Warszawa: Scholar.
- Schultz D., Schultz S. (2007). *Historia współczesnej psychologii*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sperling A. (1995). *Psychologia*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Strelau J., Jaworska A., Wrześniewski P., Szczepaniak, P. (2009). *Kwestionariusz radzenia sobie w sytuacjach stresowych CISS*, Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Ziemska M. (1979). *Postawy rodzicielskie*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Zimbardo P., Johnson R., McCann V. (2017). *Psychologia. Kluczowe koncepcje*, t. 1: *Podstawy psychologii*, Warszawa: PWN.

**RETROSPEKTYWNA PERCEPCJA POSTAW RODZIELSKICH
A INDYWIDUALNE STYLE RADZENIA SOBIE ZE STRESEM U CZYNNYCH ZAWODOWO
OSÓB W OKRESIE WCZESNEJ DOROSŁOŚCI**

STRESZCZENIE: W badaniach zajęto się analizą związku pomiędzy retrospektywną oceną postaw rodzicielskich a indywidualnymi stylami radzenia sobie ze stresem. Jako grupę badawczą wybrano osoby w okresie wczesnej dorosłości, gdyż jest to faza rozwojowa obfitująca w zadania, które są szczególnie stresujące dla jednostki, ponieważ pokrywają się z rozpoczęciem nowej, samodzielnej drogi życiowej. Udowodniono empirycznie, iż propagowane przez matkę i ojca postawy wychowawcze są istotnym modyfikatorem odporności na stres ich dorosłego potomka. W weryfikacji związku pomiędzy opisanymi zmiennymi zawarto także wpływ zmiennych pośredniczących na styl radzenia sobie ze stresem u osób badanych, takich jak: płeć, wykształcenie oraz wykształcenie rodziców respondentów.

SŁOWA KLUCZOWE: retrospektywna ocena postaw rodzicielskich, styl radzenia sobie ze stresem, okres wczesnej dorosłości.

**RETROSPECTIVE PERSPECTIVE OF PARENTAL ATTITUDE IN COMPARISON
TO INDIVIDUAL COPING WITH STRESS FOR PROFESSIONALLY ACTIVE DURING
THE EARLY ADULTHOOD**

SUMMARY: The subject of the dissertation concerns the analysis of the retrospective attitude of parental methods and individual methods of coping with stress. The chosen research group involves people in the early adulthood, as this stage of development is abound in tasks which are highly stressful and might be the result of starting the new, independent life. It was empirically proven that promoted parental attitude is an important stress endurance modifier for their offspring. The examination of the relations between the described variations, also concerns the respondents' methods of dealing with stress as: sex, education and education of their parents.

KEYWORDS: retrospective results of parental attitude, different methods of coping with stress during, the early adulthood.

MONIKA MARIA BENDYK
Uniwersytet Zielonogórski

ORIENTACJA TEMPORALNA OSÓB DOŚWIADCZAJĄCYCH RÓŻNYCH OBJAWÓW PSYCHOPATOLOGII

WSTĘP

Czas jest ważnym, choć często niedocenianym aspektem naszego życia. Perspektywa czasu, jaką obieramy zazwyczaj nieświadomie, wpływa na nasze uczucia, myśli oraz nasze zachowanie. Z tego względu badanie zjawisk związanych z orientacją temporalną jest niezmiernie istotne. Niniejszy artykuł jest efektem wielomiesięcznej pracy nad zgłębianiem zjawiska orientacji temporalnej jednostki oraz przeprowadzonych badań własnych na temat perspektyw czasu jako predyktorów wybranych objawów psychopatologicznych. Stanowi on próbę przybliżenia wiedzy o sile czasu psychologicznego, realnie oddziałującego na całe ludzkie życie i mogącego mieć związek z doznawaniem różnego rodzaju zaburzeń.

W artykule przedstawiono krótkie teoretyczne rozważania na temat orientacji temporalnej w koncepcji Zimbardo oraz Boyda, a także przegląd badań dotyczących związków perspektyw czasu z zaburzeniami, takimi jak lękliwość, depresja oraz uzależnienie od alkoholu. Następnie zaprezentowano metodologię dotyczącą badań własnych w tym obszarze, a także wyniki tych badań. Postarano się odpowiedzieć na pytania o to, czy istnieją różnice w zakresie orientacji temporalnych między osobami nieprzejawiającymi badanych oznak psychopatologii a grupą kliniczną (osobami uzależnionymi od alkoholu, cierpiącymi na depresję lub lęki). Przeanalizowano także związki orientacji temporalnych z objawami wspomnianych wyżej psychopatologii.

W ostatniej części artykułu przeprowadzono dyskusję na temat uzyskanych wyników, a także zawarto w niej podsumowanie i wnioski płynące z przeprowadzonych analiz.

ORIENTACJA TEMPORALNA ZGODNIE Z KONCEPCJĄ ZIMBARDO I BOYDA

Orientacja temporalna według Zimbardo i Boyda to „osobiste nastawienie – często nieuświadomione, które każdy z nas przejawia wobec czasu” (Zimbardo, Boyd, 2015, s. 50). Definicja ta podkreśla możliwość powstawania różnic indywidualnych między jednostkami w danym aspekcie, ale jednocześnie zaznacza, że dana właściwość jest typowa dla każdego człowieka. Całościowa orientacja temporalna jest niejednorodna i składa się z sześciu wymiarów nazwanych przez autorów perspektywą przeszłościową w wersji przeszłościowo-pozytywnej i przeszłościowo-negatywnej, teraźniejszą z wariantem hedonistycznym i fatalistycznym oraz przyszłą ukierunkowaną na cele związane z życiem człowieka na Ziemi, a także transcendentalną, związaną z celami osiąganymi w życiu pozagrobowym (Zimbardo, Boyd, 2015). Autorzy zwracają uwagę na istnienie jeszcze jednej możliwości percepcji czasu, którą nazwali holistyczną teraźniejszością (Zimbardo, Boyd, 2015).

Perspektywa przeszłościowo-pozytywna jest związana z pozytywnym nastawieniem do swojej przeszłości, posiadaniem miłych wspomnień i chętnym wracaniem do nich pamięcią, pielęgnowaniem tradycji rodzinnych, sentymentalnością wobec przedmiotów kojarzonych z przeszłymi pozytywnymi wydarzeniami. Pozytywne nastawienie do swojej przeszłości emanuje u osób wysoce przeszłościowo-pozytywnych także na teraźniejszość. Mają one zazwyczaj sporo znajomych, są przyjacielscy i optymistyczni, ich afekt koncentruje się wokół pozytywnych emocji (Zimbardo, Boyd, 2015).

W przeciwieństwie do osób pozytywnie nastawionych do przeszłości, jednostka nastawiona przeszłościowo-negatywnie rozpamiętuje nieprzyjemne sytuacje z przeszłości, doświadcza częstych ruminacji z nimi związanych i wytyka sobie błędy popełnione w przeszłości (Zimbardo, Boyd, 2015). Takie nastawienie i emocje z nim związane mogą być czynnikiem ryzyka dla rozwijania się różnych zaburzeń psychicznych oraz właściwości utrudniających prawidłowe funkcjonowanie. Ze względu na swoje wcześniejsze doświadczenia jednostka uplasowana wysoko na skali przeszłościowo-negatywnej perspektywy czasu nie potrafi w pełni cieszyć się teraźniejszością, ponieważ odnosi ją do przeszłości i obawia się, że w każdej chwili może się wydarzyć coś złego, co wzorem dawnych doświadczeń, zniszczy chwilę obecną (Zimbardo, Boyd, 2015).

Z kolei teraźniejsi hedoniści to osoby mające skłonność do działania „tu i teraz”, czyli zajmowania się tylko sprawami dotyczącymi najbliższej sfery swojego egzystowania (Zimbardo, Boyd, 2015). Ta perspektywa czasu może mieć wydźwięk zarówno

pozytywny, jak i negatywny. Postawa wysoce hedonistyczna może się wiązać z występowaniem przejawów zachowań nieakceptowanych społecznie lub szkodliwych dla jednostki takich jak: niezastanawianie się nad konsekwencjami swoich czynów bądź alternatywnymi rozwiązaniami, labilność emocjonalna, skłonność do zachowań ryzykownych czy oszustw (Keough, Zimbardo, Boyd, 1999; Zimbardo, Boyd, 2015). Pozytywnym aspektem tej perspektywy jest z kolei to, że jednostki te potrafią czerpać z życia radość, zrelaksować się i odpoczywać, posiadają większe zasoby energii niż ci, którzy osiągają niższe wyniki w tej skali (Zimbardo, Boyd, 1999, 2015). Ze względu na swoją towarzyskość i pęd ku przyjemnościom łączonym z różnego typu rozrywkami (także społecznymi) wykazują się niższą nieśmiałością niż osoby niepielegnujące swojego hedonizmu. Cechuje ich większa kreatywność (Zimbardo, Boyd, 2015) oraz wyższy poziom subiektywnie relacjonowanego szczęścia (Przepiórka, Sobol-Kwapińska, Jankowski, 2016).

Fataliści natomiast są przekonani, że przyszłość jest z góry przesądzona i nie jawi się pozytywnie (SJP, 2008). Mają oni poczucie, że istnieje przeznaczenie, na które nie mają wpływu, nie ma nadziei na poprawę swojego losu i nic nie jest w stanie tego zmienić. W ich postawie króluje pesymizm (Zimbardo, Boyd, 2015).

Perspektywa przyszłościowa jest z kolei związana z planowaniem i analizowaniem swojego działania, hierarchią wartości stawiającą pracę ponad rozrywkę, sumiennością i wytrwałością w działaniu. Wszystkie wymienione przymioty sugerowałyby pozytywne nastawienie Przyszłościowców wobec tego, co nastąpi. Zatem Zimbardo i Boyd (1999, 2015) w swojej koncepcji niewystarczająco uwzględnili możliwość nastawienia negatywnego do przyszłości, które może mieć duże znaczenie zwłaszcza w przypadku analizy orientacji temporalnej w kontekście psychopatologii. Dlatego do celów niniejszej pracy poszerzono orientację przyszłościową i podzielono ją dodatkowo na dwa możliwe warianty: przyszłość pozytywną (zawierającą w sobie przymioty skali przyszłościowej w koncepcji Zimbardo i Boyda), a także przyszłość negatywną odzwierciedlaną przez lękową postawę wobec tego, co będzie, niepewność związaną z przyszłością oraz zamartwianie się o nią (Carelli, Wiberg, Wiberg, 2011).

Istnieje jeszcze jeden wariant nastawienia na przyszłość według Zimbardo i Boyda (2015), a więc orientacja przyszłościowo-transcendentalna. Osoba uzyskująca wysoki wynik na tej skali (Transcendentalista) podejmuje decyzje z nadzieją otrzymania pośmiertnej korzyści dla siebie bądź innych lub uniknięcia kary. Jednostka taka zwraca uwagę na aspekt duchowy, planuje życie w zgodzie z wyższymi zasadami. Wyrzeka się niekiedy ziemskich przyjemności dla celów, które przekraczają granice ludzkiej egzystencji i sięgają „życia po życiu” (Zimbardo, Boyd, 1999, 2015).

Już z tego krótkiego opisu każdej z perspektyw czasu można wywnioskować, że odgrywać mogą one znaczną rolę w sposobie funkcjonowania ludzi. Duże znaczenie

orientacji temporalnej udowodniono już w wielu przypadkach. W dalszej części artykułu omówione zostaną niektóre z nich.

PERSPEKTYWY CZASU A LĘK, DEPRESJA I UZALEŻNIENIE OD ALKOHOLU

Zimbardo i Boyd (2015) są przekonani, że konstrukt orientacji temporalnej to często nieuświadomiane, ale znaczące podłoże dla wielu przejawianych przez człowieka cech, zachowań oraz zaburzeń lub nawet chorób (np.: depresji). Udowodniono, że istnieją korelacje między przejawianym poziomem psychopatologii a przeszłością pozytywną, przeszłością negatywną i orientacją terażniejszą fatalistyczną (van Beek i in., 2010). Perspektywa przeszła pozytywna stanowi czynnik ochronny przeciw występowaniu patologii, a dwie pozostałe towarzyszą objawom psychopatologii. Zwłaszcza perspektywa przeszła negatywna okazuje się znacząca dla przejawów różnego rodzaju zaburzeń (van Beek i in., 2010).

Według badań Wessela van Beeka i jego współpracowników (2010) występuje silna, pozytywna korelacja między orientacją temporalną na przeszłość negatywną a depresyjnością oraz myślami i tendencjami samobójczymi. Badacze ci (van Beek i in., 2010) wykazali także istnienie ujemnej zależności między perspektywą przeszłościowo-pozytywną a depresyjnością i skłonnościami do samobójstwa oraz pozytywną korelację między ukierunkowaniem na terażniejszość fatalistyczną a tymi problemami psychiatrycznymi.

W przypadku lęku niekiedy definicyjnie traktuje się go jako emocję przeżywaną obecnie, a dotyczącą obawy o to, co może się zdarzyć w przyszłości, czyli antycypacji przyszłych zagrożeń lub krzywd (Åstöm i in., 2014). Łączy się to ze sposobem myślenia o przyszłości jako pełnej zagrożeń i niewnoszącej nic dobrego do życia. Można zatem przypuszczać, że negatywna antycypacja przyszłości będzie się wiązała z doznawaniem różnego rodzaju lęków. Dziwi zatem mała liczba badań dotyczących związków szeroko pojętej lękliwości z orientacją temporalną, a zwłaszcza z perspektywą przyszłą negatywną. Praca naukowa Elizabeth Åstöm i współtwórców (2014) potwierdza istotę ujęcia perspektywy przyszłościowo-negatywnej w badaniach dotyczących lęku. Badacze ci (Åstöm i in., 2014), analizując różne ujęcia konstruktu psychologicznego, jakim jest perspektywa czasu, doszli do wniosków, że występują istotne statystycznie różnice między osobami lękliwymi a grupą kontrolną jedynie w przypadku perspektywy przyszłościowo-negatywnej i orientacji przeszłej negatywnej. Grupa lękowa uzyskiwała na tych skalach wyniki istotnie wyższe niż grupa kontrolna (Åstöm i in., 2014).

Dla nadużywania alkoholu i uzależnienia od niego badacze (Daugherty, Brase, 2010; Keough, Zimbardo, Boyd, 1999; Stolarski, Fioulaine, Zimbardo, 2018) dowiedli nato-

miast istnienie korelacji z perspektywą terażniejszą. Osoby, które osiągają wyższe wyniki w skali terażniejszej perspektywy czasu, relacjonują większą częstotliwość sięgania po alkohol i spożywają go w większych ilościach niż jednostki osiągające niższe wyniki na tej skali (Keough, Zimbardo, Boyd, 1999). Wykazano również istotną negatywną relację perspektywy przyszłościowej z częstotliwością używania różnych substancji psychoaktywnych, ale nie była ona tak duża, jak korelacja perspektywy terażniejszej z tymi zmiennymi (Keough, Zimbardo, Boyd, 1999). Orientacja temporalna odgrywa również istotną rolę w przypadku przebiegu terapii odwykowej osób uzależnionych od alkoholu. Z badań Chodkiewicza i Nowakowskiej (2011) wynika, że pacjenci zaczynający leczenie odwykowe są najczęściej skoncentrowani na terażniejszości (hedonistycznej lub fatalistycznej) i przeszłości. Mężczyźni uzależnieni od alkoholu są częściej nastawieni na terażniejszość hedonistyczną, a wśród uzależnionych kobiet częściej dominuje terażniejszość fatalistyczna. Mężczyźni, którzy ukończyli terapię uzyskiwali wyższe wyniki na skali przyszłościowej niż ci, którym się to nie udało. Zatem można wnioskować, że perspektywa czasu ukierunkowana na przyszłość sprzyja ukończeniu leczenia odwykowego w grupie mężczyzn. Z kolei grupa kobiet przerywających terapię częściej była skoncentrowana na przeszłości lub perspektywie terażniejszej hedonistycznej. Te orientacje temporalne najprawdopodobniej nie sprzyjają uzależnionym od alkoholu kobietom w powrocie do zdrowia i normalnego funkcjonowania (Chodkiewicz, Nowakowska, 2011). Zatem orientacja temporalna może być uznana za wyznacznik prawdopodobnego sukcesu terapii osób uzależnionych od alkoholu i z tego względu powinna być brana pod uwagę w czasie podejmowania środków prewencyjnych i profilaktycznych, konstruowania kampanii społecznych dotyczących spożywania alkoholu czy innych szkodliwych substancji oraz podczas planowania terapii.

BADANIA WŁASNE – ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

Przebadano 161 osób (91 kobiet i 70 mężczyzn) w wieku od 18 do 83 lat (średnia 44,55 lat). Ankietowani w większości byli mieszkańcami województwa lubuskiego. Grupę kontrolną stanowiły jednostki, u których nie stwierdzono w badaniu występowania żadnej z trzech ujmowanych w tym pomiarze psychopatologii (depresji, lękliwości, uzależnienia od alkoholu). Do grup badawczych trafiły natomiast osoby, u których na podstawie przeprowadzonych testów stwierdzono występowanie depresji lub lękliwości lub uzależnienia od alkoholu. Aby uzyskać próbę badawczą z takich jednostek testowanie prowadzono na osobach leczonych w Wojewódzkim Szpitalu Specjalistycznym dla Nerwowo i Psychicznie Chorych w Ciborzu (43 osoby), Oddziale Dziennym Zaburzeń

Nerwicowych w Zielonej Górze (18 osób) oraz w Poradni Zdrowia Psychicznego z Psychiatrycznym Oddziałem Dziennym „Integracja” w Zielonej Górze (49 osób).

Testowano poniższe hipotezy:

- H.1. Grupa kontrolna różni się od grupy klinicznej pod względem przejawianych orientacji temporalnych.
- H.2. Istnieje związek między perspektywami czasu a objawami lękowymi.
- H.3. Występuje zależność między perspektywami czasu a przejawianą depresyjnością.
- H.4. Istnieje związek między perspektywami czasu a problemami dotyczącymi spożywania alkoholu.

Do przeprowadzenia pomiarów zastosowano:

- Wybrane skale MMPI-2 – odpowiedzi udziela się na dychotomicznej skali nominalnej – tak/nie. Użyto podskal do mierzenia depresji (D i DEP) oraz do badania lęku (ANX, FRS i A). Podskale te wykazują się dobrą trafnością i rzetelnością (Butcher i in., 2012).
- Test AUDIT (*Alcohol Use Disorder Identification Test*) – test przesiewowy do rozpoznawania problemów alkoholowych stworzony przez ekspertów Światowej Organizacji Zdrowia (WHO). Składa się z 10 pytań dotyczących wzorca spożywania alkoholu (częstość, ilość) oraz zachowań występujących po jego spożyciu. Test ten wykazuje się wysoką czułością w wykrywaniu problematycznych wzorców spożywania alkoholu, jest uznawany za trafne, rzetelne i międzynarodowe narzędzie przesiewowe do badania różnych stopni problemów z konsumpcją trunków (Babor i in., 2001):
 - a) prawdopodobny brak problemów z alkoholem: < 8 punktów,
 - b) picie ryzykowne: 8-15 punktów,
 - c) picie szkodliwe: 16-19 punktów,
 - d) prawdopodobne uzależnienie od alkoholu: ≥ 20 punktów (Fudała, Dąbrowska, Łukowska, 2013).
- Kwestionariusz Perspektywy Czasowej Zimbardo (ZTPI) w polskiej adaptacji Anety Przepiórki (Sobol-Kwapińska, Przepiórka, Zimbardo, 2015, za: Sobol-Kwapińska, Jankowski, 2015) – skala odpowiedzi to pięciostopniowa skala Likerta, test składa się z 56 zmiennych, które formują się w pięć różnych orientacji temporalnych: przeszłość negatywną, przeszłość pozytywną, teraźniejszość hedonistyczną, teraźniejszość fatalistyczną oraz przyszłość. Pomiaru orientacji przyszłościowo-pozytywnej również dokonuje się za pomocą tego testu – składa się ona z 11 pozycji testowych wchodzących w skład perspektywy przyszłej mierzonej Kwestionariuszem Perspektywy Czasowej Zimbardo (w polskiej adaptacji Anety Przepiórki) (Carelli Wiberg, Wiberg, 2011). Od skali przyszłościowej różni się tym, że wyłączono z niej pozycję testową 9 i 18, które weszły w skład adaptacji Skali Przyszłości Negatywnej

- autorstwa Anety Przepiórki (Przepiórka i in., 2016). Rzetelność i trafność wszystkich tych skal jest satysfakcjonująca.
- Adaptacja Skali Przyszłości Negatywnej autorstwa Anety Przepiórki (Przepiórka i in., 2016) – test składający się z 8 pytań, wachlarz możliwych odpowiedzi stanowi pięciostopniowa skala Likerta. Do obliczenia skali przyszłościowo-negatywnej dodaje się jeszcze dwie pozycje testowe z oryginalnej skali do badania przyszłości zgodnie z koncepcją Zimbardo i Boyda (1999). Są to pozycje testowe: 9 (rekodowane) i 18 (Carelli Wiberg, Wiberg, 2011). Na perspektywę czasu przyszłościowo-negatywną składa się zatem 10 pozycji testowych, a rzetelność tej skali mierzona *alfą* Cronbacha wynosi 0,80 (Przepiórka i in., 2016).

WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Testowano hipotezy dotyczące istnienia różnic międzygrupowych pomiędzy grupą kliniczną (osób cierpiących na przynajmniej jedno z badanych zaburzeń) a grupą osób niedoświadczających obecnie tych zaburzeń oraz hipotezy dotyczące współzmienności nasilenia różnych perspektyw czasu z nasileniem doświadczania różnych zaburzeń.

W celu przeprowadzenia analiz dotyczących różnic międzygrupowych i wyrównania liczebności grup usunięto z obserwacji małoliczne podgrupy zaburzeń łączonych i losowo wybranych badanych z pozostałych grup. W wyniku tego grupa kontrolna ostatecznie liczyła 49 osób (30 kobiet i 19 mężczyzn), a w grupie klinicznej znalazło się 67 osób (39 kobiet i 28 mężczyzn). Rozkład zmiennych przybierał postać rozkładu normalnego, przeprowadzono zatem analizę różnic międzygrupowych testem *t* dla prób niezależnych.

Wykryto istnienie istotnych statystycznie różnic między grupą kontrolną a kliniczną w przypadku prawie wszystkich perspektyw czasu (z wyłączeniem perspektywy teraźniejszej hedonistycznej). Osoby uzyskujące w testach do badania różnych zaburzeń wyniki uprawniające do podejrzenia występowania u nich jakiejś psychopatologii, wykazują się większą (niż osoby z grupy kontrolnej) koncentracją na przeszłości negatywnej ($t_{(114)} = 8,583$; $p < 0,001$), teraźniejszości fatalistycznej ($t_{(114)} = 5,046$; $p < 0,001$) oraz przyszłości negatywnej ($t_{(114)} = 5,522$; $p < 0,001$). Z kolei osoby z grupy kontrolnej, bardziej niż osoby cierpiące na jakieś trudności psychiczne, skupiają się na pozytywnych orientacjach temporalnych – przeszłości pozytywnej ($t_{(114)} = 3,078$; $p < 0,01$) oraz przyszłości ($t_{(114)} = 3,614$; $p < 0,001$) i przyszłości pozytywnej ($t_{(112)} = 4,209$; $p < 0,001$). Zatem hipoteza dotycząca występowania różnic między grupą kontrolną a kliniczną w perspektywach czasu znalazła potwierdzenie (por. tab. 1).

Tabela 1. Różnice między grupą kontrolną a kliniczną w perspektywach czasu (N = 116)

Zmienna	Grupa kontrolna N = 49		Grupa kliniczna N = 67		t	p
	M	SD	M	SD		
Perspektywa przeszła negatywna	2,70	,595	3,62	,549	-8,583	,000*
Perspektywa przeszła pozytywna	3,59	,581	3,21	,708	3,078	,003*
Perspektywa teraźniejsza fatalistyczna	2,47	,591	3,01	,552	-5,046	,000*
Perspektywa teraźniejsza hedonistyczna	3,31	,479	3,34	,495	-,259	,796
Perspektywa przyszła	3,73	,447	3,39	,535	3,614	,000*
Perspektywa przyszła negatywna	2,83	,486	3,39	,571	-5,522	,000*
Perspektywa przyszła pozytywna	3,72	,474	3,31	,572	4,209	,000*

p – istotność (dwustronna)

Źródło: opracowanie własne.

Hipoteza dotycząca związków między perspektywami czasu a doświadczaniem różnych objawów psychopatologii również się potwierdziła. Ze skalami depresji istotnie korelowały niemal wszystkie perspektywy czasu (por. tab. 2). Zwykle najsilniejszy okazywał się związek z perspektywą przeszłościowo-negatywną lub przyszłościowo-negatywną i była to wtedy korelacja dodatnia umiarkowana lub wysoka. Im wyższy wynik osoby w skalach badających depresję, tym wyższe nastawienie u niej na perspektywę przeszłościowo-negatywną lub przyszłościowo-negatywną. Dotyczy to także trzeciej z perspektyw negatywnych – teraźniejszości fatalistycznej, ale korelacja ta była już słabsza (dodatnia słaba lub umiarkowana). Związek z tą perspektywą czasu nie wystąpił jedynie w przypadku podskali badającej objawy spowolnienia psychicznego i ruchowego. Natomiast perspektywy pozytywne, takie jak: przeszłość pozytywna, teraźniejszość hedonistyczna i przyszłość oraz przyszłość pozytywna korelowały z wynikami w skalach depresji ujemnie, co oznacza, że im osoby mają większe nasilenie tych perspektyw, tym deklaruje mniej objawów tej psychopatologii. Trzecią, bardzo ważną perspektywą czasu korelującą z różnymi skalami badającymi doświadczanie zaburzeń depresyjnych była właśnie jedna z tych perspektyw – orientacja przeszłościowo-pozytywna. Związki między nią a odczuwaniem symptomów depresji ujawniły się podczas brania pod uwagę każdej ujętej w badaniach podskali tej choroby i były zawsze ujemne, a ich siła nie spadała poniżej progu zależności umiarkowanej. Najrzadziej istotny związek występował między komponentami depresyjności a perspektywą teraźniejszą hedonistyczną, a gdy już występował, to był zazwyczaj niski. Wyjątek w tej kwestii stanowiła podskala dotycząca spowolnienia psychoruchowego jako jednego z symptomów depresji – w jej

Tabela 2. Korelacje perspektyw czasu z depresyjnością i jej komponentami (N = 161)

Zmienna	PrzeN	PrzeP	TF	TH	Przy	PrzyN	PrzyP
Skala kliniczna D: Depresja	KrP ,381 ^{***}	-,402 ^{***}	,280 ^{***}	-,322 ^{***}	-,222 ^{**}	,474 ^{***}	-,252 ^{**}
Subiektywne Poczucie Depresji	KrP ,483 ^{***}	-,439 ^{***}	,374 ^{***}	-,274 ^{***}	-,300 ^{***}	,515 ^{***}	-,323 ^{***}
Spowolnienie Psychoruchowe	KrP ,124 ^{***}	-,336 ^{***}	,093 ^{***}	-,368 ^{***}	-,180 [*]	,202 [*]	-,163 [*]
Dolegliwości Fizyczne	KrP ,277 ^{***}	-,346 ^{***}	,200 [*]	-,242 ^{**}	-,178 [*]	,397 ^{***}	-,210 ^{**}
Otępienie Psychiczne	KrP ,486 ^{***}	-,444 ^{***}	,396 ^{***}	-,207 ^{**}	-,371 ^{***}	,505 ^{***}	-,384 ^{***}
Pogrążanie się w Ponurych Myślach	KrP ,589 ^{***}	-,353 ^{***}	,442 ^{***}	-,109 [*]	-,305 ^{***}	,537 ^{***}	-,337 ^{***}
Skala treściowa Depresji (DEP)	KrP ,579 ^{***}	-,446 ^{***}	,459 ^{***}	-,183 [*]	-,357 ^{***}	,506 ^{***}	-,370 ^{***}
Brak Energii	KrP ,501 ^{***}	-,450 ^{***}	,438 ^{***}	-,180 [*]	-,402 ^{***}	,477 ^{***}	-,412 ^{***}
Dysforia	KrP ,547 ^{***}	-,343 ^{***}	,423 ^{***}	-,171 [*]	-,219 ^{**}	,526 ^{***}	-,255 ^{**}
Autodeprecjacja	KrP ,624 ^{***}	-,359 ^{***}	,448 ^{***}	-,087 [*]	-,331 ^{***}	,454 ^{***}	-,350 ^{***}
Myśli Samobójcze	p ,446 ^{***}	-,396 ^{***}	,336 ^{***}	-,133 ^{ts}	-,252 ^{**}	,369 ^{***}	-,253 ^{**}
Skala treściowa Uogólnionego Niepokoju (ANX)	KrP ,600 ^{***}	-,292 ^{***}	,424 ^{***}	-,037 [*]	-,231 ^{**}	,637 ^{***}	-,255 ^{**}
Skala treściowa Lęków (FRS)	KrP ,329 ^{***}	-,113 [*]	,422 ^{***}	-,029 [*]	-,242 ^{**}	,406 ^{***}	-,245 ^{**}
Ogólna Lęklliwość	KrP ,393 ^{***}	-,178 [*]	,436 ^{***}	-,034 [*]	-,306 ^{***}	,419 ^{***}	-,289 ^{***}
Różnorakie Lęki	KrP ,154 ^{ts}	,004 [*]	,293 ^{***}	-,005 [*]	-,091 [*]	,285 ^{***}	-,121 [*]
Skala dodatkowa Niepokoju (A)	KrP ,623 ^{***}	-,379 ^{***}	,496 ^{***}	-,094 [*]	-,371 ^{***}	,588 ^{***}	-,388 ^{***}
AUDIT	p ,166 [*]	-,039 [*]	,218 ^{**}	,143 ^{ts}	-,185 [*]	,124 [*]	-,200 [*]

KrP – korelacja Pearsona, ρ – współczynnik korelacji rho-Spearmana, * – istotność statystyczna na poziomie $p < 0,05$, ** – istotność statystyczna na poziomie $p < 0,01$, *** – istotność statystyczna na poziomie $p < 0,001$, ^{ts} – tendencja statystyczna $0,05 \leq p < 0,1$, PrzeN – perspektywa przeszła negatywna, PrzeP – perspektywa przeszła pozytywna, TF – perspektywa teraźniejsza fatalistyczna, TH – perspektywa teraźniejsza holistyczna, Przy – perspektywa przyszła, PrzyN – perspektywa przyszła negatywna, PrzyP – perspektywa przyszła pozytywna

Źródło: opracowanie własne.

przypadku perspektywa terażniejsza hedonistyczna dominuje jako korelat, ale jest to korelacja ujemna, czyli im większe skupienie na perspektywie terażniejszej hedonistycznej, tym mniej zgłaszanych problemów ze spowolnieniem psychoruchowym. Wynik ten nie powinien zaskakiwać, gdyż jedną z domen perspektywy terażniejszej hedonistycznej jest energiczność, towarzyskość, żywiołowość i impulsywność. Podsumowując, można stwierdzić, że rzeczywiście orientacja na przeszłość ma duże znaczenie i współtowarzyszy doświadczaniu depresji oraz wszelakich jej przejawów. Bez względu na to, czy jest ona ukierunkowana na pozytywny jej aspekt, czy negatywny, odgrywa tu swoją rolę. Ukierunkowanie na przeszłość negatywną sprzyja depresyjności lub depresyjność sprzyja większemu skupieniu na tej perspektywie czasu. Natomiast patrzenie na swoje minione lata w pozytywnym świetle wiąże się z odczuwaniem mniejszej liczby objawów depresji. Można to także interpretować w odwrotny sposób – czyli, że to niedoświadczanie stanu depresji warunkuje pozytywne patrzenie na swoją przeszłość, ale do badaczki bardziej przemawia pierwsza wersja interpretacji, a zatem, że to perspektywa czasu jest pierwotna (na wzór cech osobowości) i może stać się predyktorem objawów depresyjnych. Związki orientacji temporalnych z niemal wszystkimi skalami depresyjności były podobne – najsilniejsze okazały się te z perspektywą przeszłą negatywną, przyszłą negatywną oraz przeszłą pozytywną. Wyróżniała się jedynie podskala spowolnienia psychoruchowego – zdaje się ona uzyskiwać wyniki korelacji będące odwrotnością wszystkich pozostałych zależności podskal dotyczących depresyjności z orientacjami temporalnymi.

Z wynikami w skalach badających łękliwość silnie korelowało negatywne nastawienie wobec przyszłości i nastawienie na terażniejszy fatalizm. Te perspektywy wydają się odgrywać w przypadku tego zaburzenia największą rolę. Korelacje z nimi, bez względu na to, jakim testem dokonywano pomiaru łękliwości, były istotne, ale już ze względu na test wahała się ich siła – od słabej do wysokiej włącznie. Duże znaczenie okazała się mieć tutaj także perspektywa przeszłościowo-negatywna. Związki między nią a doświadczaniem lęków są istotne w przypadku prawie każdej skali (korelacja skali różnorodnych lęków z orientacją przeszłościowo-negatywną w granicach tendencji statystycznej; $p = 0,05$) i osiągały siłę od niskiej (dla podskali różnorodnych lęków) do wysokiej (dla skali treściowej uogólnionego niepokoju i dodatkowej niepokoju). We wszystkich tych przypadkach omówionych związków perspektyw czasu z łękliwością korelacje są dodatnie, co można interpretować jako wzrost objawów tej psychopatologii wraz ze wzrostem nastawienia na te perspektywy (przeszłość negatywną, terażniejszość fatalistyczną i przyszłość negatywną). Żadna z miar natomiast łękliwości nie korelowała natomiast z perspektywą terażniejszą hedonistyczną. Może to oznaczać, że ta perspektywa nie ma znaczenia dla doświadczania zaburzeń lękowych. Pozostałe

perspektywy czasu, takie jak: przeszłość pozytywna, przyszłość oraz przyszłość pozytywna nie zawsze odgrywały rolę w zmienności wyników lękliwości. Jednak gdy już okazywały się istotne, to korelowały ujemnie, a ich współwystępowanie z doznawaniem lęków miało niską lub umiarkowaną siłę. Niemniej można wnioskować, że im więcej przejawów ukierunkowania na te perspektywy, tym mniej niepokoju, niepewności i obaw odczuwa jednostka. Najmniej wspólnego z perspektywami czasu miała skala treściowa lęków oraz jej podskale. W ich przypadku najrzadziej wykrywano istotne zależności lękliwości (definiowanej poprzez poszczególne pozycje testowe tej skali) od ukierunkowania na określone orientacje czasowe. Nawet gdy już one występowały, to były raczej niskie, a maksymalnie umiarkowane. Skala treściowa uogólnionego niepokoju, najbardziej ze wszystkich skal do pomiaru odczuwanych lęków ujętych w tym badaniu, jest związana z postrzeganiem lękowości jako obawy przed przyszłością i patrzeniem na nią w negatywnym świetle. Reasumując, można stwierdzić, że negatywne ukierunkowanie na perspektywę przyszłą jest warte włączenia do badań i interpretacji w przypadku tłumaczenia objawów lękowości. Perspektywa ta odgrywa dużą rolę w doświadczaniu niepokoju i współwystępuje z nim. Podobnie ważne są tu także pozostałe perspektywy negatywne – teraźniejszość fatalistyczna i przeszłość negatywna (por. tab. 2).

Wykazano również kilka ciekawych zależności między niezdrowym wzorcem spożywania alkoholu a perspektywami czasu (por. tab. 2). W przypadku problemów związanych z alkoholem wykryto najsilniejszą zależność z perspektywą teraźniejszą fatalistyczną. Była to zależność dodatnia o niskiej sile. Im bardziej ktoś miał fatalistyczny ogląd na teraźniejszość, tym więcej uzyskiwał punktów w teście AUDIT, więc przejawiał podwyższone ryzyko uzależnienia od alkoholu. Pozostałe orientacje temporalne, które korelowały z wynikami w skali do przesiewowego badania niepokojących form spożywania alkoholu to: przeszłość negatywna, przyszłość i przyszłość pozytywna. Wszystkie one przekroczyły próg istotności statystycznej, ale ich zależność z ilością, częstotliwością i sposobem konsumpcji alkoholu była niska. Zgodnie z tymi wynikami można stwierdzić, że im wyższy poziom ukierunkowania na przeszłość negatywną oraz im mniejsze skupienie na przyszłości lub przyszłości pozytywnej, tym więcej deklarowanych alarmujących objawów związanych z konsumpcją alkoholu. Dość ciekawym wynikiem jest niewykazanie istotności korelacji między wynikami w teście AUDIT a perspektywą teraźniejszą hedonistyczną (mieści się ona jedynie w granicach tendencji statystycznej i w dodatku jest niska). Okazało się, że prym wiedzie tutaj jednak perspektywa fatalistyczna, a nie, jak przypuszczano, postawa hedonistyczna. Podsumowując, można stwierdzić, że istotne skupienie na perspektywie teraźniejszej ma znaczenie i idzie w parze z nadużywaniem alkoholu. Jednak to stwierdzenie odnosi

się bezsprzecznie jedynie do perspektywy terażniejszej fatalistycznej. Takie związki z orientacją terażniejszą hedonistyczną mogą być jedynie traktowane jako prawdopodobne. Zatem brak poczucia kierowania swoim życiem oraz doświadczane trudności i brak nadziei są bardziej znaczące w tym aspekcie niż sama potrzeba zabawy i działania w sposób ryzykowny.

DYSKUSJA WYNIKÓW I PODSUMOWANIE

Weryfikowane w badaniu hipotezy zostały potwierdzone. Dowiedziono, że osoby nie-doświadczające objawów psychopatologii różnią się pod względem ukierunkowania na konkretne perspektywy czasu od osób, które cierpią na depresję, doświadczają lęków lub są uzależnione od alkoholu. Jednostki uzyskujące w testach do badania różnych zaburzeń wyniki uprawniające do podejrzenia występowania u nich jakiegś psychopatologii wykazują się większym skupieniem na negatywnych perspektywach czasu (przeszłości negatywnej, terażniejszości fatalistycznej i przyszłości negatywnej) w porównaniu z osobami z grupy kontrolnej. Z kolei osoby z grupy kontrolnej, bardziej niż osoby cierpiące na jakieś zaburzenia, są ukierunkowane na pozytywne orientacje temporalne – przeszłość pozytywną oraz przyszłość i przyszłość pozytywną. Wyniki te są zgodne z założeniami teoretycznymi, przypuszczeniami badaczki oraz dotychczasowym stanem wiedzy (Åstöm i in., 2014; Chodkiewicz, Nowakowska, 2011; Griffin, Wildbur, 2016; van Beek i in., 2010; Sword, Sword, Brunskill, 2015; Zimbardo, Boyd, 1999). Jedną z ciekawszych analiz różnic między grupą kontrolną a osobami z przejawami zaburzeń będącymi w trakcie leczenia przeprowadził Wessel van Beek wraz ze współpracownikami (2010). Wnioski z niej płynące potwierdzają uzyskane wyniki badań własnych i są z nimi zgodne, zwłaszcza jeżeli chodzi o perspektywy uznawane za negatywne. Ciekawe jest to, że w badaniach własnych jedynie w przypadku perspektywy terażniejszej hedonistycznej nie wykryto istotnych różnic międzygrupowych. Badaczka upatruje przyczyn tego zjawiska w dwoistym obrazie perspektywy terażniejszej hedonistycznej. Jest ona bowiem związana nie tylko z negatywnymi aspektami i konsekwencjami dla jednostki (agresywność, impulsywność, nieliczenie się z następstwami swych czynów czy postępowanie w sposób ryzykowny), ale także pozytywnymi aspektami, jak na przykład większa satysfakcja z życia, doświadczanie pozytywnego afektu, kreatywność i poczucie sensu życia (Sobol-Kwapińska, Jankowski, 2015; Zimbardo, Boyd, 2015). Można zatem powiedzieć, że w przypadku tej perspektywy jej negatywne cechy mogą być niwelowane przez pozytywne, a podwyższony wynik w tej skali jest konsekwencją przewagi jednych nad drugimi. Z tego powodu ciężko zauważyć różnice międzygrupowe w danej orientacji temporalnej pomiędzy jednostkami zdrowymi a osobami z zaburzeniami.

Zależności pomiędzy orientacjami temporalnymi a depresyjnością badanych wystąpiły niemal w przypadku każdej perspektywy czasu i każdej skali oraz podskali do pomiaru tego zaburzenia, uwzględnionej w badaniach. Korelacje zmiennych wykazały, że największe zależności istnieją między depresyjnością a perspektywą przeszłą negatywną i przyszłą negatywną. Im większe ukierunkowanie jednostek na te perspektywy, tym większe prawdopodobieństwo ujawniania się u nich objawów depresji. Potwierdza się to także w badaniach innych naukowców (Keough, Zimbardo, Boyd, 1999; Przepiórka i in., 2016; van Beek i in., 2010; Zimbardo, Boyd, 1999). Wykryli oni między innymi dodatnią i umiarkowaną korelację między perspektywą przeszłą negatywną a aktualnie odczuwanym negatywnym stanem emocjonalnym oraz stałą cechą afektywną o zabarwieniu negatywnym (Przepiórka i in., 2016). Korelacje zaobserwowano także między takimi stanami emocjonalnymi a perspektywą terażniejszą hedonistyczną i dodatkowo wykryto ich negatywny związek z perspektywą przeszłą pozytywną oraz przyszłą, ale były one już znacznie słabsze (Przepiórka i in., 2016). Wessel van Beek i jego współpracownicy (2010) również w swoich badaniach doszli do podobnych wniosków. Przyjęta przez nich miara depresji (BDI-II) była silnie i dodatnio związana z przeszłością negatywną oraz w tym samym kierunku, ale nieco słabiej z terażniejszością fatalistyczną. Natomiast ujemne i silne korelacje występowały dla niej z przeszłością pozytywną, a najsłabsze, jednak wciąż istotne, były te z perspektywą przyszłościową (van Beek i in., 2010). W badaniach tych zawsze na pierwszy plan wysuwa się orientacja przeszłościowa jako ta, która ma największe związki z doświadczaniem stanów depresji i jest to niewątpliwie prawda, którą potwierdziły również te badania. Jednak w innych badaniach nie ujmuje się zazwyczaj dodatkowo perspektywy przyszłej negatywnej, która zgodnie z otrzymanymi wynikami jest również znacznie związana z depresją.

W przypadku lękliwości badanych, uzyskiwane zależności z perspektywami czasu zależały w dużej mierze od testu, jakim ją badano. Dla wyników w skali treściowej uogólnionego niepokoju i skali dodatkowej niepokoju odnotowano najwyższe związki z perspektywą przeszłą negatywną i przyszłościowo-negatywną. Pozostałe perspektywy czasu również korelowały z objawami lęków mierzonymi tymi skalami, ale już w mniejszym stopniu. Wyjątek w tej kwestii stanowiła jedynie perspektywa terażniejsza hedonistyczna, ponieważ jej związek z lękliwością (testowaną skalami ANX i A) nie okazał się istotny statystycznie. Nieco odmienne wyniki uzyskuje się natomiast, badając lękliwość skalą treściową lęków (FRS). W badaniu zależności lęk-perspektywy czasu nie wykryto istotnych statystycznie koneksji między wynikami w tej skali a perspektywą przeszłościowo-pozytywną i terażniejszą hedonistyczną. Jej podskala różnorodnych lęków nie korelowała jeszcze dodatkowo z perspektywą przyszłą i przyszłą pozytywną, a z perspektywą przeszłościową negatywną znalazła się na granicy istotności statystycznej. Jedynie doświadczanie różnorodnych lęków (tzw. fobii) rzadko zależało od perspektyw czasu, a gdy już korelacja następowała, to była słaba. Widocznie występują

inne, ważniejsze niż perspektywa czasu czynniki warunkujące wzrost doświadczania różnych fobii. Inni badacze w kwestii zależności lękliwości od orientacji temporalnej uzyskują podobne rezultaty, na jakie wskazują te badania dla analizy lęków za pomocą skal ANX i A (Zimbardo, Boyd, 1999). Niektórzy starają się dostrzec zależności między neurotycznością (która bliska jest lękliwości) a perspektywami czasu (Przepiórka i in., 2016; van Beek i in., 2010) i również oni uzyskują podobne wyniki. Ciekawe badania na ten temat przeprowadził również Åstöm wraz ze swoimi współpracownikami (2014), ponieważ włączył on do swoich analiz perspektywę przyszłościowo-negatywną. Okazało się, że odgrywa ona istotną rolę jako zmienna związana z doświadczaniem lęku i jest oprócz perspektywy przeszłej negatywnej jedną z wykazujących sporą współzmiennność z objawami lękowymi.

Związki wyników w teście AUDIT z perspektywami czasu wystąpiły w przypadku orientacji przeszłej negatywnej, terażniejszej fatalistycznej, przyszłej i przyszłej pozytywnej. Im badani wykazywali się większym ukierunkowaniem na wymienione wyżej negatywne perspektywy czasu, tym więcej nadużywali alkoholu i częściej doświadczali niekorzystnych objawów z tym związanych. A im ktoś był bardziej ukierunkowany na przyszłość lub przyszłość pozytywną, tym mniej alkoholu spożywał oraz robił to rzadziej i doznawał z tego powodu mniej niepożądanych objawów. Najwyższy związek odnotowano między skupieniem na terażniejszości z perspektywy fatalistycznej a wynikami w teście na problemy ze spożywaniem alkoholu. Inni badacze zazwyczaj w analizach brali pod uwagę jedynie perspektywę przyszłościową i terażniejszą (Henson i in., 2006; Keough, Zimbardo, Boyd, 1999; Zimbardo, Boyd, 1999), co chociaż wydaje się słuszne ze względu na ich teoretyczne największe możliwe powiązania z tą psychopatologią, to jednak uniemożliwia całościowe spojrzenie na kwestię zależności między perspektywami czasu a problemami związanymi z nadużywaniem alkoholu. Niemniej używali oni podobne wyniki. Perspektywa przyszłościowa zawsze korelowała ujemnie z używaniem substancji, co może świadczyć o tym, że jest czynnikiem ochronnym dla tworzenia się tego zaburzenia, natomiast zgodnie z wynikami innych badaczy również perspektywa terażniejsza hedonistyczna koreluje z tymi zaburzeniami (Henson i in., 2006; Keough, Zimbardo, Boyd, 1999; Zimbardo, Boyd, 1999). Nie udało się niestety wykazać tego w niniejszych badaniach. To perspektywa terażniejsza fatalistyczna brała górę i najsilniej ze wszystkich perspektyw była związana z nadużywaniem alkoholu. Wynik terażniejszego hedonizmu znalazł się w granicach tendencji statystycznej, więc być może gdyby wziąć pod uwagę większą próbę, jego zależność z problemowym spożywaniem alkoholu okazałaby się istotna.

Opisane badania stanowią cenne źródło informacji dla teoretyków i praktyków z tego względu, że ich rezultaty można przenieść na płaszczyznę pracy z klientami doświadczającymi lęków, depresji lub problemów związanych z nadużywaniem alkoholu. Uzyskane wyniki można przełożyć na praktyczne postępowanie względem osób

cierpiących na te zaburzenia, ale także na płaszczyznę wychowywania człowieka już od najmłodszych lat jego życia. Wiedząc, że orientacja temporalna jest właściwością, którą można modyfikować i kształtować, należy wdrażać informowanie o niej i pracę nad nią w profilaktyce danych zaburzeń, a także w pracy terapeutycznej z klientami posiadającymi już objawy określonych psychopatologii. Zatem badania mają wartość aplikacyjną na gruncie pracy z dziećmi i młodzieżą, a także terapii. Obecnie już z powodzeniem wykorzystuje się terapię czasem do leczenia zespołu stresu pourazowego (PTSD). Być może warto byłoby wypróbować tę metodę także w przypadku innych dolegliwości psychicznych, chociażby jako dopełnienie psychoterapii prowadzonej w konkretnym nurcie. Należy dalej poszerzać wiedzę na temat orientacji temporalnej, gdyż łączy się ona z doświadczaniem różnego rodzaju psychopatologii.

LITERATURA

- Åstöm E., Wiberg B., Sircova A., Wiberg M., Carelli M.G. (2014). *Insights into features of anxiety through multiple aspects of psychological time*, „Journal of Integrative Psychology and Therapeutics”, 2 (3), s. 1-7.
- Babor T.F., Higgins-Biddle J.C., Saunders J.B., Monteiro M.G. (2001). *AUDIT. The Alcohol Use Disorders Identification Test. Guidelines for Use in Primary Care*, Geneva: World Health Organization Department of Mental Health and Substance Dependence.
- Butcher J.N., Graham J.R., Ben-Porath Y.S., Tellegen A., Dahlstrom W.G. (2012). *MMPI-2 (Mine-socki Wielowymiarowy Inwentarz Osobowości -2) Podręcznik Stosowania, Oceny i Interpretacji Wersja Zrewidowana*, Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Carelli M.G., Wiberg B., Wiberg M. (2011). *Development and Construct Validation of the Swedish Zimbardo Time Perspective Inventory*, „European Journal of Psychological Assessment”, DOI: 10.1027/1015-5759/a000076.
- Chodkiewicz J., Nowakowska K. (2011). *Preferowana orientacja temporalna a przebieg leczenia odwykowego osób uzależnionych od alkoholu*, „Psychiatria Polska”, 45 (2), s. 177-196.
- Daugherty J.R., Brase G.L. (2010). *Taking time to be healthy: Predicting health behaviors with delay discounting and time perspective*, „Personality and Individual Differences”, 48, s. 202-207, DOI:10.1016/j.paid.2009.10.007.
- Fudała J., Dąbrowska K., Łukowska K. (2013). *Uzależnienie od alkoholu – między diagnozą a działaniem*, Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
- Griffin E., Wildbur D. (2016). *The effects of time-perspective and balanced time-perspective on the success, psychological health and well-being of students*, „British Psychological Society's Annual Conference” 2016, Research Poster.
- Henson J.M., Carey M.P., Carey K.B., Maisto S.A. (2006). *Associations Among Health Behaviors and Time Perspective in Young Adults: Model Testing with Boot-Strapping Replication*, „Journal of Behavioral Medicine”, 29 (2), s. 127-137, DOI: 10.1007/s10865-005-9027-2.
- Keough K.A., Zimbardo P.G., Boyd J. (1999). *Who's Smoking, Drinking, and Using Drugs? Time Perspective as a Predictor of Substance Use*, „Basic and Applied Social Psychology”, 21 (2), s. 149-164.
- Przepiórka A., Sobol-Kwapińska M., Jankowski T. (2016). *A polish short version of the Zimbardo*

- Time Perspective Inventor*, „Personality and Individual Differences”, 101, 78-89, DOI: 10.1016/j.paid.2016.05.047.
- SJP. (2008). *Słownik języka polskiego*, Warszawa: PWN.
- Sobol-Kwapińska M. (2016). *Calm down – It's only neuroticism. Time perspectives as moderators and mediators of the relationship between neuroticism and well-being*, „Personality and Individual Differences”, 94, s. 64-71, DOI: 10.1016/j.paid.2016.01.004.
- Sobol-Kwapińska M., Jankowski T. (2015). *Positive time. Balanced Time Perspective and Positive Orientation*, „Journal of Happiness Studies”, 17 (4), s. 1511-1528, DOI: 10.1007/s10902-015-9656-2.
- Stolarski M., Fieulaine N., Zimbardo P.G. (2018). *Putting time in a wider perspective: The past, the present, and the future of time perspective theory*, [w:] *The SAGE Handbook of Personality and Individual Differences*, red. V. Zeigler-Hill, T. Shackelford, Thousand Oaks, CA: SAGE, s. 592-628.
- Sword R.M., Sword R.K.M., Brunskill S.R. (2015). *Time Perspective Therapy: Transforming Zimbardo's Temporal Theory into Clinical Practice*, [w:] *Time Perspective Theory; Review, Research and Application. Essays in Honor of Philip G. Zimbardo*, red. M. Stolarski, N. Fieulaine, W. van Beek, Heidelberg: Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-07368-2, s. 481-498.
- van Beek W., Berghuis H., Kerkhof A., Beekman A. (2010). *Time perspective, personality and psychopathology Zimbardo's time perspective inventory in psychiatry*, „Time and Society”, 8, 2011, s. 1-12, DOI: 10.1177/0961463X10373960.
- Zimbardo P.G., Boyd J. (1999). *Putting Time in Perspective: a Valid, Reliable, Individual-Differences Metric*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 77 (6), s. 1271-1288.
- Zimbardo P.G., Boyd J. (2015). *Paradoks czasu*, Warszawa: PWN.

ORIENTACJA TEMPORALNA OSÓB DOŚWIADCZAJĄCYCH RÓŻNYCH OBJAWÓW PSYCHOPATOLOGII

STRESZCZENIE: Celem pracy było wykazanie zależności między perspektywami czasu a psychopatologią oraz różnic, jakie powstają na gruncie orientacji temporalnych między osobami wykazującymi objawy zaburzeń a jednostkami bez takich objawów. Przebadano 161 osób (91 kobiet i 70 mężczyzn). Część badanych była pacjentami różnych ośrodków leczniczych. Do badania depresji użyto skali D i DEP, a do mierzenia lęklivosti skali ANX, FRS i A (wszystkie z MMPI-2). Problemowe korzystanie z alkoholu przebadano testem AUDIT. Orientację temporalną mierzono za pomocą polskiej adaptacji ZTPI i Skali Przyszłości Negatywnej autorstwa Anety Przepiórki. Wykazano, że istnieją różnice w ukierunkowaniu na perspektywę przeszłą negatywną i pozytywną, teraźniejszą fatalistyczną oraz przyszłą ogólną, pozytywną i negatywną, pomiędzy grupą kliniczną a kontrolną. Ze skalami depresji zazwyczaj najsilniej korelowały negatywne nastawienia na przeszłość i przyszłość. Najsilniejsze zależności ze skalami lęku wykazały trzy skale negatywne (przeszłość negatywna, teraźniejszość fatalistyczna i przyszłość negatywna), a problemy z alkoholem pozostawały w najsilniejszej zależności z teraźniejszością fatalistyczną.

SŁOWA KLUCZOWE: orientacja temporalna, perspektywa czasu, psychopatologia, depresja, lęklivość, uzależnienie od alkoholu.

**TEMPORAL ORIENTATION OF PEOPLE EXPERIENCING
VARIOUS SYMPTOMS OF PSYCHOPATHOLOGY**

SUMMARY: The aim of the study was to assess the relationship between the time perspectives and psychopathology and the differences that arise on the basis of temporal orientation between people with some disorders and individuals without any of them. 161 people were examined (91 women and 70 men). Some of the respondents were patients of various medical centers. The D and DEP scales were used to study depression. The ANX, FRS and A scales (all from MMPI-2) were used to measure the anxiety. Problem of alcohol use was tested with the AUDIT. Temporal orientation was measured using the Polish adaptation of ZTPI and the Future Negative Scale adapted by Aneta Przepiórka. There are differences in the orientation towards the past negative and positive, present fatalistic and future general, positive and negative perspective, between the clinical and control groups. The negative attitudes towards the past and the future were usually the most correlated with the scales of depression. The strongest relationships with anxiety scales showed three negative scales (past negative, present fatalistic, future negative), and alcohol problems remained in the strongest relationship with the present fatalistic.

KEYWORDS: temporal orientation, time perspective, psychopathology, depression, anxiety, alcohol addiction.

V

SPRAWOZDANIA

TATIANA RONGIŃSKA
Uniwersytet Zielonogórski

SPRAWOZDANIE Z PIERWSZEJ LETNIEJ SZKOŁY PSYCHOLOGII PRACY, ORGANIZACJI I ZARZĄDZANIA

Pierwsza Letnia Szkoła Psychologii Pracy, Organizacji i Zarządzania odbyła się 16-20 września 2019 roku. Współorganizatorami szkoły były: Instytut Psychologii Uniwersytetu Zielonogórskiego oraz Instytut Psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W Letniej Szkole wzięło udział 15 studentów UZ i 15 studentów UAM. Rekrutacja studentów odbywała się za pośrednictwem strony internetowej Letniej Szkoły poprzez wypełnianie formularza zgłoszeniowego, który zawierał odpowiedzi studentów na trzy pytania rekrutacyjne. Udział w szkole był bezpłatny.

Patronat nad tym wydarzeniem objęło Polskie Stowarzyszenie Psychologii Organizacji (PSPO).

Dla realizacji zadań Letniej Szkoły Instytut Psychologii UZ uzyskał wsparcie finansowe Rektora Uniwersytetu Zielonogórskiego prof. dr hab. Tadeusza Kuczyńskiego, Prezydenta Miasta Zielona Góra Janusza Kubickiego oraz Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubuskiego (w ramach konkursu „Małe dotacje dla uczelni publicznych z terenu województwa lubuskiego”).

Honorowy Patronat nad Letnią Szkołą objęli Rektor UZ, prof. dr hab. Tadeusz Kuczyński, Prezydent Miasta Zielona Góra Janusz Kubicki oraz Marszałek Województwa Lubuskiego Elżbieta Anna Polak.

Celem Letniej Szkoły było stworzenie platformy dyskusyjnej opartej na wykładach i zajęciach warsztatowych umożliwiających wymianę doświadczeń studentów z dwóch ośrodków akademickich w zakresie Psychologii Pracy, Organizacji i Zarządzania.

Tytułem i myślą przewodnią Letniej Szkoły zostało hasło „Jestem w pracy”. Program szkoły obejmował wykład inauguracyjny, spotkanie integracyjne, warsztaty i wieczorynki, spotkania dyskusyjne, poświęcone kluczowym problemom funkcjonowania człowieka w środowisku pracy.

Letnią Szkołę otworzył wykład inauguracyjny dr hab. Tatiany Ronginskiej, prof. UZ pod tytułem „Jestem w pracy”, w trakcie którego zostały poruszone kwestie związane z czynnikami efektywnego funkcjonowania człowieka w środowisku zawodowym. Zakończeniem pierwszego dnia szkoły było spotkanie integracyjne studentów UZ i UAM prowadzone w formie swobodnej wymiany zdań na tematy kluczowe dla psychologii pracy i organizacji.

Program drugiego i trzeciego dnia Letniej Szkoły obejmował warsztaty „Trudne sytuacje relacyjne” oraz „Praca zespołowa”, prowadzone przez dr Artura Dolińskiego z Zakładu Psychologii Pracy i Zarządzania UZ i dr Agnieszkę Rosińską z Zakładu Psychologii Pracy i Organizacji UAM. W trakcie warsztatów studenci obu uczelni nabywali umiejętności tworzenia zespołów pracy, rozwiązywania sytuacji trudnych w relacjach interpersonalnych. Uczestnictwo w całokształcie zajęć Letniej Szkoły łącznie z warsztatami zostało potwierdzono Certyfikatem Uczestnictwa wydanym przez kierownictwo Instytutów Psychologii UZ i UAM.

Drugi, trzeci i czwarty dzień Letniej Szkoły zamykały spotkania uczestników z prowadzącymi zajęcia w formie tzn. wieczorynek poświęconych nośnym problemami współczesnej psychologii pracy. Pierwszą wieczorynkę pod tytułem „Jak żyć? Starożytne odpowiedzi na współczesne pytania” poprowadził prof. UAM dr hab. Mariusz Urbański, Dyrektor Instytutu Psychologii UAM w Poznaniu. Filozoficzny dyskurs spotkania był zbudowany na przykładach starożytnych myślicieli nawiązujących do istotnych wartości ludzkich działań.

Druga wieczorynka pod tytułem „Człowiek jako wartość dodana w pracy” prowadzona przez dr hab. Tatianę Ronginską, prof. UZ, Dyrektora Instytutu Psychologii UZ koncentrowała się wokół problematyki efektywności pracy człowieka z uwzględnieniem obszarów zaangażowania osobistego, wartości akceptowanych w zespołach pracowniczych oraz kompetencji interpersonalnych. Dyskusję studentów zainicjowała prezentacja wywiadu nagranego z Prezydentem Nowej Soli Wadimem Tyszkiewiczem, którego celem było określenie kluczowych cech współczesnego lidera oraz ukazanie zadań psychologów pracy na rzecz doskonalenia organizacji środowiska pracy.

Tematem trzeciej wieczorynki była „Lojalność – cnota, czy wartość archaiczna?” Prowadząca dyskusję, prof. UAM dr hab. Teresa Chirkowska-Smolak nawiązała do kluczowych cech współczesnego lidera, odnosząc się do lojalności i zaufania jako wartości, bez których trudno wyobrazić sobie funkcjonowanie współczesnych przedsiębiorstw.

Kolejnym atrakcyjnym punktem programowym Letniej Szkoły były spotkania z pracodawcami przedsiębiorstw regionu lubuskiego i wielkopolskiego. Zaproszenie

Instytutu Psychologii UZ do uczestnictwa w Letniej Szkole przyjął Zygmunt Rafał Trzaskowski, Dyrektor Generalny działającej na międzynarodowym rynku firmy Hertz Systems. W swoim wystąpieniu podzielił się refleksjami na temat ciągłego rozwoju kompetencji, rosnącej roli psychologa pracy jako coacha, integratora i nawigatora we współczesnych organizacjach. Jego wystąpienie spotkało się z ciepłym przyjęciem uczestników szkoły, a Dyrektor Instytutu Psychologii UZ wręczyła prelegentowi pamiątkową statuetkę „Letnia Szkoła Psychologii Pracy, Organizacji i Zarządzania”.

Na zaproszenie Instytutu Psychologii UAM w programie Letniej Szkoły wziął udział dyrektor personalny firmy *Andrewex* dr Marcin Łaciak, który podzielił się ze studentami swoją wiedzą na temat strategii efektywnego zarządzania przedsiębiorstwem na podstawie zgromadzonej bogatej wiedzy z zakresu psychologii pracy i organizacji. Doktor Marcin Łaciak wskazywał na współczesne trendy w zarządzaniu zasobami ludzkimi, stawiające na współtworzenie sieci i kontekst przyjmowania odpowiedzialności za organizację przez wszystkich jej uczestników, a także interesariuszy zewnętrznych. Wystąpienie dr Łaciaka zostało przyjęte z wielkim zainteresowaniem uczestników, a sam prelegent został także wyróżniony pamiątkową statuetką „Letniej Szkoły Psychologii Pracy, Organizacji i Zarządzania”.

Doświadczenia z pierwszej Letniej Szkoły Psychologii Pracy, Organizacji i Zarządzania utwierdziły organizatorów przedsięwzięcia w przekonaniu, iż taki rodzaj aktywności edukacyjnej jest wyjątkową okazją do praktycznego poznania mechanizmów i działań w organizacji, służących podnoszeniu jakości pracy współczesnego przedsiębiorstwa. Formuła Letniej Szkoły stwarza niepowtarzalną szansę do poznania osób zainteresowanych rozwojem i karierą zawodową w tym obszarze psychologii, jak również budowania otwartych relacji między przedstawicielami różnych środowisk akademickich.

W podsumowaniu Letniej Szkoły i refleksjach końcowych wszystkich uczestników zabrzmiała wyraźna myśl o zasadności wspólnego organizowania kolejnych edycji Letniej Szkoły Psychologii Pracy, Organizacji i Zarządzania przez ośrodki akademickie Zielonej Góry i Poznania.

NOTY BIOGRAFICZNE

MACIEJ BANASZYŃSKI – kapitan SZRP, dowódca kompanii czołgów 34. Brygady Kawalerii Pancernej im. Wielkiego Hetmana Koronnego Jana Zamoyskiego, absolwent ŁSW w Żarach. E-mail: 81luca@wp.pl

MONIKA MARIA BENDYK – mgr psychologii, Uniwersytet Zielonogórski. Zakres zainteresowań: psychologia kliniczna. E-mail: monika_bendyk_1995@o2.pl

URSZULA BOGDAŃSKA – mgr psychologii, doktorantka Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: problematyka twórczości i kompetencji społecznych dzieci. E-mail: l.wojciechowska@wpps.uz.zgora.pl

SERGEY L. BOGOMAZ – dr nauk psychologicznych, adiunkt, kierownik Zakładu Psychologii Stosowanej, Witebski Uniwersytet Państwowy. Zakres zainteresowań: adaptacja osób przewlekle chorych, adaptacja w warunkach traumatycznych. E-mail: kprpsih@vsu.by

VALENTINA M. BYSOVA – dr hab., profesor, Katedra Psychologii Ogólnej, Sankt-Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja. Zakres zainteresowań: psychologia poznawcza, indywidualne style poznawcze, funkcje regulacji zachowań. E-mail: VBysova@mail.ru

DANUTA CHMIELEWSKA-BANASZAK – dr, pracownik na umowę-zlecenie w Instytucie Psychologii Uniwersytetu Zielonogórskiego. Zainteresowania naukowe: socjologia i psychologia stresu. E-mail: d_chmielewska@poczta.onet.pl

BERNADETTA IZYDORCZYK – dr hab., prof., Dyrektor Instytutu Psychologii Stosowanej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Konsultant Krajowy w dziedzinie psychologii klinicznej. Członek komisji ekspertów do szkolenia specjalizacyjnego w zakresie psychologii klinicznej. Zakres zainteresowań: psychologia kliniczna, psychopatologia osobowości, problematyką obrazu ciała w zaburzeniach odżywiania. E-mail: b.izydorczyk@interia.pl

URSZULA ŁABA – mgr psychologii, Uniwersytet zielonogórski. Zakres zainteresowań: seksuologia, pomoc psychologiczna pacjentom chorym somatycznie, choroba afektywna jednobiegunowa. E-mail: urszulalaba@gmail.com

MARIA M. MOROZHANOVA – mgr psychologii, Państwowy Uniwersytet Witebski im. P.M. Maszerowa. Zakres zainteresowań: psychologia stosowana. E-mail: morozhamari@yandex.by

TATIANA RONGIŃSKA – dr hab., prof. UZ, Uniwersytet Zielonogórski, Instytut Psychologii, Dyrektor Instytutu Psychologii. Specjalista w zakresie diagnostyki psychologicznej, psychologii stresu, psychologii pracy i zarządzania. E-mail: t.ronginska@wpps.uz.zgora.pl

TATIANA SENKO – prof. dr hab., prof. zw., Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach. Zakres zainteresowań: psychologia stosunków interpersonalnych. E-mail: tv-senko@gmx.net

ELIZAVETA A. SERGEEVA – mgr psychologii, Sankt-Petersburski Uniwersytet Państwowy. Zakres zainteresowań: psychologia poznawcza. E-mail: sergeevae111@gmail.com

ANFISA SLICZENKO – mgr psychologii, Uniwersytet Narodowy, Zaporozie, Ukraina. Zakres zainteresowań: socjalizacja mniejszości etnicznych Ukrainy. E-mail: anfasaslichenko@gmail.com

NATALIA SZEWCZENKO – dr. hab, profesor, Kierownik Zakładu Pedagogiki i Psychologii Edukacji, Uniwersytet Narodowy, Zaporozie, Ukraina. Specjalista w zakresie psychologii edukacyjnej. E-mail: shevchenkonf.20@gmail.com

NATALJA TOKAREVA – dr hab., kierownik Katedry psychologii ogólnej i rozwojowej, Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny w Krzywym Rogu, Ukraina. Zakres zainteresowań: Psychologia rozwoju, personologia, psychologia poznawcza w aspekcie modelowania konstruktów poznawczych nastolatków. E-mail: tokareva15268@mail.ru; psy.kdpu@gmail.com

IANA Y. VINOGRADOVA – mgr psychologii, Sankt-Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosja. Zakres zainteresowań naukowych: społeczna psychologia osobowości, efektywność w strukturze zachowań skutecznych, stres emocjonalny. E-mail: yana.e.vinogradova@gmail.com

LUDWIKA WOJCIECHOWSKA – dr hab., prof. UZ, Uniwersytet Zielonogórski, Instytut Psychologii, Kierownik Zakładu Psychologii Rozwoju Człowieka. Specjalista w zakresie psychologii rozwoju człowieka. E-mail: l.wojciechowska@wpps.uz.zgora.pl

EWA WOŻNA – mgr psychologii, nauczyciel i psycholog szkolny. Zainteresowania naukowe: uwarunkowania postaw człowieka wobec różnych zjawisk społecznych. E-mail: ekazmierczaki@o2.pl